Ս. Գրքի
859

1 5/18

Ա. Ալիխանյանց Ֆիզիկայի
Սերբագրված
Ընթերցարան
2011

1
ՍԵՊՈՒՀ
859

ՓԵՏՈՆԵՆՊ ԳՈՐԳԻՈՍ

ԿԱՄ

ՄՆՉՈՒԿՈՅԻ ԸՈՆՈՒԻԼԸ

ԻՐՐԵՒ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎՐԻՈՍՏՇԻ· ԿՈՒԼՈՄՐՈՍԻ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա· ԿԱԼՇՄՇՅ ՍԻՊԻԼՆԵՆ

ՄԽԻԹ· ՈՒԽՏԵՆ

153

ՎԻԵՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՇՆ ՎԱՆՔԸ

1851 Ռ3·

859-2011
Инв. 853
3733
41

ՆԱԽԱՀԱՒԱՔ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ Աշխարհքին գիւտին եւ աշխարհակալութեան պատմութեան մէջ՝ Կոլոմբոսի գործերէն վերջը՝ անշուշտ ամենէն երեւելին է Գորդէզին ձեռօք Մէքսիկոյի կայսերութեան դառնալին ու Սպանիացւոց իշխանութեան տակ մնալը: Անոր համար Ամերիկա գանողին պատմութենէն եաեւ՝ պատշաճ սեպեցինք աս Մէքսիկոյի առնուելուն պատմութիւնը հրատարակել, որն որ միանգամայն առջինին իրրեւ շարունակութիւն մըն է եւ անոր չափ հետաքրքրական, մանաւանդ թէ զանազան նկատմամբ՝ անկից աւելի զարմանալի: Բայց բուն պատմութիւնը չսկսած՝ հարկ է որ Մէքսիկացւոց վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տանք:

Առաջին պատմիչներուն քննութեան համաձայն՝ Նահուագի (նոր Սպանիայի) Դոլուեգ ըսուած պատերազմական ու վայրենի ազգը՝ Քրիստոսի 667 թուականին՝ հիմակուան Մէքսիկոյի կողմերը կարգաւորեալ բնակութիւն ու հասարակութիւն մը հաստատեց: Աս հասարակութիւնը կամաց կամաց թագաւորական կերպ մը առաջաւ, որն որ չորս դար տեւելէն եաեւ՝ ուրիշ զօրաւոր ցեղի մը տեղի տուաւ, ան ալ վերջապէս Մէքսիկացւոց յարձակմանը վրնտուեցաւ եւ երկիրն անոնց ձեռքը թող տալու ստիպուեցաւ, որոնք Դեղեւդոյի լճին քով հաստատուեցան ու Մէքսիկոյ հռչակաւոր քաղաքը հիմնեցին: Տեղացւոց աւանդութիւններէն կ'երեւայ որ աս վերջիններուն գաղթականութիւնը հազիւ երեք դար հնութիւն ունէր, եւ Մոնդեզումա՝ որն որ Սպանիացւոց հետ մտած ժամանակը կը տիրէր, իններորդ թագաւորնին էր:

Հին պատմիչներն աս աշխարհակալութեան դժուարութիւններն ու արդիւնքը բարձրացընելու համար՝ Մէքսիկացւոց քաղաքականութեան աստիճանը չափազանց եւ զանակաւ մը նկարագրեցին եւ անոնց կառավարութեան ու օրինաց կերպը խիստ զարմանալի երեւցուցին: Բայց անկարելի կ'երեւայ որ այնչափ քիչ առենուան մէջ՝ նոյն պատմիչներուն բաւական չափ յառաջադիմութիւն ունեցած ըլլան: Թէպէտ աս ալ խոստովանելու է որ Ամերիկայի ժողովրդոց մէջ Մէքսիկացիք ամենէն աւելի յառաջացած

ու ծաղկած էին։ Եկեղեցական ընչից եւ աստուածոց իրաւունքը՝ որն որ ուրիշ վայրենի աղգաց մէջ անծանօթ էր, Մեքսիկացւոց մէջ ճշդիւ կը ճանչցուէր ու կը յարգուէր. նոյնպէս վաճառականութիւնը ծանօթ ու յարգի էր։ Քաղաքներուն ու շէնքերուն բազմութիւնն ու չափաւոր գեղեցկութիւնն ասոնց լուսաւորեալ կայսեր վկայութիւն կու տան եւ Մեքսիկացւոց քաղաքականութեան վրայ բաւական գաղափար կ'ընծայեն։

Իրենց կրօնին անդիմադրելիութիւնը մարդը սաստիկ կը սոսկացընէ։ Մարդազոհի յաճախութիւնն ու անոր զանազան արարողութիւնները իրենց անգթութեանցը յայտնի ապացոյց են։ Իրենց գլխաւոր կուռքը Պատերազմի անագորոյն աստուածն էր, որն որ իրենց հետ հաշտ բռնելու համար՝ իրենք զիրենք անոր անձնական տուրք կը ձգէին. բայց մարդազոհն ան ամէն տանջանքները կը գերազանցէր, ինչու որ երբեմն տաճարները մարդու արիւնէ կը լողար։ Տարէ տարի զոհուած մարդիկներուն ճիշդ համրանքը դիտնալն անկարելի է. սակայն ամենէն նուազ դնողներն ալ 20,000 հոգիէն պակաս չեն դներ։ Իսկ սպաննելու եղանակը՝ ոճիրներուն ու դերիներու աստիճանին համեմատ էր։ Երբեմն ջրի մէջ կը խղդէին, երբեմն անօթութեամբ կը մեռցընէին, երբեմն ալ իրարու հետ կռուելու կը հանէին, Հռոմայեցւոց սուսերամարտիկներուն նման։ Ան վերջին տեսակ մահն ամենէն պատուաւորը կը սեպուէր եւ յաղթողն ըստ մեծի մասին կ'ազատէր։ Բայց հասարակօրէն գործածուած եղանակը՝ տաճարի սեղանին վրայ մորթելով սպաննելն էր։

Զոհ մատուցողները վեց հոգի էին. ասոնք խեղճ զոհը մերկացընելէն եաքը՝ դէպ ի սեղան կը քաշէին. մէջերնէն չորս հոգի ձեռուընէն ու ոտուընէրը մէկն ալ դլուխը հաստատուն կը բռնէր, իսկ իրենց մեծը քարէ դանակով մը կուրծքին զարնելով ու ճեղքելով՝ սիրտը դուրս կը հանէր ու կուռքին կ'ընծայէր, կարծելով որ անով կը կերակրի։ Զոհին արիւնէն կուռքին շրթունքներն ու տաճարին դռները կը ներկէին։ Եթէ զոհուողը պատերազմի մէջ բռնուած դերի մ'ըլլար, ան նուէրը լմընալուն պէս՝ դլուխը կը կտրուէր ու մարմինը՝ դերի բռնողին կը տրուէր, որն որ խաշելով իր ընտանեաց ու բարեկամներուն հետ կ'ուտէր, որոնք անհամներութեամբ ան խնջոյքին մանակից ըլլալու կը բաղձային։ Օբսիեանք՝ որ նոյն կողմերուն ամե-

նէն կառավար ջեղն էին, զոհուածին միսը կտոր կտոր կ'բնէին ու ծախու կը հանէին։

Ստորին աստուածներուն պաշտօնն ալ նոյնպէս էր. աստղ պատկերները միշտ ահաւոր ու սոսկալի կերպարանք մը կ'ունենար։ Ուստի եւ Մէքսիկացւոց պաշտօնն իրենց վախէն շարժեալ ըլլալով՝ նոյնպիսի արիւնարբու սպասներով անանկ անգութ աստուածներուն բարկութիւնն իջեցընելու կը ջանային։ Ա՛ս բանս շատ արդելք կ'ըլլար թէ՛ քաղաքականութեան մէջ յառաջանալու եւ թէ՛ բնակեալ յարաբերութեանց ընդարձակուելուն։ Նոր Աշխարհքին ամենէն աւելի ծաղկեալ ազգն՝ ամենէն աւելի վայրենի ու անգութ էր, եւ իրեն կրօնի պաշտամունքն ամենէն վայրենի ազգաց մէջն ալ քիչ կը դանուէր։

Թէպէտ պատմիչները Մէքսիկացւոց քաղաքականութեան վրայ խիստ առաւելաբանութեամբ խօսած են, ի վերայ այսր ամենայնի բոլոր պատմութեան ընթացքէն ալ կ'երեւայ որ բաւական կարգաւորեալ կառավարութիւն ու վարչութիւն մ'ունէին։ Յատիկանութեան պաշտօնն ըստ բաւականին կարգաւորեալ էր։ Սուրհանդակները կայսեր հրամանները տէրութեան մէկ կողմանէ մէկալ կողմը սատիկ արագութեամբ կը հասցընէին, նոյնպէս ամէն լուրը շուտ մը մայրաքաղաք հասցընելու միջոցները կարգի դրուած էին։ Զանազան պաշտօնակալներ քաղքին հանդարտութեան միտ կը դնէին ու ժողովրդեան դատաւորութիւն կ'ընէին։ Սատյուածոց տուրքերն արդարութեամբ բաժնուած էր, նոյնպէս վաճառատեղիները դրուած ապրանքներու հարկերը կարգով կանոնով կը ժողվէին։ Ամէն մարդ դիտնալով որ հասարակաց մուրքն աւելցընելն իր պարտքն է, առանց դժտարութեան հարկերը կը վճարէր։ Ա՛ս տուրքերը թէ՛ երկրին բերքերէն ու թէ՛ զանազան ձեռագործներէն էր, որոնք տէրութեան համբարանոցները ժողվելով՝ կայսրն անոնցմով իր պալատին ծախքը եւ պատերազմի ու խաղաղութեան ժամանակ զինուորաց հադուստն ու ապրուստը կը ճարէր։

Կառավարութեան կերպը միապետական էր, բայց իշխանութիւնը միշտ մի եւ նոյն չէր։ Յառաջագոյն շատ չափաւորուած էր եւ աւելի նահապետական ձեւ մ'ունէր. բայց քանի որ երկիրն ընդարձակեցաւ, տէրութեան դանձն աւելցաւ եւ քաղաքականութիւնն յառաջացաւ, իշխանութիւնն ալ աւելի զօրացաւ, մինչեւ վերջապէս ինքնիշխան

ու բացարձակ եղաւ, ինչպէս որ Սպանիայոց հոն մնած ժամանակն էր։ Մոնդեղուժային աշխարհակալութիւններն ու ձիրքերը տէրութիւնն ընդարձակեցին եւ սահմանակից պզտիկ հասարակութեանց ու իշխանութիւնն անկախութիւնն երթալով ընկճեցաւ, որոնք վերջապէս իրեն հարկատու ըլլալու ստիպուեցան։

Մեքսիկոյի թագաւորութիւնն ընտրութեամբ էր. իսկ ընտրողները վեց հոգի էին, որոնք թէ աղնուականութեամբ ու թէ իրենց ձրիքը համար նշանաւոր անձինք կ'ըլլային։ Դեղեւդոյի ու Դագուպայի ցեղապետները միշտ ընտրողներուն մէջ մնալու իրաւունք ունէին. իսկ մեկալ չորսերն ընտրութեամբ կ'որոշուէին։ Ընտրողները դրեթէ միշտ մեռնող թագաւորին ցեղէն մէկը կ'ընտրէին, բայց առանց ծննդեան կարգին նայելու՝ աւելի յարմար ու յաջողակ երեւցածը կ'ընտրէին։ Թագաւորին ընտրութեան հետ շատ հանդէսներ ու սովորութիւններ կապուած էին, որոնցմէ ամենէն նշանաւորն ան էր՝ որ նոր թագաւորը պատերազմ մը պիտ'որ ընէր, որպէս զի գերիներ բռնէ ու պատերազմի աստուածին զոհէ։

Մոնդեղուժ անթիւ անհամար ազգասաւորներ ունէր, որոնք մեծ հոգաբարձութեամբ իրեն կը ծառայէին, այնպէս որ Նոր Աշխարհքին մէջ աս տեսակ արքունական կարգաւորութիւն ուրիշ տեղ չէր տեսնուեր։ Ինք երեք ժողովք ունէր, որոնք տէրութեան օգտին ու յառաջադիմութեան վրայ իրեն խորհուրդ կու տային։ Տէրութեան դանձապետը մեկալ պալատականներէն աւելի մեծ պատիւ ու յարգ ունէր եւ թագաւորին ու տէրութեան բոլոր հարստութիւնն անոր ձեռքն աւանդուած կ'ըլլար։

Դեսպանութիւնն ալ իրենց մէջ մեծ պաշտօններէն մէկն էր, եւ միշտ երեւելի մարդիկ կ'ընտրուէին։ Դեսպանաց անձն անբռնաբարելի էր, ամէն անցած տեղերնին մեծ պատիւ ու փառաւոր ընդունելութիւն կը դանէին եւ ճշդիւ թագաւորին անձը կը ներկայացնէին։

Մէջերնին պատուոյ աստիճաններ ալ կային, որոնցմէ իրենց յառաջադիմութիւնը կ'երեւայ։ Վայրենեաց մէջ միայն անձնական քաջութեան ու զօրութեան համար պատիւ ու յարգ կը տացուի. բայց երբ որ հասարակութիւն մը կարգաւորելու եւ յառաջ երթալու կը սկսի, բարոյական զօրութիւնը բնական զօրութենէ աւելի յարգ կ'ունենայ ու աստիճանի զանազանութիւն կը խոթէ։

Մեքսիկոյի մէջ ասս կարդերուն ու զանազանութիւններուն մեծ մտադրութիւն կ'ըլլար. նոյն իսկ ազնուականները զանազան կարգ բաժնուած էին, զորոնք Սպանիացիները շատ անգամ կը շփոթէին՝ ընդհանուր անուամբ մը ցեղապետ (cacique) կոչելով։ Ազնուականութեան ամենէն բարձր աստիճանին հասնելու բաղձացողը՝ թէ՛ նշանաւոր ու եւ բեւեռի ցեղէ մը սերած պիտ'որ ըլլար եւ թէ՛ մեծ արդիւնք ու արժանաւորութիւն պիտի ցուցընէր։ Ամբողջ տարի մը կը փորձուէր իր առաքինութիւնը, որպէս զի հաստատութիւնն ու քաջասրտութիւնը ցուցուի։

Տէրութեան երկիրները երեք մաս բաժնուած էին, թագաւորին, ազնուականաց ու հասարակ ժողովրդեան մէջ։ Թագաւորն իր երկիրներուն եկամտէն տաճարներն ու քրմերը կը պահպանէր։ Որպէս զի ամէն հասարակութեանց երկիրներուն սահմաններն աղէկ որոշուի ու վրան վէճ չելլէ, տաճարներուն մէջ ամէն մէկուն սեպհական երկրին պատկերները զանազան գոյներով քաշուած կը պահուէր։ Ազնուականաց կալուածները ժառանգութեամբ որդւոց որդի կ'անցնէր։ Նոյն կալուածներն ընտանեաց անդրանկին կ'անցնէին, բայց եթէ հայրը զանդրանկին անյարմար կը դատէր, կրնար կրտսեր որդիքներէն ամենէն յաջողակն ընտրել ու իրեն ժառանգ ընել, ան պարտաւորութեամբ՝ որ իր մէկալ եղբարց պատուաւոր ապրուստը հոգայ։

Մեքսիկացւոց օրէնքները պարզ էին, բայց սաստիկ խիստ. շատ յանցանքներ՝ որոնց Եւրոպայի մէջ հազիւ թեթեւ պատիժ մը կը տրուի, հոս մահուամբ կը պատժուէին. եթէ մէկն իր սեռին սովորական եղած ձեւը փոխէր՝ կը կախուէր։ Նոյնպէս բարոյից դէմ եղած անկարգութեանց պատիժը մահ էր։ Քէնուորաց կանոններն ալ խիստ էին։

Մեքսիկացւոց արուեստներուն աստիճանին վրայ վէճ կայ։ Իրենց նկարած պատկերները՝ որոնց վրայ Սպանիացիք այնչափ կը զարմանային, հանդարտութեամբ ու մտադրութեամբ քննողի մը զարմանքը շատ չեն շարժեր. իրենց ոսկիէ ու արծրեթէ զարդերը, նմանապէս մարդու եւ կենդանեաց նկարները՝ բնականին հետ քիչ նմանութիւն ունին։ Բայց ասս ալ ստոյգ է թէ որչափ ալ խոշոր ու անարուեստ ըլլային, Սպանիացւոց զարմանքն ի հարկէ կը շարժէին, որովհետեւ Ամերիկայի ուրիշ կողմերն ամենեւին անոնց չափ արուեստ տեսած չէին։ Բայց ամենէն աւելի

անոնց զարմանքը գրգռեց՝ Մեքսիկոյի պաշտպան առնն իրենց պաշտպանութեան համար ցուցուցած գործունէութիւնին, զանազան ամրութիւններ կանգնելնին ու բանեցուցած պատերազմական հնարքնին, որոնցմէ բաւական կ'իմացուի Թէ ո՛րչափ սրատեսութիւն ու ժրութիւն ունէին, որն որ վայրենի ազգաց մէջ չհատնուիր։

Համառօտ ընելու համար՝ յայտնի է որ Մեքսիկացիք քաղաքական յառաջադիմութեան ճամբան բռնած էին ու երթալով կը յառաջանային. սակայն նոյն առենուան Եւրոպայի ազգաց եւ ոչ ամենէն ետ մնացողներուն հետ կրնային բաղդատուիլ։ Մեքսիկոյի առնուելու ժամանակն աս ժողովուրդը պատերազմասէր էր, եւ երկրագործութեան, վաճառականութեան, օրէնսդրութեան ու արուեստից սկզբնական ծանօթութիւններն ունէր. բայց միանդամայն այնպիսի տգիտութեան մէջ ընկղմած էր եւ անանկ բարբարոսական սովորութիւններ ունէր, որ կատարեալ քաղաքականացեալ ազգաց կարգն անցընելն անկարելի է։

Ա՛ջեւի պատմութիւննիս աւելի դիւրըմբռնելի ընելու համար աս նախաշաւիղ ծանօթութիւնները տալէն ետեւ՝ կը սկսինք ան երեւելի մարդուն վարքն ու քաջութիւնները պատմել, որնք անշուշտ մեծ զարմացման արժանի են, եւ որոնցմէ ամէն մարդ բաւական խրատ ու օգտակար խորհրդածութիւններ ընելու նիւթ կը գտնէ։

Ա՛ս գրուածքին մէջ մեզի առաջնորդ առած ենք Հենրիկոս Լոպրէօնին նոյն նիւթին վրայ գրած պատմութիւնը, որն որ բան մեծի մասին թարգմանած ենք, բայց բոլորն ուրիշ երեւելի մատենագիրներու՝ մանաւանդ Սոլիսին ու Ռոպերտսընին հետ բաղդատելով, տեղ տեղ հատուածոցընելով կամ ընդարձակելով, տեղ տեղ աւելորդ սեպած կտորնիս մէկդի ձգելով եւ ուրիշ տեղեր ալ պակաս սեպածնիս աւելցընելով։

ՓԵՌՆԱՆԴՈ ԳՈՐԴԵԶԻ

ԿԱՄ

ՄԵԿՈՒՍԻՈՅԻ ԸՆԹԱՑԻՔԸ

Ա.

Փերնանդո Գորդեզին Ֆռանչէսը, իրլոնէն ու Էրէթասուրնէնը։

Ընդարձակ երկիրներ գտնելու եւ աշխարհակալութիւններ ընելու եռանդը՝ հնդեւրասանելորդ ու վեշտասաներորդ դարու մարդիկներուն սեպհական նկարագիրն եղաւ։ Քրիստափոր Կոլոմբոս իր մտաց սրութեամբն ու հնարագիտութեամբը Նոր Աշխարհը գտնելէն ետքը, Սպանիացւոց եռանդուն ոգին նոր կենդանութիւն մը ստացաւ ու ամենուն սրտին մէջ նոր երկիրներ գտնելու եւ հարստութեան նոր աղբիւրներ բանալու յոյսը գրգռեցաւ։ Ամենէն ստորին աստիճանի եւ ողորմելի ու ձիրք չունեցող մարդիկ ալ յանդգնական գործքերու ձեռք կը զարնէին, եւ շատ անգամ իրենց յուսացածէն աւելի կը յաջողցնէին։ Խաչակրաց պատերազմներուն ու Ապաստաց հռչակաւոր դարերուն՝ այսպիսի առանձնական զինուորական արշաւանքներ յաջորդեցին։

Նոր Աշխարհը իբրեւ մեծ թատր մը կրնանք մտածել, ուր որ պատերազմական ձիրք ունեցողներն իրենց յաջողակութեան փորձը կը ցուցընէին։ Ա տեսակ յաջողութիւն եւ փառք վինտելու ելած բազմութեան մէջէն շատ զօրապետներ՝ պատմութեան մէջ իրենց անունն անմահացուցին. բայց ա-

առնց մէջ՝ Կոլոմբոսէն եաքը՝ առաջինն տեղն իրաւամբ կրնանք Փեռնանդ Գորդեզ նուիրել։

Փեռնանդ Գորդեզ, 1485ին Լոդրէմատուրայի Մէտելլին քաղաքը, ազնուական բայց աղքատ ծնողքներէ աշխարհ եկաւ։ Տան Մարդին իր հայրը պզտիկութենէն տղուն ցուցցած նշաններէն իմանալով որ մեծ ձիրք ունի, եւ եթէ աղէկ կրթութիւն առնայու ըլլայ՝ անուանի եւ հարուստ մարդ կրնայ ըլլալ, միտքը դրաւ որ անոր կրթութեան հոգ տանի. եւ նոյն առենէն՝ գինքը փաստաբանութեան աւելի համաձայն տեսնէց։ Սուսդիւ ալ տղան մեծ աշխուժութիւն ու մտաց սրութիւն ունէր. վրան ազատ ու համարձակ խօսակցութիւն եւ խոհեմութիւն մը կը տեսնուէր եւ այնպէս կը կարծուէր որ եթէ օրինաց դիտութիւն սորվի՝ երեւելի անձ մը կրնայ ըլլալ։

Ան վախճանաւ հայրը գինքը Սալամանգայի հռչակաւոր համալսարանը խրկեց. Գորդեզ նոյն առեն տասնուչորս տարեան էր։ Թէպէտեւ շուտով յառաջ երթալու ամէն պահանջուած ձիրքն ունէր, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ փոյթ չտարաւ. իր կրակոտ բնութիւնը՝ դպրոցական ճշդութիւններուն ու նատղական կեանքի յարմար չէին։ Երկու տարի հոն կեցաւ ու բաւական յառաջ ալ գնաց. բայց աս տեսակ կեանքն իրեն խառնուածքին անտանելի գալով՝ ալ չկրցաւ երկայնատեն համբերել, ուստի դպրոցը թողլ տալով իր հօրը քովը դառնալու պարտաւորեցաւ։ Հոն իր յօժարութեան համաձայն՝ գինք դրծածել, սուր խաղցընել, ձի հեծնալ սորվեցաւ. իր ախորժած զբաղմունքը՝ պատերազմական խաղերն էին։ Մարմնոյն կազմուածքն այնպէս զօրաւոր էր, որ աս ամէն խիստ ու աշխատաւոր դործքերու կը դիմանար։ Իր քաղցր վարմունքն ու ճարտարախօս լեզուն՝ ամենուն սիրտը կը յափշտակէր։

Գոդրէզ իր երիտասարդական հասակին մէջ՝ պատերազմներու մէջ քաջութիւն ընելէն եւ փառք ու պատիւ առանալէն ուրիշ մտածմունք ու բաղձանք մը չունէր։ Հայրն իսկզբան բոլոր զօրութեամբ անոր ա՛ս բաղձանքին դէմ կ՚ելնէր. բայց քաղաքական պաշտօնի մը դնելու յոյսը բոլորովին աչընչանալէն եաքը՝ վերջապէս կենսուրական արուեստի մէջ մանելու հաւանութիւն տուաւ։ Պարագաներն ալ անանկ յարմար եկան որ քիչ ժամանակուան մէջ կենսուրական մեծ պաշտօնի եւ բանտի կրնար հասնիլ։ Ա՛մենուն ուշադրութիւնն Խաղխայի պատերազմներուն վրայ էր, ուր որ Կոնզալվ Գորտովացւոյն անունն ա՛մենուն բերանն էր։ Գոդրէզ՝ Խաղխայի մերձաւորութիւնը եւ Կոնզալվին փառքը տեսնելով՝ միտքը դրաւ որ անոր դրօշին տակ պատերազմի. բայց նոր կազմուած բանակի մը հետ ճամբայ ելլելու Խաղխա երթալու ժամանակը մօտիկցած տեսնե՝ ինք ծանր հիւանդանալով՝ միտքը դրածը չկրցաւ յառաջ տանիլ։

Ա՛ս միջոցիս Ցան Նիգոլա տէ Օվանտոյ Սպանիոլայի կառավար դրուեցաւ. ասով Գոդրէզին հայրն իր որդւոյն ապագայ վիճակին վրայ մեծ յոյս ստացաւ. որովհետեւ Օվանտոյ իր ազգականն ըլլալով՝ կը յուսար որ անոր պաշտպանութեամբն ու խնամքովը՝ Գոդրէզ մեծ պաշտօնի մը կրնայ հասնիլ եւ իր մեծ ձիրքերը յայտնելու շատ առիթներ կը գտնէ։ Ա՛ս մտածութիւններն իր որդւոյն յայտնեց, որն որ ամենայն եռանդեամբ ու սիրով ընդունեցաւ եւ անհամբերութեամբ Նոր Աշխարհը երթալու ժամանակին կը սպասէր։ Շուտ մը Օվանտոյին ժողված բանտախնդիրներուն ցանկին մէջ գրուեցաւ. բայց ճամբայ ելլելէն քանի մ՚օր յառաջ գլուխը դժբախտութիւն մը գալով՝ դարձեալ իր ընտանեացը քով մնալու ստիպուեցաւ։

Երկու տարի եաքը նոր արշաւանք մ՚ալ պա-

արաատուած բլլալով՝ նոյն յարմար առթով Գորդէզ 1504ին տաճնուհինը տարաւ Ս. Դոմինիկոս կղզին Հաստատ։ Օվանոյ զինքը շատ սիրով ընդունեցաւ եւ իր որդւոյն պէս վրան հոգ տարաւ ու ամէն առթի մէջ անոր վրայ ունեցած սէրը կը յայտնէր. իրեն շատ երեւելի եւ շահաւէտ գործքեր ու պաշտօններ ալ յանձնեց։ Ա՛ս մեծ շնորհքներն, որոնք շատ մարդիկ գոհ ընելու բաւական էին, Գորդէզին փառասիրութիւնը չէին կրնար յագեցընել։ Խելքը միտքը՝ վտանգաւոր եւ արտաքոյ կարգի արշաւանքներու, զինուորական նահատակութիւններով անուն ստանալու եռեւէ էր. եւ որովհետեւ գաղթականութեան ներկայ վիճակը՝ Գորդէզին զինուորական ախորժակին եւ յաժարութեանցը յարմար չէր, անոր համար միշտ արտում տխուր կը կենար եւ իր վիճակն իրեն ծանր կու գար։

Վ՚ԽԻ մը եաքը՝ Օյետա ու Նիգուեզա՝ յամառքի վրայ նոր երկիրներ գտնելու եւ գաղթականութիւններ հաստատելու յուսով արշաւանք մ՚ընելու ձեռք զարնելով՝ Ս. Դոմինիկոս կամ Սպանիոլա կղզին գտնուող բազմաթիւ բախտախնդիրներուն փառասիրութիւնն ու եռանդը սաստիկ բորբոքեցաւ։ Գորդէզ ալ՝ որ իր պաշտպանը Օվանոն կորսընցուցած էր, անտարակոյս առ արշաւանքին կ՚ընկերանար, եթէ ծանր հիւանդութենէ մը արգելուելով՝ տեղը մնալու չստիպուէր։ Ա՛ս երրորդ անգամն էր որ առջեւն եկած յարմար առիթը կը ստիպուէր մեկդի թողլ տալու. բայց իր պատուական կեանքն աւելի մեծ, աւելի բարձր բախտի մը սահմանուած է եղեր։

Օյետային ըրած արշաւանքը յաջող վախճան մը չունեցաւ. իր ընկերաց գրեթէ ամէնքն ալ մեկ տարւան միջոցին մէջ մեռան եւ իրենց քաջութեան ու անտանելի աշխատութեանց պտուղը չկրցան վայելել. միայն Տարիենի ծովածոցին մէջ փոքր եւ

տկար դաղթականութիւն մը Հաստատեցին։ Գորդէզ Ասուծոյ Շնորհակալ եղաւ որ այսպէս յայտնի մա-հուընէ ղինքն ազատեց. ի վերայ այսը ամենայնի իր երիտասարդութեան գեղեցիկ օրերն, իր ազնիւ տա-րիները՝ խաղաղութեամբ ու պարապ տեղ անցընե-լուն վրայ մեծապէս կը ցաւէր ու կը տրտմէր։ Հա-րստութիւն ունէր, որովհետեւ ընդարձակ երկրի եւ բազմաթիւ գերիներու տէր էր. Բայց ինչ պիտի ը-նեմ, կ'ըսէր, ասս հարստութիւնը. որովհետեւ փա-ռաց կը ցանկար, քաջութիւններ գործելով անունն անմահացընել կ'ուզէր։

Երբ որ 1511ին Տիեկոյ Կոլոմբոս՝ որն որ Օվան-տոյին յաջորդն եղած էր, Գուպա կղզւոյն տիրելու առաջարկութիւնն ըրաւ. Գորդէզ՝ ասանկ գեղեցիկ ու պատուական առիթի մը ձեռքէ չփախցընելու հա-մար՝ ամէն միջոց ի գործ դրաւ։ Իրաք ալ Տիեկոյ Վելասկուէզին, որն որ ան արշաւանաց գլխաւորն էր, առենադպրի պաշտօնը ձեռք ձգեց։

Վելասկուէզ Սպանիոլա կղզին բնակած առեն՝ իր խոհեմ ու արդար ընթացքովն եւ պատուական բնութեամբը մեծ համարում ստացած էր։ Ասանկ գլխաւ մը առաջնորդութեամբը Գորդէզին բնական ձիրքերն աւելի կատարելագործուելան, եւ իր կե-նաց արտաքոյ կարգի դէպքերուն մէջ՝ իրեն մեծա-պէս օգնեցին։

Բ.

Գ—ապա կղզեայն ա—ն—ո—ւ—ե—ը՝ — Գ—ո—ր—դ—ե—ղ՝ նո—ր ե—ր—ի—ւ—ր—ն—ե—ր ֆ—ռ—ն—ե—լ—ո—ւ—ս—ա—ն—ա—յ հ—ր—ա—մ—ա—ն—ա—տ—ա—ր ի՛ն—ք—ր—ո—ւ—ե—ն։

Սպանիացիք բոլոր նոր Աշխարհ.քին մէջ՝ Գուապա կղզիէն աւելի դիւրին աշխարհակալութիւն ըրած չեն։ Ստուգիւ զարմանալու բան է որ 2000 մղոնէն աւելի տարածութիւն ունեցող բազմամարդ կղզւոյ մը տիրելու համար՝ վեցհակուեդ 300 հոգւով բանակ մը բաւական սեպած ըլլայ, որն որ իրօք ալ կրցաւ ասոր գործքը գլուխ հանել։ Բայց ասոր ալ առաջ է որ կղզւոյն բնակիչքը պատերազմասէր չէին եւ միանգամայն Սպանիացւոց յարձակման դէմ դնելու համար ամենեւին պատրաստութիւն չունէին. միայն կղզւոյն արեւելեան ծայրերը քիչ մը դիմադարձութիւն գտան։ Կղզւոյն ասոնց մասին վրայ Հադուէյ անունով ցեղապետ մը կը տիրէր, որն որ Սպանիացւոց անգթութիւններէն նեղուելով՝ Սպանիոլա կղզիէն փախած հոս եկած էր, եւ երբ որ անոնց Գուապա հասնիլը լսեց, ցամաք ելլելէն արգելելու ջանաց. բայց իր ջանքն անօգուտ եղաւ, որովհետեւ շուտ մը իր գունդը ցրուեցաւ եւ ինքն ալ գերի ինկաւ։ Ա՛ս փոքր կռուէն ետքը ամբողջ կղզւոյն տիրեցին եւ անմիջապէս Սուրբ Յակոբ անուամբ գաղթականութիւն մը հաստատեցին։

Քիչ մը ետքը ճամփիգա կղզւոյն վրայ ալ յարձակում մ՚ըրին, որուն յաջողելուն՝ շատ օգնութիւն ըրաւ Գորդեզ ալ՝ որ բանակին երկրորդ հրամանատարն էր։ Գորդեզին քաղցր վարմունքն ու յաջողակութիւնը ղենքը վեցհակուեդին սիրելի կ՚ընէին. մանաւանդ իրեն եռանդն ու քաջասրտութիւնն եւ բիտասարդական հասակին հետ միացեալ ըլլալով՝ աւելի եւս վեցհակուեդին հաճելի կ՚ըլլար։ Գորդեզ՝ իր վիճակին առաւելութիւնները յայտնի կը տեսնէր

եւ անկից օգուտ հանելու կը ջանար: Ամենէն աւելի՝ Անդրէաս Տուերոյին հետ սրտակից բարեկամ ըլլալու ջանաց, որն որ իրեն պէս՝ կառավարին քարտուղարն էր: Բայց շատ անգամ իր բնաւորութեան ու խառնուածքին սաստկութիւնն՝ իր դժբախտութեան պատճառ կ'ըլլար. դիպուած մը պատահեցաւ, որուն մէջ իր անսանձ բնաւորութեամբը՝ քիչ մնաց որ բոլոր իր աշխատութեանցը պտուղը պիտի կորսընցնէր: Սուրբ Յակոբի գաղթականներէն շատերը՝ վերաշինելէն վերջ ժամդհութիւն ունենալով՝ իրենց դանգատը Տիեկոյ Կոլոմբոսին հասցընել կ'ուզէին: Ամենքը Գորդեղին համարձակութիւնն ու յաջողակութիւնը ճանչնալով, զինքն աս արտաքոյ կարգի վտանգաւոր ճամբորդութեան դլխաւոր ընտրեցին. Սպանիոլա երթալու համար՝ միայն ակար ու խախուտ ծառակոյր մ'ունէին: Կառավարն աս ծածուկ խորհուրդն իմացաւ եւ Գորդեղին ապերախտութեան վերջ սաստիկ բարկանալով՝ զինքը մահուան դատապարտեց. բայց Գորդեզ բանր ժամանակին իմանալով՝ զինքը բռնելու եկողներուն ձեռքէն եկեղեցի փախաւ, եւ հոն պիտի մնար մինչեւ որ Անդրէաս Տուերոյ եւ իրեն ուրիշ բարեկամները կառավարին բարկութիւնն անցընէին: Դիպուածը բերած էր որ այնուհետեւ յեղէ Կատարինէ Սուարեզ աղջկան տունն ալ՝ որուն հետ ինք կարգուելու միտք ունէր, աս եկեղեցւոյն մօտերը կ'իյնար: Գիշեր մը Գորդեզ անոր այցելութեան երթալ ուզեց, բայց հոն գտնուող աղեղնաւորք պահապանները զինքը բռնեցին բանտարին: Ան առեն իր սխալանքին մեծութիւնն իմացաւ. եւ այնպէս անկեղծութեամբ զղջում բրաւ, որ կառավարը զինքն ազատեց եւ հրաման ալ տուաւ որ կարգաւ, եւ եւրը մեծասրտութեամբ անոր անդրանիկ որդւոյն կնքահայրն ալ եղաւ: Անանկով Գորդեղին դէմ ունեցած ատելութիւնը բոլորովին

թողուց եւ սկսաւ անոր հետ շատ սիրով վարուիլ. բայց նորէն իր առջեւ առեղնագործութեան պաշտօնին մէջ առնել չուզեց: Գորդէզ աս առեղնէն սկսեալ՝ մեծ արատասութեամբ ու խորունկ հնարագիտութեամբ կը վարուէր. ինք զինքը աստիճ խոնարհամիտ կը ցուցընէր. ամենայն ջանքով ու փութով ամէն գործքի մէջ կը մտնէր կ'աշխատէր, ուսկից կը գուշակէր որ իր տիրոջն օգուտ մը կրնայ ըլլալ. վերջապէս ինք զինքը հարկաւոր, օգտակար ու սիրելի ընելու աշխատեցաւ, յուսալով որ աս փոփոխութեան միտ կը դրուի եւ իրեն օգտակար ալ կ'ըլլայ:

Կառավարը 1515ին Հեռնանտէզ Գորտովացւոյն հրաման տուաւ որ ինքնակամ զօրաց բանակ մը կազմէ ու նոր երկիրները գտնելու երթայ: Ա՛ս արշաւանքին գացողներուն թիւը 110 հոգի էր, որոնք Եուգադանի թերակղզին գտան: Սպանիացիք ցամաք ելան, բայց անմիջապէս խմացուեցաւ որ աս տեղացի ժողովուրդն՝ իրենց մինչեւ նոյն ժամանակը ճանչցած ժողովրդեան պէս վատ չէին. Հեռնանտէզ իր զօրաց մեծ մասը կորսընցընելէն ետեւ՝ Գուպա կղզին դառնալու ստիպուեցաւ եւ հոն հասնելէն քիչ մը ետքը մեռաւ: Թէպէտ աս արշաւանքն այսպէս դժբախտ եղաւ, բայց Վելասկուէզ ան գաւառին հարստութեանց լուրն առնելով, Յովհաննէս Կրիժալուան չորս նաւով ու 240 հոգւով նորէն խրկեց, յուսալով որ վերջապէս յաջող վաճառ մը կ'ունենայ: Սպանիացիք նախ Գոզումել կղզին գտան եւ Եուգադանի ծովեղերքը պտըտեցան, ուր որ բնակչաց զանազան խաղալիքներ տալով՝ մեծ քանակութեամբ ոսկի ժողվեցին: Կրիժալուա անկից Սուրբ Յովհաննէս Ուլլոայի կղզին մօտիկցաւ, որն որ Մէքսիկայի իշխանութեան տակն էր: Բնակիչք օտարականները տեսնելով՝ աստիճ զարմացան. անոնց ե-

բեւոյթը, դէմքը, զգեստներն ու շէնքերն իրենց հա-մար բոլորովին նոր բան էր. ամ նոր տեսարանէն խռոված ու վախցած՝ անմիջապէս գալուստնին իրենց թագաւորին իմացուցին: Սպանիացիք հոս երկայն ատեն չկեցան, ի վերայ այսր ամենայնի առատ ոս-կի ժողվեցին: Կրիժալումա հոն համոզուեցաւ որ ան կղզոյն մօտիկ եղած երկիրն ընդարձակ ցամաք եր-կիր մըն է: Ան դիւրը յառաջ տանելու խիստ կը բաղձար. բայց ի գործ դնելու միջոց չունենալով՝ աւելի աղէկ սեպեց Գուպա կղզին մարդ խրկել եւ օգնութիւն ուղել. միտքը դրած էր որ անկից օգ-նութիւն չեկած՝ ճամբայ չելլէ: Իր ընկերներն ալ ասոր համաձայն խորհուրդ կու տային, որովհետեւ դիտէին որ իրենք քիչուոր ըլլալով՝ ոչ գաղթակա-նութիւն կրնան հաստատել ոչ ալ երկայն ատեն նոյն երկիրներուն մէջ կրնան դիմանալ: Անոր համար Կրիժալումա իր պաշտօնակալներէն Ալուարատոյ ա-նունով մէկը Գուպա խրկեց, որ ժամանակին հաս-նելով՝ Վելասկուէզին կասկածներն ու մտմտուքը փարատեց: Որովհետեւ Վելասկուէզ մինչեւ նոյն ժամանակին ամենեւին անոնց վրայ լուր մ'առած չըլլալով՝ մանաւոր նաւ մը խրկած էր. բայց նոյն նաւն ալ ալեկոծութեան պատահելով՝ կայմը կոր-սընցուցած ու Սուրբ Ցակոբ քաշուելու ստիպուած էր, առանց ամենեւին լուր մը բերելու: Ուստի Հոգն ու մտմտուքը սաստկանալու ժամանակ՝ Ալուարատոյ հասնելով՝ վինքը շատ ուրախացուց:

Նկող պաշտօնակալը նոր գտնուած երկիրներուն վրայ շատ գովեստով խօսեցաւ. իրեն հետ մէկտեղ բերած ոսկին՝ իր խօսքերուն ճշմարտութիւնը վկայ էր: Կառավարը վինքն այսպէս յաջողակ լուր բերելուն համար շատ սիրով ընդունեցաւ, միանգամայն իր արիութիւնն ու արժանեացը համաձայն մեծ պա-տիւ ըրաւ: Ալուարատոյին պատմածները՝ Գուպա

կղզւոյն մէջ ծնացողներուն շուտ մը տարածուելով, անոնց եռանդը զրդռեց. բայց մէջերնէն ոչ ոք Գորդէզին զգամմունքներն ունեցաւ, որն որ իր ձրիցն արժանի թէատրոնի մը բացուիլը կը տեսնէր. որովհետեւ իրրեւ հաստատուն միաբը դրած էր որ ըլլալու արշաւանաց մէջ ինքն ալ մաս պիտ'որ ունենայ. մանաւանդ թէ կարծես որ իրեն ներքին ազդեցութիւն մը կ'ըլլար թէ ինք աս արշաւանաց գլխաւորը պիտ'որ ըլլայ:

Վ ելասկուէզ առանց ժամանակ կորսընցընելու, Եւրոպա մարդ խրկեց եւ աս մեծ գիւտն իմացուց. իր կողմանէ ալ շուտ մը նոր գանուած ցամաք երկրին աշխարհակալութեան համար նոր բանակ մը պատրաստեց. եւ վախնալով որ չըլլայ թէ ասանկ փառաւոր գործքի մը պատուէն ուրիշ կառավարի յանձնուի, Սպանիայէն մարդ չեկած՝ բանակը ճամբայ հանել ուզեց:

Պատրաստութիւնները սաստիկ արագութեամբ ի գործ կը դրուէին. բախտախնդիրները բազմութեամբ կը ժողվէին: Բանը կը մնար գլուխ մը ընտրելու վրայ: Վելասկուէզ բոլոր իր ճիգն աս ընտրութիւնն աղէկ ընելու վրայ թափեց, որովհետեւ ասանկ գործքերուն յաջողութիւնը՝ հրամանատարին յաջողակութենէն ու քաջասրտութենէն կախուած ըլլալն՝ աղէկ գիտէր. իր նախանձոտ բնութիւնն ալ իրեն մտմտուք կու տար, վասն զի յայտնի կը տեսնէր որ ասանկ հեռուս տեղ եղողն՝ անմիջապէս իրեն իշխանութենէն անկախ պիտ'որ գործէ եւ իրեն հրամաններուն պիտի չսպասէ: Շատերն աս պաշտօնը ձեռք ձգելու կը ջանային եւ ամէնն ալ՝ իրենց անձնական մեծ անունէն զատ՝ նշանաւոր տեղերէ ալ պաշտպանութիւն ունէին, որմէ Վելասկուէզին մրտմտուքն աւելի եւս կը շատնար: Բայց Գորդէզին ապագայ վիճակին որոշող վայրկեանն հասած էր:

Ինք շատոնցուընէ Անդրէաս տէ Տուերոյին եւ Ա-մատոր տէ Լարէզ Թագաւորական դանձապետին հետ բարեկամացած էր։ Գիտէր որ ասոնց երկուքն ալ Վէլասկուէզին առջեւը մեծ համարում ունին, եւ առանց իրենց խորհուրդ հարցընելու, գործքի մը ձեռք չիզարներ։ Գորդէզ ասոնց հետ խօսեցաւ եւ շատ ատակ խոստացաւ՝ թէ որ իրենց միջնորդու-թեամբն ու ձեռք բռնելովը՝ բանակին գլխաւոր հրա-մանատարութիւնն ընդունի։ Ան երկու բարեկամնե-րը՝ զԳորդէզ մանաւոր եղանակաւ Վէլասկուէզին յանձնեցին։ Կառավարն ատ ընտրութեան հաւա-նեցաւ. եւ իրեն անանկ երեւցաւ որ շատոնցուը-նէ վիճառած յաջող մարդը գաւաւ։ Գորդէզին ա-տիճանին նայելով՝ անանկ կը կարծէր որ չիկրնար անկախութեան բաղձալ. եւ անանկ միտքը դրած էր որ իրենց միջն եղած երկպառակութիւնը դիւրաւ մոռնալուն ու թողութիւն տալուն համար՝ Գորդէ-զին սէրն ու հաւատարմութիւնը բոլորովին վաստա-կած է։ Վերջապէս ատ ալ կը մտածէր որ մէկէն ի մէկ ատանկ մեծ իշխանութեան մ՚ալ հասցընելով, որն որ Գորդէզ ամենեւին չէր կրնար յուսալ, բո-լոր անոր սէրը կրնայ յափշտակել, եւ մինչեւ վերջն իրեն հաւատարիմ ու հպատակ մնալու կը ստիպէ։

Թէպէտ մինչեւ նոյն ժամանակ Գորդէզ գործքի մը գլխաւոր եղած չէր, ի վերայ այսր ամենայնի իր ցուցուցած ձիրքերն ամենուն մեծ յոյս կու տային, որովհետեւ ամենուն առջեւը՝ մեծ բաներու յաջո-ղակ անձ մը ճանչցուած էր։ Իր երիտասարդութեան անչափ աշխոյժը՝ իրեն բնութեան համաձայն գործ-քերու մէջ մտնելով, բաւական հանդարտած եւ ան-խնդ գործունէութեան մը փոխադրուած էր։ Իր անսանձ բնութիւնն՝ իր հասակակիցներուն հետ վա-րուելով ու զինուորական կրթութեանց տակ վար-ժելով, զինուորի մը վայելուչ պրակտան համարձա-

կութեան գործած էր։ Ան ձիրքերուն հետ մէկտեղ ունէր նաեւ որոշում մ՚ընելու առեն մեծ խոհեմութեամբ վրան մտածել, գործադրութեան ժամանակ՝ սաստիկ զօրութեամբ յառաջ տանիլ. միանգամայն հպատակելոց վստահութիւնն առանալու եւ զանոնք կառավարելու ալ մեծ ձիրք ունէր, որն որ երեւելի մարդկան սեպհական նկարագիրը սեպուած է։ Այսպէսով իր բնութեան ձիրքերը հասակին ու փորձառութեան օգնելովն աւելի եւս հասունացած էին։

Վորդէզ առ իրեն յանձնուած պաշտօնը՝ վեհակութեղին մեծ յարգութեան ու հպատակութեան նշաններ ցուցընելով ընդունեցաւ։ Անմիջապէս առնը դրան առջեւն իր դրօշը բացաւ. եւ ընդունած նոր պաշտօնին ամէն նշաններովն ու զարդարանքովն երեւան ելաւ։ Ամենայն գործունէութեամբ եռեւէ կ՚ինչնար որ իր բարեկամներէն շատերն իրեն հետեւելու հաւանեցընէ ու ճամբորդութեան պատրաստութիւնները շուտով լմընցնէ։ Ունեցած սուրկովը եւ դերիներն ու երկիրները գրաւ դնելով՝ ժողված գումարով շուտ մը պատերազմի ու ճամբու պաշարները հոգաց. նոյնպէս իրեն հետ գալու պաշտօնակալներէն ոմանց կարօտութիւնն ալ լեցուց, որպէս զի իրենց աստիճանին վայելուչ պատրաստութեամբը կարող ըլլան իրեն ընկերանալ։

Վորդէզին առ ընթացքն ու փոյթը շատ գովելի էր, ի վերայ այսր ամենայնի իրեն աստիճանին նայխանձաւոր ըլլալներն՝ առ գործքերուն ծուռ մեկնութիւններ տալով՝ կառավարին միտքը պղտորելին։ Իր զօրացը վրայ բացարձակ իշխանութիւն ունենալու կը ջանայ, եւ անոնց սէրը վստահելու համար՝ առատաձեռնութիւն կը բանեցընէ, կ՚ըսէին։ Միանգամայն ժամանակաւ ուժերնին եղած հակառակութիւնն յիշեցընելով՝ Ասիպիսի մարդուն ձեռքը հիմակ առ աստիճանի իշխանութիւն տալն ու հետս

երկիր խրկելը՝ խոհեմութիւն չէ, կ'ըսէին, եւ կը հասատատէին որ Գորդէզ առ իշխանութիւնն աւելի իրմէ վըտ֊ խնդրելու պիտ՛որ բանեցընէ, քան թէ առ մեծ բարերարութեան համար իրեն շնորհակալ ըլլալու։

Ա֊ նենգաւոր խօսակցութիւնները՝ վէլասկուէզին կասկածոտ բնութեան վրայ ան աստիճանի խոր֊ բունկ ապատրութիւն բրին, որ Գորդէզ անոր վար֊ մունքէն ու խօսուածքին կերպերէն անմիջապէս իր վրայ աւնեցած կասկածներն ու անվստահութիւնն իմացաւ. եւ Տուերոյ ու Լարեզ բարեկամներուն խոր֊ հուրդ տալովը՝ շուտով ճամբայ ելլելու աճապարեց, որ չըլլայ թէ Կաուալարին միտքը բոլորովին փոխուի եւ ուրիշ կարգադրութիւն մ՛ընէ։ Պատրաստու֊ թիւնները շուտ մը լմընցուց, եւ 1518ին Նոյեմբերի 18ին առաւօտ բացաւ ու ճամբայ ելաւ։ Վէլաս֊ կուէզ՝ հետը ծովեզերքը գնաց ու մեծ վստահու֊ թիւն եւ բարեկամութիւն ձեւացընելով՝ հրաժարա֊ կան բարեւը տուաւ. Գորդէզ ալ իր կողմանէ զինքը նորէն նորէն իր երախտագիտութեան ու հպատա֊ կութեան վրայ ապահովցուց։

Գ.

Նոր Սպանիոյէ արշաւանքը ճամբայ ելլելը։

Գորդէզին արտորնօք ճամբայ ելլելը՝ Վէլասկուէ֊ զին կասկածներն ու վախերն աւելցուց։ Անոր թշնա֊ միներուն խօսքերէն յորդորուելով, ճամբայ ելլելու վերջին օրերը՝ գՅիեկոյ տէ Օրտազ Գորդէզին իրրեւ տեղակալ դրաւ, իրեն յատկապէս օգնական մը տալու պատճառանօք. բայց դադտուկ անոր ապագրած էր որ Գորդէզին ընթացքին վրայ հսկէ եւ անոր դա֊ ժողութեանց ու խօսակցութեանց լուրն իրեն հաս֊ ցընէ։ Բայց հակիւ թէ ցամաքէն հեռացած էին, Վէլասկուէզ իր կասկածոտ բնութեամբը, նոյն իսկ

իր դործակալին հաւատարմութեան վրայ ալ տարա-
կուսելու սկսաւ, կը վախնար որ իրեն յանձնուած
պաշտօնն աղէկ չիկատարէր: Մէկ կողմանէ ալ չա-
րախօսութիւնները կը սասականային. ամէն մարդ
իրեւ սոյգ կը հաստատէր թէ Գորդէզ առիթ մը
դանելուն պէս՝ անկախ ըլլալու եռեւէ պիտ՝որ էյ-
նայ: Նոյն քսու մարդիկները տեսնելով որ վէլաս-
կուէզ աս խօսքերով ինք զինքը հակառակ կողմը
չ՝որոշէր, աւելորդապաշտութիւններ ալ բանեցընելու
սկսան: Յովհաննէս Միլլիան անունով մէկը՝ որ զինքն
աստեղագիտութեան գաղտնիքներուն ծանօթ կը
ձեւացընէր, Կառավարին միտքը փոխելու գործիք
մ՝եղաւ. իրեն բրած ձախորդ դուշակութիւնները
վէլասկուէզին ոգւոյն վրայ ան աստիճանի տպաւո-
րութիւն ըրին, որ միտքն որոշեց զԳորդէզ իր պաշ-
տօնէն ձգելու:

Ընշանաքը Դրինիդա ըսուած տեղը հանդիպած
էր, անոր համար վէլասկուէզ շուտ մը հնտուզի կա-
ռավար՝ Փրանկիսկոս Վերտուկոյին հրաման խրկեց
որ զԳորդէզ իշխանութենէն վար առնէ եւ տեղն
իրեն որոշած մարդը հաստատէ: Վէլասկուէզ նոյն
լուրը Տիեկոյ Օրտազին եւ Մորալային ալ հասցուց,
որոնց վրայ ինք վստահութիւն ունէր: Բայց արդէն
Գորդէզին՝ Լարէզ ու Տուերոյ սրտին բարեկամնե-
րը՝ վէլասկուէզին ամէն ընթացքն ու շարժմունքը
շարունակ կը դիտէին: Ուստի եւ ասոնց ձեռքովը
Գորդէզ իրեն համար նախատուած չարեաց լուրը՝ մե-
կնելուէն շուտ խմնալով՝ զանոնք իր կողմը վստար-
կելու ջանաց. իր ունեցած մեծամեծ յոյսերն Օր-
տազին առջեւ անանկ ճարտասանութեամբ մը նկա-
րեց, որ վերջապէս կրցաւ զանոնիկ իրեն շահիլ:

Օրտազ վերտուկոյին գնաց եւ գուպարէն եկած
հրամանը կատարելուն վտանգներն ու դժուարու-
թիւնները անոր առջեւը դրաւ: Իրօք ալ այնպէս

էր, որովհետեւ Գորդէզ արդէն իր երեւելի ձիրքերուն համար զօրաց առջեւը մեծ վստահութիւն ու համարում ստացած էր. եւ բոլոր արշաւանքին յաջողելուն յոյսը միայն անոր ճարպկութեանն ու քաջասրտութեանը վրայ հիմնած էին: Վերտուկոյ վախնալով, գուցէ ալ ծածուկ կաշառուելով, իրեն խըրկուած հրամանն ի գործ չդրաւ: Գորդէզ ալ նորէն Վէլասկուէզին նամակ գրելէն ու անոր հնազանդ ձեւալու խոստումներ ընելէն եաքը՝ շուտ մը դէպ ի Հաւանա ճամբայ ելաւ:

Իր միտքն ան էր որ նոյն գաղթականութենէն ալ զօրք ժողվէ եւ իր նաւատորմիղին հարկաւոր եղած պաշարները կատարեալ հոգայ: Հոն շատ պաշտօնակալներ գտաւ, որոնք իրեն պէս յաջողակ մարդու մը դրօշին տակ մեծ քաջութիւններ ընելու եւ անուն ստանալու կը բաղձային: Ասոնցմէ երեւելիներն էին Կոնզալոյ տէ Սանտովալ, Փրանկիսկոս տէ Մոնդէյոյ եւ Տիեկոյ տէ Սոլոյ, որոնք խօսք տուին միանգամայն արշաւանքին ուրիշ ամէն հարկաւոր եղածները հոգալու:

Վէլասկուէզ իր հրամանին չկատարուիլը տեսնելով՝ նորէն փորձ փորձել ուզեց եւ զԳորդէզ իր իշխանութենէն վար առնելու ջանաց: Նախ վերտուկոյին երկչոտութիւնը յանդիմանեց, մանաւանդ թէ Գորդէզին նաւատորմիղը դուրս ելլելու թողտալուն համար՝ վրան մեանութեան կասկած ունեցաւ: Շուտ մը դէպ ի Հաւանա հաւատարիմ մարդ մը խրկեց ու նոյն գաղթականութեան մեծը Պետրոս Պարպային իմացուց որ անվիջապէս զԳորդէզ բռնէ ու քովը պահապաններ դնելով՝ իրեն խրկէ, արշաւանաց չուն ալ քիչ մը առեն ի կախ թողու: Նոյնպէս ուրիշ գլխաւոր պաշտօնակալաց ալ գրեց որ Պարպային խրկուած հրամանները կատարելուն օգնական ըլլան: Բայց Վէլասկուէզին խրկած մարդը

դեռ չՀասած՝ Գորդէզ բանն իմանալով՝ առջեւն առնելու ժամանակ ունեցաւ. իր պաշտօնակալաց մէջ միայն երկու Հոգւոյ վրայ կասկած ունէր, այս ինքն Վէլասկուէզ առ Լէոնին վրայ՝ որն որ Կառավարին ազգականն էր, ու Տիեկոյ Օրտազին վրայ: Ա՛ս վերջինին մէկ քանի խօսքերէն անանկ կ'իմանար Գորդէզ որ առջի կարծիքը փոխուած է եւ զուգէ իր տեղն անցնելու յոյսեր ալ ունի: Գորդէզ իրեն նաւմը տուաւ ու մօտ տեղէ մը պաշար բերելու պատրուակով քովէն քիչ մը ժամանակ հեռացուց, առանց վրան կասկած ունենալն իմայցնելու: Իսկ Վէլասկուէզ առ Լէոն՝ որն որ Համարձակ ու վառվռուն բնութիւն ունեցող երիտասարդ մըն էր, իր կողմը վատրկելը դիւրաւ յաջողեցաւ, վասն զի Համոզիչ եղանակաւ ու պատճառներով ցուցուց թէ ատ արշաւանքէն իրենց օրչափ օգուտ եւ օրչափ փառք կրնայ ըլլալ, եւ թէ դանդաղութեամբ քիչ մը ուշանալն օրչափ արգելքներ կրնայ պատճառել: Գորդէզ անանկ վարպետութեամբ ու եռանդեամբ անոր երեւակայութիւնը վառեց ու սրտին տիրեց, որ նոյն րոպէէն սկսեալ՝ իրեն սատափիկ Հաւատարիմ պաշտօնակալներէն մէկն եղաւ: Պետրոս Պարպա՝ Վերտուկոյին պէս՝ իրեն խաւրուած Հրամանը կատարելու դանդաղեցաւ եւ վերջապէս Վէլասկուէզին դրեց որ Չէի կրնար Հրամաններդ՝ առանց մեծամեծ վտանգներու կատարել, որովհետեւ ժողովրդեան իմ իշխանութենէս ապստամբելու շարժմունքներ կը տեսնէի:

Օրտազ պաշար վիճուելու Համար ճամբայ եղածին պէս՝ Գորդէզ բոլոր գինուորները ժողվեց եւ իրեն բնական ճարտասանութեամբն անոնց առջեւը նկարագրեց Վէլասկուէզին նախանձոտ բնութիւնը, եւ գինքն ատ պաշտօնէն վար ձգելու Համար բռած փորձերը: Գլխաւորաբար Վէլասկուէզին անիրաւութեան դէմ տրտունջ կ'ընէր, որն որ բաներն ու-

շացընելով՝ քաջերուն եռանդն ու քանքը կը պա-
ղեցընէր։ Պաշտօնակալ, զինուոր, մեծ ու պզտիկ
աս պարագաները լսելով՝ սաստիկ նեղացան. ան-
յամբերութեամբ կը սպասէին իրենց փառք ու
հարստութիւն պատճառելու ասանկ արշաւանքին
շուտով ձեռք զարնելու. արդէն իրենց ունեցածը
չունեցածը տուած էին, որպէս զի աս արշաւանքին
յաջողութեան օգնեն, պատրաստութիւնները ճա-
րեն. անոր համար փոքր մէկ արգելքն ալ՝ իրենց
աչքին մեծամեծ բարիքներէ զրկում կ'երեւար։
Միանգամայն բոլոր իրենց վստահութիւնը դրած
էին Գորդէզին վրայ, որուն քաջասրտութեան ու
յաջողակութեան վրայ մեծ համարում ունէին։
Ոսոխ ամէնքը մէկ բերան աղաչեցին որ իր պաշ-
տօնը թող չհայ, որուն այնչափ իրաւունք ունէր,
խոստանալով անոր թէ ուր որ իրենց առաջնորդէ
նէ՝ պատրաստ են հետեւելու, եւ իրենց արիւնն
ալ թափելու՝ որպէս զի իր իշխանութիւնն ապա-
հովցընեն եւ պաշտօնին մէջ հաստատեն։

Գորդէզ ասոնց եռանդն ու հաստատութիւնը
տեսնելով՝ շատ ուրախացաւ. իր զօրացը խօսք
տուաւ որ դիրենք անվիջապէս ան հարուստ երկիրը
կը տանի, որուն այնչափ ժամանակէ ի վեր կը բաղ-
ձային. երդում ալ ըրաւ որ իրեն աս աստիճանի
մեծ սէր ու յարում ցուցընող մարդիկներն ամե-
նեւին թող չիտար։ Ան խոստումն մեծ ուրախու-
թեան նշաններով ընդունեցան, եւ ամէնքը մէկ
բերան՝ կեցցէ պոռացին։ Թէպէտեւ Գորդէզ աս
կերպով իր զօրաց հաւատարմութեան վրայ ալ
կատարեալ ապահովութիւն ունեցաւ, ի վերայ այսր
ամենայնի վէլասկուէզին նորէն նամակ մը գրեց եւ
իր կատարեալ հնազանդութեան վրայ զանիկա ապա-
հովցընելու քանաց։ Նամակը կը լմընցընէր բսելով
որ վաղուան օրը ճամբայ ելլելու միտք ունիմ։ Իրաք

83 9-2011
3733
41

ալ պատրաստութիւնները լմնցած ըլլալով՝ առանց արգելքի ճամբայ ելաւ։

Այլ սա բանակին զօրութիւնը՝ սասկ մէկ դարձքի մը դժուարութեանց ու մեծութեան հասնելու չէր։ Թէպէտեւ Գաւպայի Սպանիացիք բոլոր իրենց ճիգը թափած էին, թէպէտեւ բոլոր գաղթականք կրցածնուն չափ մարդ ու պաշար հոգացած էին, վէրասկուէզ ալ շատ սասկ ծանր ըրած էր, միանգամայն բախտախնդիրը թէ՛ իրենց սարկումն եւ թէ՛ պարագով սա բանակին հարկաւորութիւնները հոգացած էին, ի վերայ այսր ամենայնի մարդ կը զարմանայ երբ որ նոյն բանակին տկարութիւնը կը բաղդատէ ան նշանաւոր դարձքին հետ՝ զոր որ դլուխ հանեց։ Նաւատորմիղը տասնուվեց նաւէ բաղկացած էր, որոնցմէ ամենէն մեծը՝ հարիւր տասնաւշափ կ'անէր, երեք հատը՝ ութսուն տասնաւշափ, իսկ մէկալ եօթը հատը՝ առանց յարկի միջակ նաւակներ էին։ Ասոնց ամենուն մէջը 109 նաւազ կար, 508 ալ դինուոր, որոնք նաւերուն թուոյն համաձայն տասնուվեց խումբ բաժնուած էին։ Իրենց թուէն աւելի՝ զէնքերնուն եւ ուրիշ կարեւոր կազմածներու նաւագրութիւնը շատ մեծ էր. ամէնը մէկտեղ 16 ձի ունէին, 45 զանազան հրացէններ եւ 6 փոքր ու թեթեւ թնդանօթ։ Հաւասարակ դինուորներուն դէնքն էր նիզակ ու սուր. իսկ պաշտպանողական ծանր զէնքերու տեղ, որոնք ան տաք գաւառներու մէջ կրելը դժուարին էր, բամբակով հիւսուած զոհ մը հագած էին, որ Ամերիկացւոց նետերուն դէմ դնելու բաւական էր։

Ընդհանրապէս սա տկար կազմութեամբ Գորդէզ ճամբայ ելաւ, անանկ մէկ թագաւորութեան մը վրայ երթալու եւ հետը պատերազմ բանալու, որուն երկիրներուն ընդարձակութիւնը Սպանիայի թագաւորին բոլոր տիրած երկիրներէն շատ աւելի ընդարձակ էր։

Պատմութեան մէջ ասանկ յանդուգն գործքի մը օրինակ քիչ կը գտնուի. եւ մարդուն միտքը չի հասնիր թէ ինչ յաջողութեան յոյս կրնայ ունենալ ափ մը բախտախնդիրներ՝ ասանկ դժուարին գործքի մը ձեռք զարնելով, որն որ աւելի առասպելներու մէջ պատմուող այլանդակութեան տեղ կրնար դրուիլ քան թէ ղենուորական արշաւանքի: Բայց Սպանիացիները քաջալերող կիրքն՝ ընչից ու փառաց յանկութիւնն ըլլալով, աչքերնուն բան մը դժուարին չէր երեւար: Ամէն մէկ ղենուոր ինք ղինքը դիւցազնի մը տեղ կը դնէր. ամէն մարդ իր հաշուին համար ու իր վաստնդն աչքն առնելով՝ համարձակ կ'արշաւէր, միտքը դնելով որ անառարակոյս իր քաջութեամբն՝ բոյծ յանդուգն աշխատութիւնը պիտի պսակուի: Թէպէտեւ Գորդէզ անոնց առջեւն այնչափ համառում ունէր, որչափ հարկաւոր էր ղենուորական կարգ կանոնը պահել տալու եւ ընդհանուր օգուտը մտածելու, բայց ղենքը միանգամայն իբրեւ իրենց ընկերը կը սեպէին. ուստի բացարձակ իշխանութիւն ունեցող գլխոյ մը տեղ չէին դներ, որ տուած ամէն հրամաններն իբրեւ աննահանջելի պատգամ ըլլայ: Գորդէզ ալ աս գաղափարները ջնջելու եռեւէ չէր խնար. մեծանձն բնութիւն մ'ունենալով, ոչ նախանձ ոչ ալ անափառութիւն ունէր. ապէկ գիտէր որ քաղցրութեամբ ու ղէմում յուղերնելով՝ ղենուորաց վրայ աւելի ընդարձակ իշխանութիւն կրնայ բանեցընել, քան թէ խստութիւն գործածելով ու վախցընելով: Հրամանատարին ու ղենուորաց եւ ուրիշ մեծերուն մէջ աս փոփոխակի սէրը՝ կարծես թէ Ամերիկայի մէջ ուրիշ տեղերէն աւելի հարկաւոր էր:

Ա՛ս բախտախնդիրները կրօնական ոգւով մ'ալ զօրացած ըլլալով՝ ամենագժուարին պարագայից մէջ ալ իրենց քաջասրտութիւնն ու յարատեւութիւնը չկորսընցուցին. ղերենք քրիստոնէական կրօնիչ առա-

քեալներու եւ քարոզիչներու տեղ կը դնէին. եւ ճշմարիտ հաւատոյ լոյսը տարածելու գործիք ըլլալ՝ նին՝ իրենց մեծ եռանդ մը կու տար: Ամենէն աւելի Գորդէզ աս փառաւոր առաքելութեան գործիք ըլ՝ լալուն վրայ կը պարծէր. բայց ի ան խոստումներէն՝ որոնք զինուորաց կ'ընէր թէ քիչ մը եաքը պիտի հարստանան, իրենց աչքին առջեւը կը դնէր նաեւ ան նուիրական առաքելութեան պաշտօնը՝ որն որ ամէն զինուոր յանձն առած է, կ'ըսէր: Իրենց վրայ աւելի տիրելու, իր հրամաններուն աւելի հնազանդ պահելու համար, ասկի վերջաւորներով մեսաքսէ փառաւոր դրօշ մը շինել տուաւ, մէջտեղը թա՝ գաւորական զինանշանը բանուած, որուն վրայ լայն խաչ մը քաշուած էր, չորս կողմն ալ Լատիներէն խօսք մը, աս իմաստով որ "Խաչին եաեւէն երթանք, որովհետեւ աս նշանով պիտի յաղթենք,,: Ասով կոստանդիանոսին հրաշագործ դրօշին յիշատակը կ'ու՝ զէր մարքերնին բերել:

Գորդէզ աս կերպով իր բանակը Քրիստոսի պաշտպանութեան յանձնելէն եաքը՝ իր տասնուվեց դասակ զօրքին վրայ մէյմէկ երեւելի պաշտօնակալ՝ ներ ընտրեց ու դլուխ դրաւ. ասոնց անուններն են՝ Վելասկուէզ տէ Լէոն, Բեատրոյ Ալուարատոյ, Հեռ՝ նանտէզ Խորդոյ-Գարրէրոյ, Փրանկիսկոս տէ Մոն՝ դէյոյ, Քրիստոֆոլ տէ Օլիա, Յովհաննէս տէ Էս՝ գալէնդէ, Փրանկիսկոս տէ Մորլա, Փրանկիսկոս Սալեատոյ, Յովհաննէս Էսպոպար եւ Ակիէզ Գորդէզ: Նաւատորմիղին գլխաւոր հրամանատարութիւնն իրեն պահեց. քաջն Ալամինոս նաւատորմիղին գլխաւոր նաւուղիղն էր. իսկ թնդանօթներու հրամանատար՝ Օրոզդոյ Համուտ պաշտօնակալը դրուեցաւ:

Գ.

Գողգոթայի Հրաշքը։ — Գայլայիչ եւ հաւնին։

Գորդեզ 1819ին փետրուարի 10ին ծամբայ ելաւ եւ անմիջապէս Գողգոթայ կղզւոյն առջեւ երկաթ նետեց։ Այն քաղաքը բոլորովին ամայի անմարդաբնակ տեսնելով՝ շատ զարմացաւ. քաղքին բնակիչները նաւատորմիղին մօտիկնալը տեսնելով՝ սարսափած կղզւոյն ներքին կողմերը քաշուած էին։ Առջի անգամ Ալուարատոյին դունդը ցամաք ելաւ. բայց իրենց անկարգ ընթացքը՝ բնակչաց կասկածն ու վախն աւելի եւս գրգռեց։ Զինուորները մաքերնին անանկ դրած ըլլալով որ ձեռքերնին ինկածն իրենց սեպհական ստացուածքն է, մէկէն տաճարներու մէջ ու կռոց վրայ եղած ոսկի զարդերը կողոպտելու սկսան։ Ընդ հակառակ՝ Գորդեզ, որն որ բնակչաց վստահութիւնը վաստակիլ եւ անոնց հետ կռուելու առիթներէն փախչիլ կ՚ուզէր, առ եղածին վրայ առատիկ բարկացաւ, եւ տեղացւոց սէրը շահելու համար՝ Ալուարատոյի զնդին ադահութիւնն երեսներին զարնելէն եաեւ՝ հրաման տուաւ որ առած բոլոր ապարներն ետ դարձընեն։ Ասով Գորդեզ իր բաղձացած նպատակին հասաւ. բնակչաց վախը փարատեցաւ եւ օտարականաց հետ հաղորդութիւն ունենալու սկսան։

Օրմանալի դէպքով մը Գորդեզին հոստեզս կենալն իրեն օգտակար եղաւ։ Մինչ դնելով որ տեղւոյն բնակիչքը շատ անգամ Գասպիլեան բառը կը կրկնեն, մտածեց որ գուցէ կղզւոյն մէջ իրենց հայրենակիցներէն քանի մը հոգի գտնուին։ Ա՛ս բանիս վրայ տեղեկութիւններ առաւ, եւ վերջապէս Սպանիացի մը գտնեց, որուն հոն գտնուիլը զամենքն ալ պշեցուց։ Աղիկա գրեթէ բոլորովին մերկ էր, միայն ուսին վրայ պատռտած լաթի կտոր մը նետած էր.

ձեռքն աղեղ մը բռնած, կռնակին ալ կապոց մը զարհած էր, որուն մէջ ուտելիք եւ Սուրբ Առաուա-ծածնայ ժամագիրքը դրած էր, որն որ միշտ յար-գութեամբ կը պահէր ու կ'ըսէր թէ անիկայ զինքն ազատած է: Անունը Հերոնիմոս ա'Ակուիլար էր, Անտալուզիայի Էսիյա քաղաքը ծնած, ու սուրբ առ-սիճաններէ ալ առած էր: Թէպէտեւ խորունկ գի-տութիւն չունէր, բայց ճարպկութիւնն ու ճարտար-մտութիւնը ձեռք կու տար: Ան տեղի բնակչաց մէջ երկայն առեն ապրած ըլլալով՝ անոնց լեզուն սոր-ված էր եւ անկէ եաեւ Գորդէզին քով թարգման ըլլալով՝ շատ օգտակար եղաւ: Ուրիշ տարի յառաջ՝ պզտիկ նաւով մը Տարիեննէն Սպանիոլա երթալու ա-տեն՝ նաւակոծութեամբ ան կղզին ինկած էր. իր դժբախտ ընկերները, պզտիկ ծառակրով մը աղա-տելու չկրնացած էին, բայց Հովը զերծնէք դէպ ի ցա-մաք քշելով ու տեղացիներէն բռնուելով՝ շատերը կուռքերուն զոհ մատուցուած, մնացածներն ալ զա-նազան թշուառութիւններ ու նեղութիւններ քա-շելէն եաքը մեռած էին: Ակուիլար միայն կրցեր էր փախչիլ եւ ուրիշ աւելի դժուած ցեղատեաի մը ա-պաստանիլ, որն որ իր կեանքը շնորհած էր:

Ա՛արաի Հին դէպ ի Դամասկոս ճամբայ ելան. Գորդէզ կը յուսար որ Արիժալայինն պէս բարեկա-մական ընդունելութիւն կը գտնէ եւ անոր պէս ալ շատ ոսկի ձեռք կը ձգէ. բայց յոյսը պարապ ելաւ. Հաղիւ թէ երկաթ նետած էր, տեսաւ որ բնակչաց տրամադրութիւնը փոխուած էր. սիրով ընդունելու-թիւն ընելու տեղ՝ նաւէն դուրս ելլելնին արգելելու համար պատրաստութիւններ կը տեսնէին: Ակուիլար՝ որն որ քանի մը հոգւով դացած էր խաղաղութիւն ընելու մտքով, դարձաւ Գորդէզին յայտնեց որ բնա-կիչները շատուր են եւ ամենեւին իր խօսքերը մտիկ ընել չուզեցին: Գորդէզ թէպէտեւ իր աշ-

խարհակալութիւնն ասս գաւառէն սկսիլ չէր ուզեր, բայց հիմա հարկաւոր սեպեց որ կռուի, որպէս զի իր զօրացը ցուցընէ որ առջեւն եկած առջի վտանգէն վախնալով ետ կենալ չ'ուզեր: Ուստի գիշերը թնդանօթներն ու հրացէնները կարգի դնելէն ետեւ՝ առտուան մօտ նաւերը լուանձաձեւ շարել տուաւ: Գետը լայն ըլլալով, առանց կարգն աւրելու, կամաց կամաց յառաջ գացին: Բնակիչները խաղաղութեան ատիպելու համար՝ Ակուլար նորէն խրկուեցաւ. բայց անոնց պատասխանը՝ իրենց դէմ յարձակիլն եղաւ: Ջրոյն վազելուն օգնութեամբը՝ դէպ ի վար յարձակեցան, եւ մօտիկնալով՝ մէկէն ի մէկ ան ատիճանի բազմութեամբ նետ արձակեցին, որ Սպանիացիք հազիւ անոնց դէմ իրենք զիրենք կրցան պաշտպանել: Բայց իրենք ալ իրենց հրացէններն այնպիսի սաստկութեամբ մը թշնամեաց վրայ պարպեցին, որ անոնց անսովոր ձայնէն սարսափելով եւ իրենց ընկերներուն մէջէն շատերուն մէկտեղ իյնալ մեռնիլը տեսնելով, ծառակուրէին թող տուած՝ ջրին մէջ ցատքեցին սկսան փախչիլ: Ան ատեն նաւերն առանց արգելքի մինչեւ եղերք մօտիկցան եւ ցամաք ելան: Հոս հարկ եղաւ նորէն պատերազմ մ'ալ ընել. ինչու որ թշնամեաց մէկ մասն անտառներուն մէջ դարանի մնած ըլլալով ու գետը նետուելով փախչողներն ալ ետ դառնալով՝ սաստիկ յարձակում ընելու սկսան: Նետուած նետերն ու քարերը Սպանիացիները շատ անհանգիստ կ'ընէին: Գորդէզ հարիւր հոգի ընտրեց, որ անտառին մէկալ կողմն անցնելով՝ Դատապարտ քաղաքը գրաւեն. ասով թշնամիք աներեւոյթ եղան ու վազեցին քաղաքը պաշտպանելու գացին: Քաղաքը հաստ ծառերու կտրտներէ ցցապատնիշի ձեւով շինուած պատով մը ամրացած էր, որուն մէջ ասդին անդին ծակեր կային նետ նետելու համար: Գորդէզ՝ իր խրկած

Հարիւր Հոգւոյ գումարտակէն յառաջ Հասաւ, որովհետեւ անոնց ընթացքը ճանիներուս պատճառաւ ուշացած էր։ Երկու գունդն ալ միանալով՝ առանց թշնամւոյն ժամանակ թող տալու՝ միւնչեւ պարապին տակը յառաջացան եւ պատին ծակերէն սկսան իրենց թնդանօթներն ու հրացէնները դէպ ի ներս արձակել։ Թշնամիները առ առաջիկ յարձակման չկրնալով դիմանալ՝ քաղաքը թող տուին փախան։ Գորդէզ իր զօրքերուն՝ զանոնք հալածելէն արգիլեց. ուստի եւ քաղաք մտան ու նոյն գիշեր տաճարներուն մէջ անցուցին, որոնց դիրքը յանկարծական յարձակումէն զերծնիք կ'ապահովցնէր։

Ա՛ս յարձակման լուրը շրջակայ տեղերը շուտ մը տարածուեցաւ. եւ տեղացիք իրենց առջի անգամ յաղթուելէն չվհատելով՝ մեծ ու ահեղ պատրաստութիւն մը տեսան, իրենց վրայ յարձակողները վռնտելու համար։ Գորդէզ ալ ինք զինքը պաշտպանելու ամէն զգուշութիւններն ի գործ դրաւ. ձիերը նաւէն դուրս հանել տուաւ եւ ամենէն քաջ ձիաւորներուն բաժնեց։ Ա՛ս տասնւորիկը հոգիէ բաղկացեալ ձիաւորաց դնդին ինք անձամբ կը հրամայէր. իսկ հետեւակ զօրքը՝ Տիեկոյ Օրտազէն հրամանատարութեան, հրացէններն ալ Մեսալին յանձնուած էր։ Գորդէզ պատարագ տեսնելէն ետեւ՝ մեծ վստահութեամբ դէպ ի Դատապարտոյց բանակը յառաջացաւ։ Ընթիւ բազմութիւն մը դաշտին երեսը ծածկած էր եւ անոնց երաժշտութեան ձայնն օդը կը թնդացընէր։ Իրենց տեսքն ու արտաքին շարժուձեւերը՝ արտաքոյ կարգի վայրենի էր. գլուխնին փետուրներով զարդարած, մարմիններնին լայն վահաններով ծածկած էին. ձեռքերնին նիզակ, երկայրի տուր, բիր, նետ ու աղեղ կար. աւելի ահաւոր տեսք ունենալու համար՝ դէմքերնին կարմիր ու սեւ ներկած էին։

Գորդեղ իր ձիաւորներովը՝ դաշտին քովի պըզտիկ անտառին մէջ պահուըտեցաւ. ուսկից հարկաւոր եղած ատեն թշնամւոյ վրայ կրնար իյնալ, եւ եթէ անոնք փախչելու երես բռնէին՝ կրնար արգելել: Ան միջոցին հետեւակ զօրքը մեծ քաջասրտութեամբ թշնամւոյն առաջին յարձակմանը դէմ կը դնէր. բայց նոյն յարձակումն Սպանիացւոց շատ մեծաքանակ եղաւ, որովհետեւ 70 հոգի վիրաւորեցաւ, մէկ հոգի մ'ալ մեռաւ: Ասոր վրայ տեղացիք սիրտ առնելով՝ արտաքոյ կարգի քաջութեամբ ու աներկիւղութեամբ յարձակեցան, առանց հրազէնները իրենց մէջ ըրած սաստիկ կոտորածին միտ դնելու: Նոյն դժուար միջոցին Գորդեղին ձիաւորները մէկէն երեւան ելլելով՝ ան պատերազմին վճռական շուռ մ'որոշեցին. թշնամիները ճակատին կեցած զօրքը հետ պատերազմելու զբաղած ըլլալով, իսկզբան չկրցան իմանալ թէ կռնկի կողմանէ ալ սաստկութեամբ յարձակողներ կան. դաշտին շակուածքը ձիերուն ընթացքին դիւրութիւն կու տար. մինչեւ որ իրենք անոնց գալուստն իմացան նէ՝ ձիաւորները անոնցմէ շատ մարդ ջարդեցին: Ան յանկարծական յարձակումը զիրենք շատ ալյալեց. իրենց աչքին առջեւը հեծեալն ու ձին՝ մէկտեղ ահագին ու անյաղթելի հրէշ մը կ'երեւար, որուն հաղիւ նայելու կը համարձակէին: Շուտ մը ամէն կողմ ցրուելու սկսան, եւ անտառներու մէջ ու ճախճախուտ տեղեր պահուըտեցան: Թշնամիներէն 800 հոգի մեռան, իսկ Սպանիացիք՝ միայն երկու հոգի կորսընցուցին:

Ասկից ետքն ալ քանի մը փոքր կռիւներ եղան եւ միշտ տեղացիք յաղթութեան. վերջապէս ամենէն քաջասիրտներն ալ վհատեցան ու խաղաղութիւն խնդրելու սիրտ ըրին: Մէջերնէն տասնուհինգ հոգի՝ ի նշան սպոյ երեսներն սեւցուցած եւ երկրին զանազան բերքերէն պարզեւ բերելով՝ եկան Գորդեղին

ոգեն ինկան։ Հրամանատարը զինեալ շատ քաղցրութեամբ ընդունեցաւ։ Ան բարեկամական ընդունելութենէն քաջալերուելով՝ երկրորդ օրն ուրիշ 30 հոգի ալ եկան, մեռելները վերցնելու հրաման խնդրեցին. խնդիրքնին շուտ մը շնորհուեցաւ։ Ալ անկէ ետեւ բարեկամական հաղորդակցութիւններն սկսան. բայց Գորդեզ վայրենեաց բնական անհամառութենէն շատ կը տարակուսէր ու կը զգուշանար. կը վախնար որ չըլլայ թէ վախերնին ու սարսափնին անցնելէն ետքը՝ նորէն նոյն դիւրութեամբ զէնքերնին ձեռք առնուն ինչ դիւրութեամբ որ թողուցին։ Անոր համար միտքը դրաւ անոնց հպատակութեան ժամանակը՝ վախերնին ու սարսափնին նորոգել։ Անոնց գլխաւորները չորս կողմը ժողվեց եւ սաստիկ ու խիստ ձայնով մը՝ մահուրիւն կամ ապստամբութիւն նիւթած առիւններն՝ ընելու վրէժխնդրութիւնն անոնց առջեւը դրաւ. եւ ըսածները հաստատելու համար՝ թնդանօթ մը նետել տուաւ։ Թնդանօթին որոտումն ու դնդակին՝ անտառին մէջ ըրած սաստիկ կոտորածը տեսնելով, զարմացած ու սարսափած մնացին։ Իրենց երեւակայութիւնն ան կործանիչ զօրծիքէն արտաքոյ կարգի զարհուրեցաւ, որուն որ պատերազմի ժամանակ վրէժխնդրութեան կրիւը բորբոքած ըլլալով՝ այնչափ միտ դրած չէին։ Աւելի եւս զանոնք վախցընելու համար՝ ձիաւորք շատ պատերազմական շարժուձեւեր ըրին. հետեւակ զօրքն ալ ամենէն դժուարին ընթացքներն ու շարժուձեւերը ձեւացուցին։ Ան գործողութիւններով Գորդեզ իր վախճանին հասաւ. վայրենիները Սպանիացիներէն մեծ վախ ունեցան ու յարգութիւնն աւելի մեծցաւ։ Վերջապէս Կաստիլիայի թագաւորն իրենց տէր ճանչցան։

Խարեկամական հաղորդակցութիւնները կատարեալ հաստատուեցան. իրարու փոխոխ պարգեւներ

տուին եւ երկու կողմանք սկսան իրարու հետ սիրով վարուիլ։ Գորդէզին տրուած պարգեւներուն մէջ՝ շատ բաներ կային, որոնց արուեստը բաւական ճարտարութիւն կը ցուցընէր։ Ասկից զատ 20 հոգի ալ գերի աղախին պարգեւեցին, որոնց մէջն էր նաեւ Տոնա Մարինա, որն որ Մեքսիկոյի աշխարհակալութեան վրայ շատ ազդեցութիւն ունեցաւ։ Ասիկայ անմիջապէս Հայր Օլմեդոյին ձեռքը մկրտուեցաւ ու վերը յիշուած անունն ընդունեցաւ։ Ա՛ս կնոջ՝ բոլոր արշաւանաց ժամանակ՝ Գորդէզին ըրած մեծամեծ ծառայութեանցը համար կը վայլէ որ իրեն զարմանալի վարուց վրայ յիշատակութիւն մ՚ընենք։

Տոնա Մարինա ազնուական ցեղէ էր. իր վարմունքէն կ՚իմացուէր որ հրամայելու վարժած է. իր վառվռուն ու սուր խելքը, իր առողջ ու շոյտ դատաստանները՝ իր ընկերներուն մէջ ձրից առաւելութիւն մ՚ունենալը կը ցուցընէր. քաջասրտութիւնն ալ շատ զարմանալի էր։ Նոյնպէս արտաքին կերպարանքն ալ իր հոգւոյն ձիրքերուն համեմատ էին, եւ արտաքոյ կարգի ընթացք մ՚ունենալու համար ծնած ըլլալը կը յայտնէին։ Իր նախընթաց կեանքն ըսածներնուս հաստատութիւն կրնան ըլլալ։ Ասիկա Մեքսիկոյի կայսրութեան հարկատու ցեղապետի մը աղջիկն էր։ Պզտիկ հասակին մէջ հայրը կորսընցուց. մայրը՝ որ երկրորդ անգամ կարգուելով ուրիշ որդի մ՚ունեցած էր, Մարինային ծուռ աչքով կը նայէր եւ անոր ժառանգութիւնը տղուն տալու համար՝ զինքը վաճառականներու ծախեց, որոնք Դաւասդոյի դիւաւորներէն Մկուն տուին, որով վերջապէս Գորդէզին ձեռքն անցաւ։ Շուտ մը իր նոր տիրոջը սրտանց ու անկեղծ սէր մը կապեց. ինք զինքը բոլորովին տիրոջը օգտին նուիրելով՝ ամէն վտանգներու մէջ անոր հաւատարիմ ընկեր եղաւ եւ մեծ ծառայութիւններ ըրաւ։ Քիչ ատենուան մէջ կաստի-

լեացւոց լեզուն սորվելով՝ անոր ձեռքով Գորդէղին ու Մեքսիկացւոց մէջ եղած հաղորդակցութիւնները շատ դիւրին եւ ապահով եղաւ։ Թայց ըրած օգուտները պարզ թարգմանութեամբ չէր, հապա Մեքսիկացւոց բնութիւնը, սովորութիւններն ու պակասութիւնները աղէկ ճանչնալով՝ շատ անգամ դժուարին պարագաներու մէջ դաշնադրութեանց ու դեսպանութեան գործքերու գործածուեցաւ. շատ հեղ Սպանիացւոց դէմ նիթուած դաւաճանութիւնները յայտնեց ու ազատելու ճամբան ցուցուց։ Գորդէղ ալ վրան մեծ վստահութիւն ունեցաւ։

Գորդէղ քանի մ՚օր Դապասդայ կեցաւ, որպէս զի թէ հիւանդներն ու վիրաւորները դարմանէ եւ թէ վայրենիներն՝ իրենց նոր տիրոջը հպատակութեան մէջ հաստատէ։ Վայրենիներն իրենց խոստումն անկեղծութեան նշանները ցուցընելով նորոգեցին, եւ օտարականաց ամէն ուզածը տալով՝ իրենց հաւատարմութիւնը հաստատեցին։ Գորդէղ պատերազմի դաշտին վրայ մեծ խաչ մը կանգնել տուաւ։ Ծաղկազարդին օրն ամբողջ բանակը թափորով ասոնք նուիրական խաչին առջեւը գնաց, ուր որ շատ տեղացիք ալ միրուեցան։ Անկից ետեւ՝ Գորդէղ տեղացիներուն վերջին բարեւը տուաւ ու երկաթի վերցուց ճամբայ ելաւ։ Տեղացիք մինչեւ նաւերուն տեղը հետերնին եկան։

Ե.

Գորդէղ Մեխիկոյի կայսեր դեսպաններուն հետ կը տեսնուի։

Սպանիացիք ճամբանին դէպ ի արեւմուտք շարունակեցին, ցամաքն աչքէ չկորսընցնելով, որպէս զի ծովեզերքը կարող ըլլան քննել, բայց Ս. Յովհաննէս ա՛ՈՒլլոայեն յառաջ՝ ցամաք ելլելու յարմար տեղ մը չհանդիպեցան։ Օգոստոսի 21ին՝ նաւահանգիստ

մանելու առեն՝ Ամերիկացիներով լեցուն մեծ ծառա-
կուբ մը տեսան. մէջը երկու հոգի դէմառջեր կը-
բեւային, որոնք բարեկամութեան նշաններ ցուցընե-
լով՝ Գորդէզին նաւուն մօտիկնալու սկսան: Հանգար-
ձակութեամբ ու վստահութեամբ նաւուն վրայ ե-
լան եւ յարգութեան ու բարեկամութեան ցոյցերով
ծառ մը խօսեցան, որն որ Ակուիլար չկրցաւ հասկընալ.
բայց Մարինա հասկընալով, Մեքսիկացւոց լեզուաւ
ըսուածը՝ Մակայի լեզուին թարգմանեց եւ Ակուի-
լարին հասկրցուց: Գորդէզ իմացաւ որ ասոնք երկու
հոգին՝ ան դաւառին կառավարչին խրկուած էին, որն
որ Մոնթեզումա անունով մեծ ու հզօր թագաւորի
մը հպատակ էր: Ասոնց գալուն պատճառն ան էր
որ Գորդէզին ինչ մտօք նոյն կողմերը գալն իմանան,
եւ եթէ բանի մը հարկաւորութիւն ունի նէ՝ ասոնց:
Գորդէզ պատասխանեց որ իրենց պատրաստակամու-
թեան վրայ շատ ուրախ է, եւ ղիրենք ապահովցը-
նելով որ խաղաղութեան ու բարեկամութեան հա-
մար եկած է, ըսաւ թէ Մեզի յանձնուած է որ ձեր
թագաւորին ներկայանանք եւ իրեն ու իր ժողովր-
դեան օգտակար առաջարկութիւնները ընենք: Ասոնք
ըսելէն ետեւ՝ եկողներուն ապակի եւ ուրիշ չնչին
պարգեւներ տալով՝ ետ դարձուց: Դեսպաններն ա-
ռ ընդունելութեան վրայ ուրախանալով՝ իրենց կառա-
վարին յաջող ու նպաստաւոր ծանօթութիւններ
տուին, որն որ օտարականաց ցամաք ելլելուն արգելք
չդրաւ. մանաւանդ թէ երբ որ տեղացիք անոնց ցա-
մաք ելլելը տեսան, կրցածնուն չափ օգնեցին. եւ
անոնց օգնելովը՝ Գորդէզ քիչ ժամանակուան մէջ
իր ձիերը, թնդանօթներն եւ ուրիշ կազմածները
կրցաւ ցամաքի վրայ հանել եւ ուզածին պէս տե-
ղաւորել: Ամէն բանէն առաջ փոյթ տարաւ վրաններ
հաստատելու եւ չորս կողմանէ ամրացընելու: Ցեղա-
ցիներն ալ առ գործքերուս օգնեցին. մէջերնէն ա-

մանք պաշար, զանազան թռչուններ ու պտուղներ ալ կը բերէին։

Վրիժ մը առեն վերջը սպարապետին խնացուցին որ կառավարն իրեն այցելութեան կու գայ, որուն վրայ Գորդեզ շատ ուրախացաւ։ Երկրորդ օրը կառավարը՝ որուն անունը Դեւդիլէ էր, իր զօրացը սպարապետին հետ բանակին եկաւ, եւ եւէն ալ շատ մարդ կար։ Գորդեզ անոր առաջնորդին վայլած մեծարանքով ընդունեցաւ եւ յեղափոխութիւնէն առելի պատիւ ցուցուց. անոր ըսել տուաւ թէ իրրեւ դեսպան եկած է կարծես Կաստիլիայի թագաւորին կողմանէ՝ որն որ երկրիս վրայի ամենէն հզօր թագաւորն է։ Եւ անանկ երեւելի առաջարկութիւններ պիտի ընէ, որ կայսերմէ զատ ուրիշ մարդու չիկրնար յայտնել. անոր համար կը խնդրէր որ առանց ժամանակ կորսընդունելու՝ անոր առջեւը հանուի։

Ան խնդիրքը Մէքսիկացիները տարակուսի ու ահաճութեան մէջ ձգեց։ Դեւդիլէ համարձակութեամբ իր ահաճութիւնն ու կարծիքը յայտնեց։ Ուրիշ մտածմունք մ'ալ իր վախը կը տատակացընէր. մէկ կողմանէ դիտեր որ Մոնթեզումա, Մէքսիկացւոց կայսրն, ամենեւին չ'ուզեր հաղորդութիւն ունենալ օտարականաց հետ, որոնց առջի անգամուան երեւնալը զինքը վախի ու կասկածի մէջ ձգած էր. մէկալ կողմանէ ալ՝ կը մտածէր Դեւդիլէ որ Գորդեզին խնդիրքը մերժելով՝ գուցէ անոր բարկանալուն պատճառ կ'ըլլայ։ Ան վարանքին մէջ իրեն առելի խոհեմութիւն երեւցաւ, որ զանիկայ իր միտքը դրած էն եւս դարձընելու չանալէն յառաջ՝ բարեկամութիւնը վաստկի. անոր համար ուղեց Մոնթեզումային անուամբը զանազան պարգեւներ տալ։ Դեւդիլէ ասոնք պարգեւներն անանկ մեծ հանդիսաւորութեամբ ներկայացուց որ Գորդեզ շատ զարմացաւ։ Պարգեւներն էին բամբակէ դեղեցիկ կերպասներ, զանազան

դոյներով փեսաւրները, ոսկիէ ու արծաթէ ծանրագին զարդեր։ Բայց աս Հարստութիւնները՝ Մէքսիկացւոց միաքը դրածէն շատ տարբեր հեաեւութիւն ունեցան. վասն զի չէ թէ միայն Սպանիացւոց ագահութիւնը չյագեցուցին, հապա աւելի եւս դրգռեցին ու անոնց սրտին մէջ՝ այսպիսի աշխիւ բերքեր ունեցող Հարուստ երկրին տիրելու սաստիկ բաղձանք ու եռանդ ձգեցին։ Գորդէզ աս ընդունածներուն փոխարէն՝ քանի մը պարգեւներ տուաւ, որոնք էին շինծու ադամանդներ, փառաւոր քանդակով աթոռ մը ու Ս. Յակոբին պղնձէ պատկերագործով զարդարուած գլխարկ մը։ Ան պարգեւները Մոնդեզումային պիտի խրկուէին, ի նշանակ բարեկամութեան Կաստիլիայի թագաւորին։ Ասկից ետքը Գորդէզ նորէն իր խնդիրքն ըրաւ, անանկ կերպով մը՝ որ Դեւդիլէ չկրնալով դէմ դնել, խոստացաւ որ շուտով մը զինքը մայրաքաղաք տանել կու տայ։

Ան խօսակցութեան ժամանակը՝ Մէքսիկայի դեսպանաց հետ եկած նկարիչները, ճերմակ բամբակէ լայն կերպասներու վրայ, իրենց զարմացման նիւթ եղած առարկաներուն պատկերը նկարելու զբաղած էին։ Չէ թէ միայն Գորդէզին պատկերը ճիշդ նկարած էին, հապա նաեւ նաւերը, ձիերն ու թնդանօթներն ալ նոյն պատկերներուն մէջ իրենց սեպհական տեղն ունէին։ Երբ որ իմացուեցաւ որ աս գործքը Մոնդեզումային հրամանովն է, որպէս զի անոնով առարկաներուն վրայ ճիշդ դաղափար ունենայ, Գորդէզ աս առթով ուղեց թէ եկողներուն եւ թէ թագաւորին՝ իր զօրութեանն ու կարողութեան մեծութիւնը ցուցընել։ Շուտ մը զօրքերը ժողվելու նշան տալով՝ մեկէն դնդերը պատերազմի կարգ մտան. հեաեւակներն ու ձիաւորները զանազան արագ շարժումներ ըրին եւ իրենց հրացէններն ալ գործածեցին. վերջապէս թնդանօթներն ալ խիտ անտառի մը

վրայ պարպուելով՝ շատ ծառեր դեռինը պատռկըտցին։ Մեքսիկացիք զինուորական կրթութիւնը ներուն զարմացմամբ ու լուռ թեամբ կը նայէին. բայց երբ որ թնդանօթներուն որոտման ձայնին առին՝ ո՛մանք փախան, ո՛մանք վախերնին դեռինն իսկան եւ ամէնքն առ հասարակ անանկ սարսափեցան՝ որ օտարականաց զօրութիւնն աստուածներու զօրութեան նմանցուցին. Գորդեղ հազիւ կրցաւ վերնէք քաջալերելով վախերնին փարատել։ Պատկերհանները բոլոր իրենց արուեստը բանեցուցին, աս տեսած արտաքոյ կարգի բաներնին որչափ կարելի է ճիշդ նկարելու։

Աս կրթութեանց ժամանակ Դեւդիլէ սաղաւարտ մը տեսաւ, որն որ իրենց պատերազմի աստուածոյն գլխարկին կը նմանէր եւ Գորդեղէն խնդրեց, որ առնէ կայսեր պարգեւ խրկէ։ Գորդեղ շատ մը խնդիրքը կատարեց։ Վերջապէս դեսպանները հրաժարական բարեւը տուին, հաստատելով որ քիչ օրէն Մոնթեզումայէն պատասխան կ'ընդունին։ Իրօք ալ խօսքերնին կրնային կատարել, որովհետեւ Մեքսիկոյէն՝ ամէն կողմ մնանալու քաջընթաց թըղթաբեր մարդիկ որոշուած էին, որոնք իրարմէ քիչ հեռաւորութեամբ կենալով՝ լուր մը եկածին պէս՝ ամէն մէկը վազելով կ'երթար իրեն մերձաւոր թըղթատարին կը հաղորդէր եւ ինք տեղը կը դառնար։ Այսպէսով ամենէն հեռու դաւառներն ալ մայրաքաղաքին հետ շուտ հաղորդակցութիւն մը կ'ունենային։ Անոր համար թէպէտ Ս. Յովհաննէս տ'Ուլլոա Մեքսիկոյէն 40 գերմանական մղոնէն աւելի հեռու էր, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ անհամբերութեամբ սպասած պատասխանները եօթն օրուան մէջ կրցան ընդունիլ։

Մոնթեզումա իրեն եկած պատկերները քննելով՝ շատ զարմացաւ. օտարականաց տուած պարգեւներն իր հետաքրքրութիւնը կ'աւելցընէին։ Իսկ Դեւ-

դիւէին խրկած առաւաւրտը սրտին մէջ կրօնական վախ մը ձգեց. ան խորհրդաւոր նշանն՝ իր թագաւորութեան վերջանալուն գուշակ կը սեպէր, որովհետեւ բոլոր նոյն երկրին մէջ աւելորդապաշտական կարծիք մը կար, թէ օդին ատտուածը շատոնգուընէ ան երկրէն անհետացեր եղած էր, խօստանալով որ քանի մը առենէ ետքը նորէն կը գառնայ ու Մեքսիկոյի թագաւորութիւնը ձեռք առնելով՝ ժողովուրդը խաղաղութեամբ ու հանդարտութեամբ կը կառավարէ եւ երջանիկ կ'ընէ: Ժողովուրդն ալ առ հին առնպատութիւնն օտարականաց գալուն հետ մէկտեղ բերելով՝ որոնց տեսքն օդի աստուածին սեպհականուած տեսքին շատ նմանութիւն ունէր, կարծեցին որ իրենց թագաւորութեան վախճանը հասած է եւ աստուածները կառավարութեան սանձը ձեռքերնին պիտ'որ առնեն: Ժողովրդեան առ կարծիքն ու խօսուածները Մոնդեզուման կը վշտացընէին, իր վախը կ'աւելցընէին. բայց ամենէն աւելի Գորտէզին այնչափ սոսկմամբ ուզած խօսակցութիւնը զինքը տարակուսանքի մէջ կը ձգէր:

Երբ իր պատասխանը նպատատւոր չէր: Բայց վախնալով որ չըլլայ թէ պարզ ժխտելովը Սպանիացւոց բարկութիւնը գրգռէ, Դեւդիլէին հրաման տուաւ որ քանի մ'ամիս յառաջ Կրիժալուային պատառուած փառաւոր պարգեւները Գորտէզին տրուի: Հազիւ առջի խօսակցութեան վրայ շաբաթ մ'անցած էր, մէյ մ'ալ Դեւդիլէ Մոնդեզումային պարգեւներովը՝ բանակին եկաւ. պարգեւները բերողները 100 հոգի կային: Առնիք Գորտէզին առջեւն ելլելով՝ մեծարանքով մը զինքը բարեւեցին, եւ քը պարգեւները գետինը տարածեցին: Բայց ան Հարուստ պարգեւներով՝ օտարականաց միտքը դարձընելու տեղ՝ աւելի եւս երեւակայութիւննին տաքցուցին ու բաղձանքնին գրգռեցին: Պարգեւներուն գեղեցկութեան

ու Հարաւաւթեան վրայ վերջին ասպիճանի զարմանայան. բայց զերենք ամենէն աւելի յափշտակողն եղան երկու կլոր ձեւով թափծու մեծ ափսեաները, որոնցմէ մէկը ոսկի էր եւ արեւը կը ներկայացնէր, իսկ մէկալն՝ արծաթէ էր եւ լուսինը կը ներկայացնէր: Ցիալ ատ Գասպիլլոյ կ'ըսէ թէ միայն աս վերջինը հարիւր հազար ֆրանգէն աւելի կ'արժէր: Ասոնցմէ զատ՝ ուրիշ շատ ոսկիէ ու արծաթէ զարդեր, ապնիւ քարեր, վերջապէս իրենց ազահութիւնը զրգռելու շատ հազուագիւտ նիւթեր կային: Գորդէզ աս պարգեւները մեծ շնորհակալութեամբ ընդունեցաւ եւ մեծ յարգութիւն ալ ցուցուց թագաւորին, որ ասանկ փառաւոր ընծաներով իր սէրը կը ցուցընէր:

Ակնոց քաջալերուելով՝ դեսպաններն իրենց պաշտօնին երկրորդ մասն ալ կատարեցին, որն որ շատ դժուարին էր. զանազան դարձուածներով եւ քաղցր ու հաշտեցուցիչ խօսքերով յայտնեցին որ կայսրը զօտարականներն ընդունելու չիհաճիր. զանազան պատճառներով ալ աս գործքին դժուարութիւնը ցուցընել ուզեցին: Մեքսիկոյի ճամբան եղած անապատները նկարագրեցին. Զանազան ցեղերու հետ պիտի պատերազմիք, ըսին, որոնք՝ միայն ձեր նաւէն դուրս ելլելը լսելով՝ ասպատկ զրգռուած են: Թարգմանն աս խօսքերը թարգմանելու ժամանակ՝ Գորդէզ իմացաւ որ աւելի հաստատուն եղանակաւ մը իր կարծիքն յայտնելու է. ուստի եւ ամուր ու սպառնական ձայնով մ'ըսաւ. Անկարելի է որ իմ երկիրս դառնամ, առանց իմ տիրոջմէս ինծի յանձնուած պաշտօնը կատարելու: Վերջապէս ատիկը որ զինքը Մոնդեզումային տանին:

Գորդէզին մտայ հաստատութիւնը՝ Մեքսիկացիները մեծ տարակուսանքի մէջ ձգեց: Իրենց տիրոջն ուզածն ան էր որ անոր խնդիրքը բոլորովին

մերժեն. բայց իրենց տիրոջմէն վախցածնուն չափ՝ Սպանիացի մեծէն ալ կը վախնային. ուստի միշտ ճամբայ մը բռնելին, այս ինքն՝ Գորդեզին խնդիրքն առնոց յայտնի մերժելու, Մոնդեզումային ժամանակ տալ ուզելին՝ որ անոր դէպ ի մայրաքաղաք յարձակիլն արգելէ. անոր համար որոշելին որ նորէն Մոնդեզումային դեսպան խրկեն ու նոր հրամանի սպասեն. եւ Գորդեզին խօսք առին որ դեսպաններ ետ չդարձած՝ իր կեցած տեղէն յառաջ չերթայ։

Մոնդեզումա Գորդեզին հաստատուն կենալը լսելով՝ շատ պլպլեցաւ. ալ յոյս չկար զանիկայ իր կարծիքէն շարժելու. ալ իրեն ուրիշ միջոց չէր մնար՝ բայց եթէ զինքը կամ դեսպանի մը վայլած պատուով ընդունիլ, կամ իրրեւ թշնամի՝ անոր յարձակմանը դէմ դնել. եւ ինք երկուքն ալ չէր ուզեր։ Սակայն ան տատամսութիւնն իր տկարութենէն յառաջ չէր գար, որովհետեւ իր տէրութեան ընդարձակութիւնը, հարստութիւնն ու զօրութիւնը շատ մեծ էր. իր հպատակները պատերազմող ու քաջ էին. անթիւ անհամար զօրք կրնար հանել. իր իշխանութիւնն ալ կատարեալ բացարձակ ու ինքնիշխան էր։ Այնպէս որ եթէ իր բոլոր զօրութեամբն անմիջապէս Սպանիացւոց վրայ յարձակելու ըլլար, որոնք վատառողջ ու անբեր երկրի մը վրայ բանակած էին, պաշար, դաշնակից ու օգնական եւ միանդամայն ետ քաշուելու տեղ չունէին, ատոգիւ չէին կրնար երկայն ատեն դիմանալ։ Թէպէտ Սպանիացիք զինքի եւ կրթութեան կողմանէ մեծ առաւելութիւն ունէին, բայց անով ալ չէին կրնար դիմանալ. հապա կամ կամաց կամաց կը ջարդուէին կը լմընցնային, կամ իրենց յանդուգն արշաւանքէն ետ կը կենային։ Մոնդեզումա ատանկ գործք մը յառաջ տանելու յարմարութիւն ու ձիրք ունէր։ Բոլոր թըշնամիքն իրմէ կը դողային ու Հպատակները կը վախ-

նային. իրեն խիստ ու անգութ բնութեամբն ամենն ալ նուաճած էր եւ ոչ ոք իր կամքին դէմ բան մը կրնար գործել՝ առանց պատիժը կրելու: Ըրած յաղթութիւնները՝ զինուորաց վստահութիւնը վաստակած եւ ամենուն սրտին մէջ իր անուան սարսափը տիրած էր: Ի վերայ այսր ամենայնի հիմա խուժ մը օտարականներուն մօտիկնալէն վախնալով՝ շփոթած ու խռոված էր: Ա՛ջի անգամուն՝ որ ատենք իր երկրին վրայ երեւցան, տարակուսանքն ու վախկոտութիւնն իր վրայ տիրեցին. փոխանակ պարագայից պահանջածին համեմատ՝ զօրաւոր միջոցներ բանեցընելու, տատամսութեամբ մը իր ժողովրդեան ձնաշին եւ իր խնալուն ալ պատճառ եղաւ: Ա՛ս տկարութիւնն ու տատամսութիւնը՝ միայն աւելորդապաշտութեան զօրութեամբը կընայ մեկնուիլ: Ան կողմերը կարծիք մը տիրած էր թէ ուրիշ զօրաւոր ցեղի մը ձեռքով իրենց դլուխը շատ չարիքներ պատի դան: Ժողովրդեան աս վախերն՝ իրենց տիրոջը վրայ աւելի մեծ տպաւորութիւն կ'ընէին:

Երբ որ Մոնդեզումա Գորտէզին յանձնութիւնը տեսաւ, աս օտարականաց Հպարտութիւնը վրայ տիրած նեղացաւ, որ յանդգնութեամբ իր երկրին մէջ իրեն դէմ կը զինէին. իր թմրած կիրքերն արթընցան եւ բնական կատաղութեամբն երդում քրաւ որ բոլոր ան Հպարտ մարդիկն իր սատուածներուն զոհ ընէ: Բայց աս բարկութիւնը՝ բաղձացուած գործքը յառաջ չբերաւ. փոխանակ զօրութիւնը ժողվելու եւ թշնամւոյն վրայ յարձակելու, Մոնդեզումա՝ խորհուրդ ընելն ու իր պալատականներուն կարծիքն իմանալը բաւական սեպեց: Սակայն երկայն բարակ խորհուրդ ընելու, մնացածելու ժամանակն անցած էր. անօգուտ խոսակցութեանց ծախսած աս մէկ ժամը՝ թշնամւոյն ուժը կաւելցնէր: Ժողովրդին հետեւութիւնն ան եղաւ որ Սպանիացւոց

որոշ հրաման խրկեցին՝ Մեքսիկոյի երկիրներէն դուրս ելլելու. բայց սա հրամանն իրեն նաբէն խրկած հարուստ ընծաներովը կ'ուշընչանար, ինչու որ ինչպէս յառաջ ըսինք, առանցմով Սպանիացւոց եռանդն աւելի կը բորբոքեր եւ մտքերնուն մէջ աւելի եւս կը հաստատուէին։

Ը.

Գորդեզն պէտ՝ պրպնջանաց հոգին կը զգանաց. քայց անոր հնարտուէզ խորհրդաւորութիւնները կը փռնան։ — Նոր Սպանիոյ մէջ առաջին անգամ գաղխածութիւն կը հաստատուի։

Ա՛նդեղումս իր կասկածոտութեամբն անդունդ կեցած տեսնէ՝ Գորդեզ ալ յաջող վիճակի մը մէջ չէր։ Սպանիացւոց մէջ ժամդոհութեան ու անհիացանութեան խմորում մը մտած էր, եւ շատ դժբախտ հետեւութիւններու վախ կու տար։ Գորդեզ իր վիճակին ամէն դժուարութիւնները կը տեսնէր, թէպէտ իր ձիրքերովն, իր անկողմնասէր բնութեամբն ու քաջութեամբը՝ զինուորաց վստահութիւնը բոլորովին վաստակած էր, բայց Վելասկուէզին կողմնակիցները միշտ վրան կը նախանձէին եւ մտքերնին գաղտուկ պահելու զգուշութիւն ալ չէին ըներ։ Ճամբայ ելլելէն վեր՝ բոլոր ձեռքէն եկած հսկողութիւնն ու հնարքներն ի գործ դրած էր, որպէս զի ներքին վտանգները նուազցնէ։ Եւ թէպէտ շատերն իրեն հետ հաւատարմութեամբ կապուած էին, ի վերայ այսր ամենայնի հակառակորդները բորբոքելն արհամարհելու կամ բանի տեղ չդնելու չափ զօրութիւն ալ չունէր։ Ամենք զինքը միշտ իբրեւ Վելասկուէզին պարզ փոխանորդը կը ճանչնային, եւ սա կարծիքը զԳորդեզ շատ անհանդիստ կ'ընէր ու խորտնկ մտածմանց մէջ կը ձգէր։ Ինք շատոնց ուշքնիշխան ըլլալու խորհուրդ ունէր, իր վաւերական բնութիւնն, իր ձիրքը վայ ունեցած համարումը՝ անանկ մէկ տկար

մեծ մը ունենալն իրեն ծանր կ'երեւցընէր. մանաւանդ որ յայտնի կը տեսնէր թէ Կառավարին նախանձովը կրնայ ան դործակալութեան պատուղը կորսընցընել, ուրուն մէջ այնչափ յառաջադիմութիւն կ'ընէր: Ա մտածմունքները գինքը ատիպեցին իր բնութեան հակմանցը հետեւելու եւ շատոնցուընէ միտքը դրած խորհուրդը դործադրել:

Բայց ասոր դործադրութիւնն ալ շատ դժուարութեանց տակ կ'ինկնար. կրնար վախցուիլ որ եթէ աճապարելու չըլլայ, մինչեւ նոյն ժամանակին ըրած-ներուն պատուղը մէկ րոպէի մէջ կորսընցընէ: Արդէն տեսանք որ ինչպէս երկու անգամ Վէլասկուէզին նախանձէն՝ իր բախտովն ու խոհեմութեամբն ազատեցաւ. արդ հիմակ ալ նոյն վտանգները կրնային նորոգուիլ ու գինուորներն իր կողմէ վատորելու համար մինչեւ նոյն աստեն բրած չանքն ալ պարապի հանել. որովհետեւ գՑիեկոյ ա'Օրտաղ, գնագուպար եւ Վէլասկուէզին ուրիշ քանի մը կողմնակիցներն իր կողմէ չէր կրցած վատորիլ, որոնք իրենց կարծիքները գինուորներէն շատերուն ալ հաղորդած ու համոզցուցած էին: Տժգոհները յարմար առթի մը կը սպասէին՝ սպարապետին ընթացքին վրայ մնեցած տհաճութիւնները յուցընելու: Տեսան որ Գոզուէմէզ կրցին առնելու ժամանակ՝ Վէլասկուէզին անունը չյիշուեցաւ. Գոդոէզ բոլոր տուած հրամաններուն մէջ անանկ կը յուցընէր որ կարծես թէ իր պաշտօնն ու յանձնարարութիւններն ուղղակի թագաւորին ձեռքէն ընդունած էր, չէ թէ Գուպայի կառավարէն: Ա ձեւերու եւ կանոններու զանցառութիւնը գՕրտաղ եւ իր կողմնակիցները շատ վշտացուց, որովհետեւ անոնք Գոդոէզին գաղանի խորհուրդները կը տեսնէին. բայց իրենց ժժգոհութիւնն երեւան հանելու՝ յարմար առթի մը կը սպասէին: Սպասածնին շուտով հասաւ. բերած պատճառնին ալ

իրենց ժժգոհութիւնն արդարացընելու բաւական կ'երեւար։

Հիւսուրները խել մը տաճկի վերխեղճ վիճակի մը մէջ էին։ Ճախիններէն պաշարուած տեղ մը բանակած էին. հազարներով մարդուկներ աս խեղճերուն վրայ յարձակելով՝ րոպէ մը հանդիստ չէին թողուր. շատերը նոյն օդաբաժնին հիւանդութիւններէն բռնուած էին, ոմանք ալ հոնտեղայ տաքութենէն պատճառած վէրքերնին չէին կրնար բժշկել. առհասարակ ամէնքն ալ ծանր աշխատանքներու մէջ կը գտնուէին։ Պաշարները պակաս ակած էին, պաքցայտան ու աղած միսն ալ բուած էր. ամենուն միտքը սովս վախով նախապաշարած էր։ Ուստի մէկ որոշ գործքի մը ձեռք զարնելն անհրաժեշտ հարկաւոր կ'երեւար։ Ա պարագայից մէջ Գորդէզ առաջարկեց որ քիահուիցլա քաղաքն առնեն ու հոն ամրանան։ Նոյն որոշումը Վէլասկուէզին կողմնակիցները գրգռեց ու ոտք հանեց. ասոնք կը պնդէին որ այսպիսի անծանօթ երկրի մէջ ալ առելի չառաջ երթալը չանդգնութիւն ու խենդութիւն է։ Ա մեր սակաւաթիւ բանակը, կ'ըսէին, որ հիւանդութիւններով սաստիկ տկարացած է, անառարակոյս առանց բան մը վաստրկելու՝ շատ կորուստներ պիտի ունենայ։ Նոյն միջոցին Դեւդիլ Հասաս, որն որ Մանդեզումային կողմանէ բացարձակ հրաման կը բերէր որ օտարականք շուտ մը իր երկիրներէն ելլեն երթան։ Գորդէզ իր պատասխանը պատրաստելու ժամանակ՝ լսեց որ բանակին մէջառեղը շինուած մաարան զանգակը կը զարնէր։ Անմիջապէս ծնկան վրայ եկաւ, քովիններուն ալ հրամայեց որ ծունը իջնան։ Մէկէն բոլոր բանակին մէջ խոր լռութիւն մը տիրեց, որն որ դեսպանին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ։ Ան առեն Մարինա իրեն զրուցեց թէ Սպանիացիք մէկ ճշմարիտ Աստուծոյ երկրպագութիւն կ'ընեն, որն

որ կառավարիները կ'ատէ ու կուգքերը կործանելու կարողութիւն ունի։ Ըստ հիմակ իրեն կ'աղաչէին որ, ըսաւ, Մոնդեզումային խնայէ, որուն դէմ իրենց Աստուածը բարկացած կ'երեւայ։ Եաքէն Գորդէզ վեհ ու ազդու ձայնով մ'ըսաւ. Իմ Թագաւորիս՝ Մեքսիկոյի կայսեր հետ բարեկամութեան դաշինք դնել ուզելուն գլխաւոր պատճառն ան է, որ քրիստոնեայ ժողովուրդները՝ կառավարութեան մտքով թիւններուն դէմ դնելու մեծ պարտաւորութիւն ունին։ Ուստի եւ իմ բաղձանքս ալ ան ըլլալով որ ճշմարտութեան հարկաւոր եղած ծանօթութիւններն իրեն հաղորդեմ, չեմ կրնար իրեն առջեւն ելլելու խնդիրքէս ետ կենալ։ Ես խաղաղութեան մտքով եկած եմ, որուն յայտնի նշան է քովս միայն այսչափ քիչ հոգի ունենալս։ Ա՛ս խօսակցութիւնը Գեւդիլէն անհամբերութեամբ մը մտիկ ընելէն եաքը, Գորդէզ խօսքը լմընցնելուն պէս՝ ձեւերովին ու շարժմունքներովին իր տհաճութիւնն ու զարմանքը յայտնելով՝ բանակէն դուրս ելաւ գնաց։

Երկրորդ օրը տեղացիներէն ոչ ոք երեւցաւ, ոչ ոքնք հասարակօրէն իրենց պաշար կը բերէին. երթեւեկութիւնն ու առեւտուրի փոխանակութիւնը դադրեցաւ, եւ Գորդէզ ամէն րոպէ թշնամութեանց սկսելուն կը սպասէր։ Ա՛ս դէպքը Սպանիացւոց վրայ մեծ վհատութիւն ու սարսափ ձգեց. Վելասկուէզին կողմնակիցները չէ թէ միայն տրտնջել եւ սպարապետին դէմ նենգութիւններ նիւթել յանդգնեցան, հապա մէջերնէն մէկուն ալ յանձնեցին որ երթայ Գորդէզին անխոհեմութիւնն երեսը զարնէ եւ սպանէ որ նաւ մնանեն Գուատա կղզին դառնան, որպէս զի նաւատորմիղը նորոգէ ու բանակը զօրացընէ։ Ա՛ս պաշտօնը Տիեկոյ ա՛Օլատզին ինկաւ, որն որ Տամասկաց ու բիրտ եղանակաւ մը խօսեցաւ եւ հաստատեց թէ բոլոր բանակին բաղձանքն ալ ան է։ Գորդէզ

Հանդարտութեամբ մը մտիկ ըրաւ. արդէն ան բանս յառաջուընէ իմացած եւ առջեւն առնելու պատրաստուած էր, որովհետեւ իր կողմնակիցներն ամէն բան կը դիտէին եւ իրեն կ'իմացընէին: Խորդոյ Գաբրիէլ, Սանտովալ, Ալուարատոյ, Էսգալենդէ, Օլիա եւ Լուկոյ իրենց ապարապետին հետ հաւատարմութեան ու բարեկամութեան կապով մը սերտ կապուած ըլլալով՝ ամէն բանի մէջ անոր պաշտպան կը կենային: Ասոնք հասարակ զինուորներէն շատերն ալ իրենց կողմը վաստրիած էին, որոնք արդէն Գորդեղին քաղցր բնութեամբն ու առատաձեռնութեամբն անոր հետ կապուած էին: Ա բարեկամները շատ հեղ գաղտնի խօսակցութեանց մէջ՝ Գորդեղին իշխանութիւնն աւելի եւս բարձրացընելու եւ Վելասկուէզէն բոլորովին անկախ ընելուն վրայ կը խօսէին ու կը ջանային որ զինուորներուն հաւանութիւնն ալ առնեն:

Գորդեզ նոյն մտածութիւններեն իմանալով եւ զինուորաց յօժարութեան տեղեակ ըլլալով՝ ան պատրաստ էր նոյնպէս վարպետութիւն մը բանեցուց: Ամենայն սիրով յանդուգն Օրտաղին խօսքերը մտիկ ըրաւ եւ հասարակաց օգտին համար հարկաւոր եղած կարգադրութեանց ինք զինքը պատրաստ ցուցընելով՝ զինուորներուն հրաման տուաւ որ երկրորդ օրը նաւ մտնելու պատրաստուին: Ա նոր հրամանը տարածուելուն պէս՝ բախտախնդիրները տեսնելով որ իրենց յոյսը պիտի ոչընչանայ, սկսան դանգատիլ ու սպառնալ. զօրաց մէջէն խմորումը շատցաւ, ամէնն ալ մէկ բերան ապարապետը տեսնել ուզեցին: Գորդեզ շատ չուշացաւ, դուրս ելաւ. զօրքը զինքը տեսնելուն պէս՝ սկսան ետ դառնալու հրամանին վրայ ուշնեցած զարմանքնին ու ժխտութիւննին յայտնել: Կաստիլիացւոց ամէթ ու նախատինք է, կ'ըսէին, որ առջի տեսնուած վտանգէն վախնան, ու դեռ թշնամին չերեւցած՝ թող տան փախչին: Մենք չենք եր-

թար, կ'ուզենք յառաջ առնել սկսած արշաւանքները, որն որ մինչեւ հիմակ յաջողեցաւ։ Քու հրամաններուդ հաւատարմութեամբ հնազանդելով՝ ամէն վտանգներու մէջ քեզի ընկեր ըլլալ կ'ուզենք եւ երբեք զքեզ թող չենք տար։ Բայց եթէ կ'ուզես Գուպա դառնալ եւ փառքդ ու ակնկալութիւնները նորէն նախանձոտի մը ձեռքը թողուլ, մենք ուրիշ զօրապետ մը կ'ընտրենք, որ ան փառաց ճամբուն մէջ մեզի առաջնորդէ։

Զօրդեզ զինուորաց առ մեծ եռանդին վրայ սաստիկ ուրախացաւ, եւ անոնց համարձակութեան վրայ ամենեւին չեղաւցաւ, ինչու որ ան հոգին ու եռանդն աղդել տուողն ինքն էր։ Ի վերայ այսր առնայնի իրենց առ խօսքերուն վրայ զարմանալ մը ձեւացուց, անոնց խնդրուց որ ինք հասարակաց կարծիքն այնպէս կարծելով՝ իր կամաց ու կարծեաց հակառակ նաւ մտնելու հրաման տուաւ։ Իսկ իմ կարծիքս ան է որ, ըսաւ, հոն ծովին քով բնակութիւն մը հաստատենք եւ անկից՝ երկրին ներքին կողմերը քալենք։ Ա՛ս այսպէս ըլլալով՝ դիս խաբած էին ուրեմն, համոզցընելով որ զօրքն իմ կարծեացս համաձայն չէ։ Բայց հիմա, ըսաւ, զձեզ ասանկ քաջասիրտ տեսնելով շատ ուրախացայ. ուստի եւ նոր եռանդով դարձեալ իմ պաշտօնս կը ստիմ եւ զձեզ կ'ապահովցընեմ որ յաղթութեանց ու բախտի հասնելու համար ձեզի կ'առաջնորդեմ։ Ա՛ս յայտարարութեան՝ ամէնն ալ ուրախութեան ու հաճութեան աղաղակներով պատասխանեցին. զինքը գաղտնի բամբասողներն ու չհաւնողներն ալ մեծագոյն մասին հետ միանալու ստիպուեցան, թէ իրենց հակառակութիւնը ծածկելու եւ թէ ընկերներնէն իրենց վատ չնախատուելու համար։

Զօրդեզ՝ զինուորներուն քննութիւններ ու խորհրդածութիւններ ընելու ժամանակ թող չտալով՝

շուտ մը գաղթականութիւն մը հաստատելու պատա-
ղեցաւ, որուն անունը Վիլլա Ռիգա տէ լա Վերա
Գրուզ գրաւ, կրօնի եւ հարստութեան յոյսերը մեկ-
տեղ միացընելով։ Ասադ ուրբաթին օրը քաղաքը
կրօնական մեծ հանդիսութեամբ նուիրեցաւ։ Հազիւ
թէ պատերն ամնաչափ մը դեռնէն բարձրացած էին,
Գորդէզ քաղքին կառավարութեան կերպին վրայ
սկսաւ մտածել։ Պաշտօնակիցները ժողվեց որ գաղ-
թականութեան կառավարիչներ ընտրուն. բայց ամէն
բան այնպէս կարգի դրաւ որ ընտրութիւնները՝ միայն
իր կողմնակիցներուն վրայ ընկաւ. Գորդոյ Գարբերոյ,
Ալուարատոյ եւ Օլիա, որոնց հաստատմութիւնն եր-
բեք սպառազօրած չէր, կառավարութեան գլխաւոր
անդամներն եղան։ Ա՛ս ընտրութեան ու ժողովքին
գործքերը թագաւորին անուամբն եղան. իսկ վե-
լասկուէզին եւ ա՛չ անունը յիշուեցաւ։ Գորդէզ իր
պաշտօնակալաց վրայ աղէկ վստահ ըլլալով եւ նոր
ժողովքին իշխանութիւնը հաստատել ուզելով՝
անանկ ընթացք մը բռնեց որ առջի բերան յան-
դուգն կ'երեւայ, բայց մարդ մտածելով՝ ունեցած
դիտաւորութիւնը կը տեսնէ. այս ինքն՝ իր իշխա-
նութիւնն ընտրուած կառավարներուն ձեռքը յան-
ձնեց, որպէս զի անոնց հպատակութիւն յուցընելու
առաջին օրինակն ինք սկսելով՝ անոնց կառավարու-
թիւնը զօրացընէ։ Դարձեալ գիտէր որ իր հրամա-
նատարութիւնը տկար ու խախտուտ բան մըն է, եւ
թէպէտ կառավարութեան դրութեան կերպն ալ օ-
րինաւոր չէր կրնար ըսուիլ, ի վերայ այսր ամենայնի
եթէ ինք ան կառավարութեան ձեռքովը նոր պաշ-
տօն մ'ընդունելու ըլլար, կը յուսար որ դիմուոր-
ներն ատկէ եւս դիւրութեամբ մը իրեն կը հնազան-
դէին, որովհետեւ իրենք ալ իր ընտրութեան եղա-
նակաւ մը մասնակից եղած կ'ըլլային։ Ա՛ս մտած-
մտուքներով՝ կառավորութեան ժողովքն առաջին

անգամ ժողովուելուն պէս՝ Գորդէզ հրաման խնդրեց որ ներկայանայ, եւ մեծարանքով մը ներս մտնելով՝ գեղեցիկ ճառ մը զրուցեց. կրցածին չափ շողոքորթիչ բառերով՝ ընտրուողներուն իշխանութիւնը բարձրացուց եւ զինքն անոնց ամէն որոշմանց հպատակ ցուցուց: Յայտնեց որ իր իշխանութիւնը յառաջագոյն Գուպայի կառավարչն առած էր, բայց անիկա աս իշխանութիւնը ետ առնելուն համար՝ հիմակ իր իշխանութեան օրինաւոր ըլլալուն վրայ կրնար տարակոյս ծնանիլ. ուստի եւ ինք սասկ անհաստատ հիմ ունեցող իշխանութիւն մը բանեցընելու չհամարձակելով՝ պաշտօնէն կը հրաժարի. եւ պատրաստ է մինչեւ նոյն տեղն ցուցուցած եռանդեամբ՝ իբրեւ հասարակ պաշտօնակալ մը իր ծառայութիւնները կատարել. եւ կ'ուզէ ցուցընել որ թէպէտ հրամայելու վարժած է, բայց հնազանդիլ ալ դիտէ: Եարքէն վէլասկուէզէն առած պաշտօնի նշանը սեղանին վրայ դնելով՝ իր հրամանատարութեան գաւազանը պագաւ ու դահերէցին ձեռքը յանձնելով՝ ետ քաշուեցաւ:

Գորդէզ իր աս հնարագիտութեան պտուղը շատով վայելեց. ժողովքը չէ թէ միայն զօրքին հրամանատարութիւնը նորէն իրեն յանձնեց, հապա զինքը դաղթականութեան առաջին կառավարն անուանեց, որով թէ զինուորական թէ քաղաքական գլուխ եղաւ: Բայց որպէս զի աս գործքը գաղտնի խորհրդակցութենէն յառաջ եկած չերեւայ, ժողովքը հրամայեց որ բոլոր զինուորներն ալ կանչուին եւ ըլլալու որոշման անունք ալ քուէ տան. միայն թէ ասիկայ հրատարակելէն յառաջ՝ Գորդեզին կողմնակիցներն ամէն կարելի միջոցներով աշխատեցան զինուորաց քուէները իրենց կողմը վաստկելու: Գորդեզին յաջողակութիւնն ու զինուորական ձիրքերը կը գովէին, անոր մինչեւ նոյն ժամանակն ունեցած աղ-

դիւանքներն ու գործած քաղաքականութիւնները առջեւնին կը դնէին: Ամէն բան ստանկով ապէկ մը պատրաստուելէն եաքը՝ Գորդէզին ընտրութիւնն եղաւ, որուն ամէնն ալ մեծապէս գոհ եղան, եւ իրենց ուրախութիւնը սիրոյ նշաններով յայտնեցին ու ժողովքին որոշումը հաստատելով՝ ապարապետին հնազանդութեան երդում ըրին:

Ստանկով Գորդէզ իր բաղձանացը հասաւ. ան իր գործակերուն դէմ դնող արդելքներէն ազատեցաւ: Վէլասկուէզին իշխանութենէն ազատ էր, իր իշխանութիւնն ամէնքն ընդունած էին, ան իր միտքը դրած յաջակադիծներն ուզածին պէս յաջողիլ կրնար ստանիլ. որովհետեւ ապահով էր որ անկից վերջը իր հրամաններուն յանձնապին կը հպատակին:

Այլ ստանկ մեծ գործողութիւն մը՝ ժողովներուն դժկամակութիւնն առանց դրդռելու չընաց. թէպէտ Վէլասկուէզին կողմնակիցներուն թիւը շատ քիչցած էր, բայց մնացողներն իրենց կարծեացը վրայ հաստատուն կենալով եւ ժողովքին վճիռներն անվաւեր ու մտանութեան գործ է, ըսելով՝ գաղթականութեան մէջ երկպառակութիւնը ատոնկացընելու չանացին: Գորդէզ եւ իր կողմնակիցներն ատ բաներս խմնալով՝ նախ հաստարակ զինուորներուն մէջէն իրենց դէմ ըլլողներն սկսան պարդեւներով ու խոստումներով որսալ: Ա՛ս ալ կ՛ըսէին թէ Գորդէզին կողմն արդէն շատուր է, ուստի իրենց դէմ գտնալն՝ անոր միտքը դրածները յաջողիլ տանելու ամենեւին արդելք չեկրնար ըլլալ. միայն թէ եաքէն իրենք կը զղջան, իրենց համար պատրաստուած բախտէն զրկուելով: Այսպէսով վերջապէս հաստարակ զինուորներն իրենց կողմը շահեցան: Իսկ Տիեկոյ ա՛Օրտազ, Վէլասկուէզ ատ Լէոն, Էսգոսպար եւ ուրիշ քանի մը պաշտօնակալներ տեսնելով որ զինուորք՝ որոնց վրայ իրենց յոյսը դրած էին, մեկալ կողմն

անցան, վախցան եւ իրենք ալ Գորդէզին կողմն անցան: Բայց ապարապետան ապստամբութեան առջեւն առնելու հարկաւորութիւնը տեսնելով, շուտ մը զանոնք բռնել տուաւ ու ոտքերնին շղթայի զարնելով նաւ խրկեց: Ա՛ս խստութիւնն ապստամբութիւնը բոլորովին խաղաղցուց, ուստի քանի մը օր ետքը բանտարկեալները նորէն ազատեցան: Գորդէզ անոնց հետ զինուորական համարձակութեամբ ու բարեկամական ընտանութեամբ վարուեցաւ. առաջարկեց միանգամայն որ իր հետը դալ չուզողն ազատ է, կրնայ Գուպա դառնալ: Ա՛ս առաջարկութիւնն ոչ ոք ընդունեցաւ եւ հաշտութիւնն ան աստիճանի կատարեալ եղաւ, որ անկէ ետեւ ամենեւին մէկն իրեն դէմ դաւաճանութիւն մը չըրաւ, ամէնքն ալ անոր անձին ու օգտիցը բոլորովին յարեցան ու սիրով միացան:

Ա՛ս միջոցիս պաշարի պակասութիւնն սկսաւ զիրենք նեղել: Ալուարատոյ խումբ մը զօրքով երկրին ներսերը պաշար հոգալու գնաց: Քանի մը օր ետքը ետ դառնալով՝ լուր բերաւ թէ դացած ամէն գեղերն առատ պաշար կար, իսկ բնակիչներն իր մօտիկնալը տեսնելնուն պէս՝ կը փախչէին: Միանգամայն տաճարի մը մէջ քանի մը մարդիկներու եւ տղոց դիակներ տեսած էր, որոնք կ՚երեւար թէ նոր զոհուած էին, որովհետեւ զոհին դանակը թարմ արիւնով ներկուած էր: Գորդէզ պաշար դառնալուն վրայ ապահովութիւն տանալով բանակը վերցուց եւ սկսաւ դէպ ի երկրին ներսի կողմերը յառաջանալ: Ա՛ս դործքիս աւելի յորդորուեցաւ ուրիշ դիպուածէ մ՚ալ. Տիաղ պատմիչը քիչ մը տեղ հեռացած ըլլալով՝ տեսաւ որ մօտիկ բլրէ մը հինգ անդէն տեղացիք՝ խաղաղութեան նշաններ յուցընելով՝ իրենց կը մօտենային. ուստի եւ զիրենք առաւ բանակը տարաւ: Ասոնց հագուստէն եւ կերպարանքէն կ՚երեւար որ Մեքսիկացիներէն տարբեր ցեղ մըն էին: Մարինա իրենց լե-

զուն դիւրաւ չհասկրցաւ. բայց աս խմացաւ որ Զեմ-
բոալլայի ցեղապետէն խրկուած էին, որ զԳորդէզ ի-
րենց քովը հրաւիրեն, խոստանալով որ անոր հետ
բարեկամութեան եւ խաղաղութեան դաշինք կը դնէ:

Աս պատգամաւորութիւնը նենգութեան համար
ալ կրնար ըլլալ. կրնար վախցուիլ որ չըլլայ թէ ցե-
ղապետը զիրենք խաբելով իր քովը կանչէ, եւ դա-
շինք դնելու տեղ՝ զիրենք սպաննէ: Անոր համար
Գորդէզ անոնց զանազան հարցումներ ընել տուաւ,
յուսալով որ իրենց պատասխաններէն ստոյգը կ'ի-
մանայ: Խմացաւ որ Զեմբոալլա քաղաքը մեծ ու
բազմամարդ էր. եւ աս հարկաւոր ցեղապետը Ման-
դեզուայիոց բռնաւորութենէն ձանձրացած ըլլալով՝
կը բաղձար օտարականաց հետ միանալ, յուսալով
որ անոր ծանր իշխանութենէն կ'ազատի: Գորդէզ
աս առաջարկութեան ուրչափ օգտակար ու հարկաւոր
ըլլալն խմացաւ. տեսաւ որ աս տէրութեան մէջ
ժողովրդութիւն ու անմիաբանութիւն կայ, ազգին մէկ
մասին մէջ ալ կայսեր դէմ ատելութիւն կը տիրէ:
Ինք անկից հետեւցուց որ աս ժողովուիւնը միայն
մէկ գաւառի մէջ եղած պիտի չըլլայ, ուրիշ գաւառ-
ներու մէջ ալ Մանդեզուայիոց հպատակութենէ ձան-
ձրացած ու դղրդած եւ փոփոխութեան բաղձացող
մարդիկ պիտ'որ գտնուին: Անոր համար միտքը դրաւ
որ ինք անոնց օգնելու եւ զիրենք ազատելու խօսք
տայ նէ՝ անմիջապէս իրեն հետ կը միանան եւ ազա-
տութիւննին գտնելու ջանքով իրեն կ'օգնեն:

Աս գաղափարներով ու նոյն ատենէն՝ մտքին մէջ
իր բռնելու ընթացքին յառաջադիմը շինելով, Զեմ-
բոալլացիները շատ սիրով ընդունեցաւ եւ անոնց
խոստացաւ որ քիչ մը եառքը իրենց ցեղապետին այ-
ցելութեան կ'երթայ:

Ը·

Զեմբոալացիներն ե՛ւ տրիւ էանէ մը ցեղէր Սպանիացւոց իբ հպատակին ու անոնց հետ գոյքեր իբ դներն։

Վ ելլա Ռիպպի դիրքը շատ կողմանէ անյարմար կ'երեւար, անոր համար Սպանիացիք հարկաւոր սեպեցին որ գաղթականութեան դէմառուր տեղն ուրիշ աւելի յարմար կողմ մը հաստատեն, ուստի եւ Պռնդէյոյ՝ նոյն ծովեզերքը քննելու եւ ապահով ու պատշաճ տեղ մը դտնելու խրկուեցաւ։ Ի դարձին ասիկա պատմեց որ 10 գերմ. մղոն դէպ ի հիւսիս երթալով՝ Գուիապիական դեղին հանդիպեցաւ, որուն դետինը բերրի էր եւ նաւահանգիստն ապահով։ Գոր-դէզ որոշեց որ բանակը հոն փոխադրէ եւ միանգամայն Զեմբոալացւոց ցեղապետին տուած խոստումն ալ կատարէ, որուն քաղաքը նոյն ճամբուն վրայ կ'իյնար։ Երեք օր ճամբայ ընելէն ետքը՝ Զեմբոալա մտաւ եւ իր զօրքերը մինչեւ մեծ հրապարակը յառաջ տարաւ։ Սպանիացիք անոնուն տեղերին զարմացան, որոնցմէ կ'երեւար թէ բնակիչքն հարուստ էին. բոլոր ճամբաներն ու հրապարակները բազմութեամբ լեցուն էր, բայց գէնք կամ ուրիշ կասկածելու նշան մը չունէին։ Ցեղապետն՝ որ առաջին թանձրամարմնին մէկն էր եւ իր պալատին դրան առջեւը կը կենար, իր պաշտօնակալներէն մէկ քանիին թեւերուն վրայ յեցած՝ հանդարտ քայլով մը սկսաւ մօտիկնալ. վրան ոսկի զարդերով զարդարուած բամբակէ վերարկու մ'առած էր։ Գորդէզին մօտ եկաւ նէ՝ քանի մը խօսք զրուցեց եւ ապաչէց որ հիմակ երթայ հանդչի. վաղը, ըսաւ, գործքերուն վրայ երկայն բարակ կը խօսակցինք։

Սպանիացւոց բնակութեան համար պատրաստուած տեղերը՝ շատ հանդիստ ու ապահով էին, ուր որ առանց կասկածի բնակեցան եւ իրենց հարկաւոր

եղած ամէն բանն ալ առաստութեամբ պատրաստած դաներ։ Երկրորդ օրը ցեղապետին այցելութեան լուրը՝ պարզեւով մը իմաց տուեցաւ, որուն գինը 1000 լիտր (2000 մարգ) ոսկի կ'արժէր։ Գորդէզ բոլոր իր մարդիկներովը ցեղապետին դիմացն ելաւ եւ իր բնակութիւնը տարաւ, ուր որ Մարինային զատ մարդ ներս թող չտուաւ։ Սպարապետն իր թագաւորին մեծութեան ու կատարեալութեան մասին քանի մը խօսք խօսելէնետեւ՝ ըսաւ թէ Մեր հաւատքը վրանիս պարտք կը դնէ որ անիրաւութիւնները չնչենք, հարստահարեալ տկարներուն կողմ բռնենք եւ զանոնք ազատենք։ Ասիկայ ցեղապետին դիտաւորութիւններն իմանալու մէկիկ հնարքն էր. ստուգիւ ալ անոր երեսին այլայլութիւնն ու փոփոխութիւնը ցուցուց որ լսածը սրտին բաղձանքին հակառակ էր։ Քանի մը անգամ խորունկ հառաչելէն ետքը՝ ցաւով մը սկսաւ պատմել թէ ինչպէս ամէն ցեղապետներն ալ Մոնղեղուհային բռնատիրութեան ու անգթութեանցը դէմ եղած են. զօրութիւն ալ չունին որ աս ամբարձալի լուծը խորտակեն եւ ոչ ալ բաւական խելք՝ անոր միջոցներուն վրայ մտածելու։ Ա՛ս անգութ թագաւորը զմեզ կը սոխպէ որ, ըսաւ, զինքն իբրեւ աստուած պաշտենք եւ իր անիրաւ հրամաններն՝ աստուածոյ պատգամի պէս կատարէն ընդունինք։ Բայց օտարականներէն օգնութիւն ուզելն ալ խելք չէ. ինչու որ Մոնղեղուհային զօրութիւնը շատ մեծ է, եւ օտարականք Ջեմբուալլայիներէն եւրախտիք առած չունին՝ որ անոնց կողմն ելլեն։

Գորդէզ աս խօսակցութեան վրայ շատ զարմացաւ. բայց ցեղապետին իմացուց թէ ինք Մոնղեղուհային զօրութենէն չվախնար, որովհետեւ Աստուած իր պաշտպանն է։ Սակայն հիմակ, ըսաւ, ուրիշ վախճաններու համար Գուբիլայիսլան երթալս հարկ ըլլալով, հոն կը ապասեմ ձեզի ու անոնց՝ որոնք աս

ծանր լծէն ձանձրացած ըլլալով՝ իմ օդնութեամբս ազատելու կը բաղձան։ Ա՛ս միջոցիս դուն ալ նոյն բանէն վրայ քու բարեկամներուդ հետ խօսէ եւ ա՛նոնց խորհուրդ հարցուր։ Ապահով եղիր որ Մոնդեզումային բռնութիւնները կը դադրին եւ ինք ա՛մթով կը մնայ՝ երբ որ ես ձեզի օդնելու սկսիմ։ Ա՛ս խօսակցութենէն ետեւ իրարմէ բաժնուեցան, եւ Գորդէզ շուտ մը հրաման տուաւ որ դէպ ի Գուիսպիսան յառաջ երթան։

Մոնդեզումային որոշած դիրքն՝ իրեն ան ատիճանի համակայն երեւցաւ, որ շուտ մը քաղքի յատակագիծ մը չձնեց. անոնք տեղ հիւղեր կանգնեցին, բայց պատնէշները տեղացւոց բանակի մը դէմ դնելու չափ բաւական ամուր պիտ՝որ ըլլային։ Ա՛ս ամրութիւնները շատ հարկաւոր էին, թէ եւս քաշուելու ժամանակ ապահով տեղ ունենալու, եւ թէ ծովին հետ հաղորդակցութիւնը չկտրուելուն համար. աս վախճանաւ ամէնքն ալ իրենց հետ աշխատելով՝ շատ օդնեցին եւ քիչ ատենուան մէջ բաւական ամուր դիրք մը ձեռացաւ։ Գորդէզ շատ անգամ խօսակցեցաւ Ջեմբոալայի ու Գուիսպիսանի ցեղապետներուն հետ, որոնք Մոնդեզումային անդութութիւնները պատմելէն չէին դադրեր։

Ա՛ս խօսակցութիւններուն ժամանակը Մոնդեզումային կողմանէ տարեկան հարկերը ժողվելու համար՝ վեց պաշտօնակալք եկան։ Նոյն պաշտօնակալները մեծ շքով երեւցան, աստիկ յանդիմանեցին բոլոր ան ցեղապետները՝ որոնք կայսեր բացայայտ հրամանին դէմ՝ օտարականներն իրենց երկրին մէջ ընդունած էին. մեծամեծ սպառնալիքներ ըրին ու խնդրեցին որ իրենց ձեռքը քաշեն Հոգի յանձնուի, որոնց զոհուելովն իրենց յանցանքը քաւուի։ Ցեզապետներն ա՛ս խնդիրքէն սարսափեցան մնացին,

իրենց տիրոջը հրամանին դէմ դնելու մտածութեանէն իսկ կը զարհուրէին. կուրօրէն հնազանդելու սովորութիւնը վրանին ան աստիճանի տիրած էր: Գորդէզ ասոնց սարսափը տեսնելով եւ դիտնալով որ՝ եթէ ղիրենք աս վտանգէն ազատէ՝ շատ պիտի ուրախանան, իր մարդիկներուն հրամայեց որ հարկապահանջները բռնեն. տեղացւոց ալ արգելեց որ հարկերը չվճարեն: Ա՛ս դործքով ցեղապետներուն աչալոյծն ալ դրդռեցաւ, որոնք վայրենի ժողովրդոց հասարակ եղած սովորութեամբ՝ մէկ ծայրէն մէկալ ծայրն անցան: Հարկապահանջները, որոնց հրամանին չէին համաձայնած դէմ դնել՝ կայսեր երեսփոխաններն ըլլալնուն համար, հիմակ իրենց աչքին՝ կայսեր անդթութեանցը կայր գործիքներու պէս կ'երեւային: Բարկութիւննին ան աստիճանի հասաւ որ պանդռը իրենց աստուածներուն զոհ մատուցանել ուզեցին. արդէն զոհի հարկաւոր եղած բաներն ալ պատրաստած էին, բայց Գորդէզ իրենց խմացուց որ ան բռնաւածներն իր զինուորաց պաշտպանութեան տակն են. եւ մեծանձնութեան օրինակ մը տալու համար՝ անոնցմէ երկու հոգի ազատ թողուց:

Ցեղապետները տեսնելով որ ալ իրենց սկսած ճամբէն ետ դառնալն անկարելի է, ահու դողդ մէջ ինկան. կը վախնային որ Գորդէզ կայսեր բարկութեան պիտի հանդիպի. որովհետեւ անտարակոյս, կ'ըսէին, իրեն մարդիկներուն եղած նախատինքը լսելուն պէս՝ սաստիկ բազմութեամբ բանակ մը պիտի կազմէ, եւ անոր վրայ քալելով՝ ահագին կոտորած պիտ'որ ընէ ու վռնտէ: Անկից ետքը իրենց վրայ դալու խղճմ վիճակն ալ կը մտածէին: Գորդէզ զիրենք հանդարտեցընելու եւ իրենց վախը փարատելու աշխատեցաւ, իր պաշտպանութիւնն ու իր օգնութիւնը խոստանալով: Ցեղապետներն ալ իրենց կողմանէ խոստացան որ իրենք ալ ամենայն եղանա-

կաւ Սպանիայւոյ օդնեն. եւ ասս խոստման Հաստատութեանը համար՝ Սպանիայի Թագաւորին Հղատակ ըլլալն ընդունեցան: Գորդէզ իր զօրացը յայտարարութիւն մը Հանեց եւ ասս մեծ փոփոխութիւնն ասնոնց յայտնեց: Դուռնագներն ալ շուտ մը Զեմբոալլայւոց Հետեւեցան. որովհետեւ Մոնդեզումային անգթութեանց՝ ամենէն աւելի ատոնք զՀ եղած էին: Իրենց պատերազմասէր բնութեամբն անոր լծէն ժամ մը յառաջ ազատելու եւ ասստիկ վրէժ առնելու կը սպասէին, ուստի ասս ապստամբութեան ամենէն աւելի յարուտ ցուցընողներն իրենք եղան, խօսք ալ տուին որ Գորդէզին արշաւանաց ընկերանան:

Սպանիայւոց եւ իրենց նոր դաշնակցաց առաջին գործքն եղաւ՝ Չինգաբասինկայի ժողովրդեան վրայ յարձակիլ: Զեմբոալլայի ցեղապետն ան քաղաքն եղող Մէքսիկայի զօրաց՝ իր երկիրներուն մէջ ըրած աւարառութեանց ու յափշտակութեանց վրայ դանգատած էր: Գորդէզ Հետը տեղացիներէն Հազարի մը չափ մարդ առնելով՝ ճամբայ ելաւ: Մօտիկցած ատենը՝ տեղւոյն դլխաւորներէն ուՀ Հոգի դիմաց եւան ու լալով աղաչեցին որ իրենց խնայէ. բսելով Թէ պահապան զօրքերն արդէն գացած են եւ Զեմբոալլայւոց ատելութեան պատճառն՝ իրենց սահմաններուն համար մէջերնին եղած Հին վէճն է: Գորդէզ՝ դաշնակիցներուն Թիւն աւելցնելն աւելի շահաւոր տեսնելով՝ Զեմբոալլայւոց վրէժխնդրութիւնն արգելեց. եւ իմանալով որ դլխաւոր նպատակնին աւարառութիւնն է, Հրամայեց որ բնակչաց ինչքերուն չդպչին: Վերջապէս երկու ցեղապետներն իրարու Հետ Հաշտեցուց: Ինք աւելի անոր միտ կը դնէր որ Սպանիայւոց ու դաշնակիցներուն մէջ եղած միաբանութիւնն ու սէրն աւելնայ. կը դդուշանար որ իր զօրքերն աւարառութիւն չընեն. յափշտակութիւնը խստիւ կը պատժէր, Թէպէտ եւ դոլ-

ցուած բանին դիմեն ոչինչ բան ըլլար. երկու դինուոր կախելու դատապարտեց, միայն անոր համար որ հաւ մը գողցած էին. բայց Ալեւարատոյին միջնորդութեամբը պատիժն ի գործ չդրուեցաւ: Գորդէզին ամ արդարասիրութիւնն ու անուշ վարմունքը՝ քիչ ատենուան մէջ դաշնակցաց սէրն իրեն յափշտակեց եւ համարումն աւելցուց: Միայն դէպք մը պատահեցաւ, որմէ թշնամութիւն կը վախցուէր. բայց անոր հակառակ Գորդէզին՝ դաշնակցաց վրայ ունեցած իշխանութիւնն աւելցնելու առիթ եղաւ:

Գորդէզ ամէն առիթի մէջ իր կրօնական ոգին կը յայտնէր. տեղացւոց՝ իրենց կուռքերուն մատուցած պաշտօնն ու իրենց սուտ աստուածներուն բրած գարշելի զոհերնին՝ իրեն ան ատելիճանի սոսկումի կը պատճառէին, որ միտքը դրաւ ամ սովորութիւնը ջնջելու: Իր դիտաւորութիւնն ուղիղ, բայց ի գործ դրած միջոցն անխոհեմ եւ անիրաւ էր: Փոխանակ զանոնք համոզելով ան սովորութիւնեն բերն եւ կեցընելու ջանալու, բռնութիւն բանեցուց: Շատ անգամ ցեղապետը ատիպած էր որ կուռց պաշտօնը թողու. բայց իր աղաչանքները զանիկա չէին կրցեր հաւանեցընել. կուապաշտը կը կարծէր որ իր իշխանութեան պաշտպաններն՝ իր աստուածներն են, եւ զանոնք թողլ տալովն՝ անոնց օգնութենեն կը զրկուի: Արդ մեծ ատեն մը ցեղապետը՝ շատ մարդաղոհ բնելու մտօք՝ դաղտուկ տաճարին մէջ ժողվեցան: Քանի մը Սպանիացիք ըստ պատահման ատ սոսկալի տեսարանին հանդիպելով՝ տաճապարեցին բանն Սպարապետին իմացուցին: Գորդէզ բարկութենէն կրակ կարեցաւ. ալ դաշնակցաց հետ անուշութեամբ վարուելու դիտաւորութիւնը մէկդի ձգելով՝ շուտ մը զօրքերուն զէնք առնել տուաւ եւ ցեղապետն ու դլխաւոր պաշտօնակալները բռնելէն եաքը՝ անոնց հետ տաճար դնաց: Քրմերը դրան առջեւն

եկան, սկսան պոռալ որ ժողովուրդն աստուածնեղ-
ըն օդնութեան գայ: Շուտ մը քանի մը զինեալ
մարդիկ երեւցան, եւ թուրքերին երթալով այնչափ
շատցաւ, մինչեւ Գորդէզ սկսաւ տարակուսանաց մէջ
ինալ: Մարինային ձեռքը պոռալ տուաւ որ Առջի
անգամ նետ մը նետուելուն պէս՝ յեղափակը կը
սպաննեմ եւ զինուորներուս հրաման կու տամ որ ա-
յնդգնութիւնը սրով ու կրակով պատժեն: Ա-
սպառնալիքն ամենէն կատաղիներուն աչքը վախցուց
ու հանդարտեցուց. յեղափոխն ալ դողդոջիւն ձայ-
նով մը հրամայեց որ զէնքերնին վար ձգեն, դուրս
ելլեն: Հրամանն անմիջապէս կատարուեցաւ:

Գորդէզ՝ միայն իրենները հետ մնալով, քրմե-
րը կանչել տուաւ, Մի՛ վախնաք, ձեզի բան չեմ
ըներ, ըսաւ, միայն կուռքերը պիտի կործանեմ. եւ
զինքնք ալ յորդորեց որ իրեն օգնեն, զուցելով որ
միայն ատ պայմանով իրենց հետ բարեկամ կը մնայ:
Կ'ուզէր որ իրենք սանդղներով ելլեն, իրենց ձեռա-
քը կուռքերնին կործանեն: Ընծաք ամենը մէկ բե-
րան սկսան պոռալ ու լալ. գետինը փռուեցան եւ
բոին որ Աւելի կ'ընծարենք հազար անգամ մեռնիլ,
քան թէ ձեռքերնիս ատուածոց դէմ վերցընել:
Ան ատեն Գորդէզ իր զօրքերուն հրամայեց որ շու-
տով կուռքերը կործանեն: Ընծաք անմիջապէս գըլ-
խաւոր կուռքէն սկսելով՝ ամենն ալ կարգաւ վար
առին, կոտրեցին, սեղաններն ու զոհաքարներն ալ
կոր կոր ըրին: Քրմերն ու տեղացիք պաղած ու ապ-
շած մնացին եւ կը սպասէին որ ատուածներն իրենց
վրէժխնդրութիւնն յայտնեն: Բայց երբ որ տեսան
թէ օտարականք հանգիստ ու հանդարտ կեցեր են,
սկսան մտածել որ վրէժխնդրութիւն ընելու կարո-
ղութիւն չունեցող ատուածներն՝ իրենց երկրպա-
գութեան արժանի չեն: Յաւուրց ղպանիացի-
ները բարձրագոյն էակներու տեղ կը դնէին. հիմակ

աս գործքէն ետեւ՝ իրենց աստուածներէն աւելի վեր սեպելու սկսան: Գորդէզ աս մեծ գործքիս յաջողութեան վրայ ուրախանալով՝ քրմերուն հրամայեց որ տաճարը մաքրեն: Անոնք աս բանս սաստիկ յօժարութեամբ ու եռանդով կատարեցին, իրենց ձեռքովը կուռքերուն կտորտանքներն այրեցին, պատերը լուացին, մարդու արեան հետքերը ջնջեցին, որոնք պատերուն գլխաւոր զարդն էին: Շուտ մը նոր սեղան մը կանգնուեցաւ, որուն վրայ Ս. Աստուածածնայ պատկերը դրին եւ առատ ծաղիկներով զարդարեցին: Երկրորդ օրը Հայրն Օլմեայ կրցածին չափ մեծ հանդիսով սուրբ պատարագի խորհուրդը կատարեց: Ա՛ս սեղանը շատ զգուշութեամբ կը պահպանուէր, եւ երբ որ բանակը քաղքէն հեռացաւ, Յովհաննէս տէ Դորրէս անունով ծեր զինուոր մը սեղացւոց մէջ մինակ մնալէն յանձն առաւ որ Ս. Կուսին ծառայէ, իր կենացը վերջին օրերն աս սուրբ պաշտօնով պսակելով:

Գորդէզին նոր Սպանիայի երկիրը գալն երեք ամիս եղած էր: Զինուորները սկսան տրանջել թէ անգործութեամբ իրենց եռանդը պարապ տեղ կը կորսուի: Վերա-Գրուզին շինութիւնն ալ լմընցնալու վրայ ըլլալով՝ ամէնքը Սպարապետին կ՚աղաչէին որ դիրնէք Մեքսիկոյ տանի: Արդէն սկսած գործքը շուտով յառաջ տանելու ինք ուրիշներէն աւելի կը բաղձար. բայց իբրեւ խմաստուն առաջնորդ՝ չէր ուզեր շատ արտորալով՝ գործքին յաջողութիւնը վտանգի մէջ ձգել: Մինչեւ նոյն տարին ունեցած յաջողութիւնները մտքին մէջն կասկածները դեռ չէին ջնջած. վ՚ելասկուէզին պատկերը միշտ աչքին առջեւն էր. կը մտածէր որ Մեքսիկացւոց դէմ պատերազմի չսկսած՝ Գուպայի կառավարչին կողմանէ ծանուցում ամէն կարեւոր արգելքներէն ու վտանգներէն ապահով ըլլայ. կ՚ուզէր որ Թագաւորն իր սպարա-

պետութիւնը հաստատէ։ Ասոր համար ժողովքին անդամներն համոզեց Սպանիա մարդ խրկելու, որ իր բռնած ընթացքն արդարացընէ, իր ըրածներն եւ միանգամայն ունեցած դաղափարներն յայտնէ. թագաւորն աւելի եւս յօժարեցընելու համար՝ մինչեւ նոյն առեն ժողովուած դանձերն ալ մկուտէղ խրկել կ'ուզէր։ Օրաւոր եւ Մոնդէյոյ ընտրուեցան որ զինուորներն ասոր որոշման համոզցընեն։

Խախտանդիրներու խումբ մը՝ իրենց աշխատութեանց առաջին պտուղներէն զուարճալու եւ այնպիսի թագաւորի մը՝ ուակից որ ամենեւին ոչ վարձք մ'առած էին եւ ոչ ալ առնելու յոյս ունէին, խրկելու խորհուրդը՝ առջի բերան մեծ անհեթեթութիւն կ'երեւեայ. բայց Նոր աշխարհէն տիրողներուն ամէն ընթացքը հաստատակ կարգէ դուրս ըլլալով՝ ասոնց վրայ ուրիշ եղանակաւ մտածելու է։ Խոլոր զինուորներն իրենց մեծին խորհուրդը կատարելու հաւանեցան ու մինչեւ նոյն ժամանակը ժողովուած հարստութիւնները սիրով զոհուեցան. ձեռքերնին եղած հաստատուն ինչքերը թող տուին եւ եաքէն աւելի եւս հարստանալու յուսոյն զոհեցին։ Ամենեւին առանց տրտունջի, առանց ցաւելու՝ ամէն մարդ իրեն հնակած առարները բերաւ տուաւ։ Ժողովքին անդամները խրկած գրերնուն մէջ իրենք զիրենք վերստուգելին իշխանութենէն անկախ ընելնուն պատճառները կը դնէին եւ զԳորդէզ սպարապետ ընտրելնին յայտնելով՝ անոր ձիրքերն ու քաջութիւնները մինչեւ երկինք կը բարձրացընէին, մինչդուկ նոյն առեն ըրած աշխարհակալութիւններին ու անկից եաքն ընելիքներն աղէկ մը կը տատրդէին։ Նոյն երկրին ընդարձակութիւնը, բնակչաց բազմամարդութիւնը, օդին զեղեցկութիւնը, դետնին բերրիութիւնն ու հարստութիւնը մեծ զարմացմամբ մը կը նկարագրէին։ Վերջապէս թագաւորին կ'ազաչէին որ Գորդէզին ըն-

արութիւնը հաստատէ: Իրենց խնդրոյն աւելի զօրութիւն մը տալու համար՝ պաշտօնակալներն ու դրել դիացող զինուորներն ալ նոյն դրոյն տորադրեցին: Ասկից վառ Գորդէզ ալ առ Նիւթիս վրայ նամակ մը դրեց եւ ընելու աշխարհակալութիւնը դեղեցիկ տորադրեց: Բարդոյ Գարբերոյ՝ Գորդէզին ամենէն աւելի հաւատարիմ բարեկամներէն մէկը, եւ Մոնդեզոյ՝ առ պաշտօնը կատարելու ընտրուեցան. իրենց հրաման տրուեցաւ որ Գուպա կղզին չհանդիպին:

Ընդունք ճամբայ չելած՝ վերա-Գրուզ պզտիկ նաւ մը հասաւ, որուն նաւապետն էր Սալսեստոյ: Ասիկա Գորդէզին տասը հոգի եւ երկու ձի բերաւ, որն որ ան պարագայից մէջ շատ մեծ օգնութիւն էր: Սալսեստոյին գալուն պատճառն որոշ չիգիտցուիր. կ'ենթադրեցաւ որ ինք եւ իր ընկերները Գորդէզին հետ միանալ ուզող բախտախնդիրներ էին: Ասոնք լուր բերին որ Վելասկուեզ նորէն շատ մեծ պատիւ մ'ընդունած է եւ Գորդէզին դէմ սոսկալի սպառնալիքներ կ'ընէ: Ա՛ս լուրը Սպանիայոյց վրայ շատ ազդեցութիւն ըրաւ եւ որոշեցին որ Եւրոպա երթալու մտադիմները շուտով ճամբայ ելլեն:

Ը.

Բառնալին մէջ ապստամբութիւն մը կը ծագէ: — Գորդէզ իր նաւատորմիղը կ'այրէ եւ ճամբայ կ'ելլէ:

Գորդէզ իր ապագայ ապահովութիւնը հոգալու ժամանակ՝ մէկէն ուրիշ վտանգ մը վրայ հասաւ: Քանի մը զինուոր մէկ քանի նաւաստիի հետ խօսք մէկ ըրած էին որ նաւերէն մէկուն տիրեն ու Գուպա փախչելով՝ ամէն բան Վելասկուեզին խմացընեն, որ Եւրոպա գացողներն ալ կարող ըլլայ արգելել: Ա՛ս դաւադրութիւնը շատ դաղտնի մնացած էր եւ հազիւ ի գործ դրուելէն քանի մը ժամ յառաջ խմա-

յուեցաւ։ Խորհրդին մէջ դանուողներէն Գօրիա անուանով մէկը, որ արդէն նաեւ մտնելու կ'երթար, կամ վախնալով որ իրենք ճամբայ չելած՝ կ'իմացուի, կամ ըրածին վրայ զղջալով՝ պատճառանքով մը իր ընկերներէն հեռացաւ եւ վազեց բանը Գորդեղին իմացուց։ Ժամանակ կորսընցընելու չէր ի գար. Սպասրապետն անմիջապէս զաղտուկ մարդ խաւրեց, նաւը կոխել տուաւ, մէջինները բռնեց, որոնք արդէն ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէին։ Շուտ մը դատաստաններն կարուեցաւ. Էսդուսերոյ եւ Սենդենոյ, որոնք դաւակցութեան գլխաւորներն էին, մահուան պատիժ կրեցին. զեկաւարը՝ ոտքը կտրուելու, նաւազներէն երկուքն ալ խարազանով ձաղկուելու դատապարտուեցան։ Մնացածներուն՝ որոնք առջիններուն խօսքերէն խաբուած էին, թողութիւն տրուեցաւ։ Գորդեղին՝ շատերուն թողութիւն տալուն մէկ պատճառն ալ ան էր, որ զինուորներուն թիւը չքիչնայ։ Բայց խռովարարներուն յանդգնութենէն ու խօսակցութիւններէն իմացաւ որ երկպառակութեան հոգին բոլորովին դադրած չէ։ Ան գաղտնի դաւաճանութիւնները՝ թէպէտ չէին կրնար իրեն իշխանութիւնն ոչընչացընել, բայց իր միտքը դրածներուն կրնային արգելք ըլլալ ու զօրութիւնը տկարացընել. անոր համար ամենայն խոհեմութեամբ ու աշխոյժութեամբ իր զօրաց դաւաճանութիւններէն զգուշանալու սկսաւ ու յայտնի թշնամիներէն աւելի՝ անոնցմէ կը վախնար։ Մասդ է Վէլասկուէզին կողմնակիցները քիչուոր էին, բայց միշտ իրենց միտքը դրածն յաջողցընելու կը ջանային. կրնար անանկ մէկ առիթ մը պատահիլ, որ անոնց նենգութեամբ՝ բոլոր իր յոյսերն ոչընչանան ու իր արշաւանքներուն պատուղն զրկուի։ Գորդեղ աս վտանգներուն առջեւն առնելու սախալական Հարկը տեսնելով՝ ուզեց անանկ միջոց մ'ի դործ դնել, որով իր զօրաց՝ ուզած ժա-

մանակին իրենց հայրենիքը դառնալն անկարելի ըլլայ։ Սոյն մտքով աս արտաքոյ կարգի մարդն՝ իր նաւատոմիդն այրելու եւ ետ դառնալն անկարելի ընելու խորհուրդը յղացաւ։ Ա.յսպէսով իր զօրութիւնն ալ կ'աւելնար, որովհետեւ նաւերուն մէջի մարդիկը ցամաքի զօրաց հետ կը միացընէր։

Բայց իր սովորական հնարագիտութեամբն ուզեց որ աս երեւելի խորհուրդը՝ եղանակաւ մը զինուորներն իրեն առաջարկեն, որ չերեւայ թէ իրմէ յառաջ եկած է։ Իր խորհուրդը նախ շատ ներքին բարեկամներուն յաղորդեց, որոնք իրենց հաւանութիւնը տուին եւ զինուորներն ալ աս խորհուրդին հաւանեցընելու պաշտօնն յանձն առին։ Նաւապետներն անոնց խօսքերէն ու առատաձեռնութենէն շահուելով՝ հրաւարակեցին որ նաւերը հին ու անդործածելի եղած են. ցամաքի զինուորներն ալ շատ ուրախացան, որովհետեւ ասով թուրերնին կ'աւելնար։ Ուստի ամէնքը միաբանեցան որ նաւերուն ջնջուիլը խնդրեն։ Գործէդ ալ սիրով հրաման տալով՝ նաւերը ցամաք քաշեցին ու կոտրտեցին. բայց առաջնորդներն, երկաթներն եւ ուրիշ հարկաւոր բաներ հանեցին ու պահեցին։ Արտաքոյ կարգի քաջասրտութեամբ մը՝ որուն նմանը պատմութեանց մէջ չկայ, կ'ըսէ Ռոպէրտսն, 500 հոգի ամենայն սիրով ու յօժարութեամբ օտար երկրի մը վրայ մնալ յանձն առին, ուր որ զօրաւոր ու բազմաթիւ թշնամիներէ պաշարուած էին. եւ փախչելով վտանգէն ազատելու միջոցներէն կամաւ իրենք զիրենք զրկեցին. ուրիշ բանի մը չէին ապաւինած, բայց եթէ իրենց քաջութեանն ու յարատեւութեանը։

Գործէդ Վէրա-Գրուզի մէջ ալ գործք մը չունենալով՝ դէպ ի Մէքսիկոյ ճամբայ ելաւ։ Իր բանակը Զեմբոալա ժողվեց եւ հանդիսաւոր պատարագ մը վերջը՝ զօրահանդէս ըրաւ. բոլոր ունեցած-

նին էր 500 ոսկանոց, 15 ձիաւոր ու վեց թնդանօթ։ Տեղացիներէն երկու հարիւր հոգի իրենց կամ կարասիքն ու պաշարը պիտի կրէին. զանոնք առաջ ցեղապետը՝ միանգամայն շատ զինուոր ալ առաւ. բայց Գորդէզ մէջերնէն միայն 400 հոգի ընտրեց։ Նոյնպէս ուրիշ քառասուն ազնուական ալ հետն առաւ իբրեւ պատանդ, որպէս զի իրենց մեծին հաւատարմութիւնը հաստատուն ըլլայ։ Աւոր հրամայուեցաւ որ Էսգալենդէին հնազանդի, որն որ վերա-Գրուզ պիտի մնար, 150 հոգի պահապան զօրքով՝ որոնց տարիքը կամ հիւանդութիւնը՝ զերծնէք աշխատալի գործքերու անյարմար կ'ընէին։

Քիչ մը վերջը Էսգալենդէ Գորդէզին մարդ խաբեց իմացուց որ ապահիայի նաւ մ'եկած է, որուն հետ դեռ երթեւեկութիւն չեղաւ։ Սպարապետն իսկոյն մտածեց որ գուցէ վէրսկուէզ զօրք խաբած ըլլայ. բանն աղէկ մը իմանալու համար՝ զօրաց հոգն Ալտարատացին ու Սանտովալէն յանձնելով՝ ինք քանի մը ձիաւորով ճամբայ ելաւ։ Վերա-Գրուզ հասնելով՝ տեսաւ որ նաւը ցամաքէն հեռուկէկ կեցած էր։ Քիչ մը ետքը չորս ապահիայիք եկան, ոմանցմէ մէկը գրագիր մըն էր, իսկ մէկալները նոյն դրադրին՝ իր նաւապետին անուամբը՝ Գորդէզին տալու յայտարարութեան վկայ ըլլալու համար մէկտեղ եկած էին։ Յայտարարութիւնն ասն էր. Փրանկիսկոս տէ Կարթայ, ճամպիպային կառավարը, երկիր գանելու եւ գաղթականութիւններ հաստատելու թագաւորէն հրաման ունենալով՝ Ալտնզոյին եւ Բինեթային հրամանատարութեամբը 260 ապահիայի զինուորով երեք նաւ պատրաստած է։ Եւ որովհետեւ իրենք անծովեզերքին վրայ հաստատուիլ կ'ուզեն, անոր համար իրեն ազդարարութիւն կ'ընեն ու կը հրամայեն որ նոյն կողմերը չտարածուի։ Գորդէզ պատասխան տաւ թէ նաւապետին հետ խօսակցութիւն ընելու եւ

գաշինք դնելու պատրաստ եմ. բայց յայտարարու-
թիւնը չեմ ընդունիր: Գրագիրը բիրտ եղանակ մը
դէմ դրաւ: Ան ատեն Գորդէզ վկաներն ու գրագի-
րը մէկտեղ բռնել տուաւ, եւ ինք բոլոր դիշեր աւա-
զակայաներուն եւեւբ պահուրտեցաւ ու սպասեց որ
եթէ կարային զինուորներն իրենց ընկերները փըն-
տռելու համար նաւէն դուրս կ'ելլեն, մէկէն վրանին
հասնելով բռնէ եւ համոզէ որ իրեն հետ միանան:
Ա՛ս հնարքը չյաջողելով՝ ուրիշ մը բանեցուց. իր
զինուորներէն չորս հոգւոյ՝ բռնած մարդիկներուն
զգեստը հագցուց: Առանց նշաններէն նաւուն մար-
դիկները խաբուելով՝ ծովը մակոյկ մ'իջեցուցին ու
մէջը 15 հոգի մտած՝ ափան դէպ ի ցամաք գալ:
Մէջերնէն միայն երեք հոգի դուրս ելան ու շուտ
մը բռնուեցան, իսկ մէկալներն ուժով թի քաշելով՝
նաւերնին դարձան: Գորդէզ ալ Զեմբուալլա դարձաւ՝
իր բռած ճամբորդութեան վրայ ուրախանալով, ո-
րովհետեւ եօթը զինուոր առացած էր:

Օգոստոսի 16ին բանակը ճամբայ ելաւ դէպ ի
Պլասգալա, որուն բնակիչքը Զեմբուալլայէց հին
բարեկամներն էին եւ յեղապետին լսածին նայելով՝
Մէքսիկայէց հետ միշտ պատերազմ կ'ընէին: Բա-
նակը քանի մը գեղերէ անցնելով՝ աղէկ ընդունե-
լութիւն գտաւ: Ասկից սկսեալ՝ Սպանիացիք իրենց
կրելու դժուարութեանց ու աշխատութեանց ճաշակն
առնելու սկսան. երեք օր շարունակ լեռներու մէջ
դահավէժ վէրերով պաշարուած նեղ ճամբաներէ ան-
ցան. անդադար անձրեւներէն պատճառած ցուրտն
ալ սաստիկ էր: Զինուորներն ամենեւին ծառ մը
չգտնելով, որ դիշերները պատսպարուելու համար
խղեր շինեն, բայց օդի եւ խոնաւ գետնի վրայ պառ-
կելու կը ստիպուէին: Վերջապէս պաշարի պակաս-
թիւնն ալ իրենց վիճակին ամենէն սաստիկ տան-
ջանքն սկսաւ ըլլալ: Բայց երբ որ ան լերանց գո-

տիներուն կատարը Հասան, բնութիւնը բոլորովին փոխուեցաւ. առջեւնին ընդարձակ ու աղէկ մշակած դաշտ մը բացուեցաւ եւ հեռուն ալ գեղեցիկ քաղաք մը։ Ա՛ս տեսնելով՝ զինուորք բոլոր կրած աշխատութիւնին մոռցան եւ սկսան արտաքոյ կարգի ուրախութիւն մը ցուցընել։

Գործեղ Զոգոդլայի ցեղապետին մարդ խրկեց իր գալուստն իմացուց։ Ցեղապետը շուտ մը բազմաթեւամբ դիմացն ելաւ. բայց իր քաղաքավարական ձեւերուն մէջ՝ կը տեսնուէր որ իր վարմունքը բռնի ու ակամայ է։ Գործեղ զինքը քաղցրութեամբ բայց միանգամայն վեհութեամբ մ՚ընդունեցաւ. եւ յուսալով որ գուցէ ան ալ Մոնդեզումային դէմ առնութիւն մ՚ունենայ, հարցուց թէ արդեօք անոր հպատակն է։ Աշխարհ.քիս վրայ կրնայ մարդ գտնուիլ, որ անոր կամ հպատակը կամ հարկատուն չըլլայ, պատասխանեց ցեղապետը։ Գործեղ ծիծաղելով մ՚ըսաւ թէ Զոգոդլայիք աշխարհ.քիս քիչ ծանօթութիւն ունին եղեր. որովհետեւ Սպանիացիք անանկ զօրաւոր թագաւորի մը հպատակ են, որուն հարկատու իշխաններուն մէջ՝ Մոնդեզումային շատ աւելի զօրաւորները կան։ Ցեղապետն աւելի ծանրութեամբ մ՚ըսաւ. Մեր ճանչցած իշխաններուն մէջ՝ Մոնդեզուման ամէնէն զօրաւորն է. անոր իշխանութեան հնազանդող գաւառներուն անունը միկը չկրնար միտքը պահել. իր կառավարութեան կենդրոնն՝ անառիկ քաղքի մը մէջ, ջրերէ պաշարուած աեղ մըն է, եւ միայն շարժական կամուրջներով քաղաքը ցամաքին հետ հաղորդութիւն ունի։ Վերջապէս իր տիրոջը հարստութիւնները, զօրքն ու ապահովութիւնն պատիժը Գործեղին առջեւը նկարագրեց։ Ամէն տարի, ըսաւ, իրեն դէմ ապստամբողներէն ու իր թշնամիներէն քանի հազար հոգւոյ չափ կուռքերուն կը զոհուին։ Գործեղ բարկութեամբ

մը պատասխանելով՝ ցուցուց որ ինք աս բաներէն ամենեւին չվախնար. իր զօրաց զօրութիւնը գովեց եւ ըսուցից թէ Աստուծմէ ամենէն ակարն ամբողջ բանակի դէմ կրնայ դնել: Ես իմ սուրս ամենեւին չեմ դործածեր, ըսաւ, քանի որ մէկն ինծի դէմ չկարձակիր. բայց երբ որ մէյ մը սուրս քաշելու ըլլամ, առջեւս եկածը կը ջարդեմ կը կործանեմ: Թնուէթիւնն ինծի օգնելու համար հրեշներ ալ կը ծնանի (մատաղը ձիաւորները ցուցուց). Աստուած ալ որոտումներով ու կայծակներով ինծի օգնական կ'ըլլայ, որովհետեւ իր դատը՝ պիտի պաշտպանեմ ձեր սուտ կրօնին ու մարդ զոհելու դէշ սովորութեան դէմ, որն որ դուն ձեր թագաւորին մեծագործութեանց կարգը կը դնես: Եաքէն եւանդով մը դէպ իր զօրքերուն դառնալով՝ Բարեկամք, ըսաւ անոնց՝ բարձր ու որոշ ձայնով մը, ահաւասիկ մեր փնտռածը. առջեւնիս մեծ վտանգներ ու մեծ հարստութիւններ կան: Հարստութիւնը մեր բախտը կ'ազնուացընէ. վտանգները մեր փառքը կ'աւելցընեն: Ա՛ս խօսքերն՝ իր միտքը դրած արդիւնքը կատարեցին. ցեղապետը լուեց եւ Սպանիացիներէն սաստիկ վախնալ ու սարսափ մը ցուցուց. իրենց առատ պաշար հոդաց: Սպանիացիք հինգ օր քաղքին մէջ մնացին եւ միշտ ընտանութիւն ու բարեկամութիւն գտան, որն որ աւելի տեղացւոց վախէն յառաջ կու գար: Ամէն տեսածնին աչքերնուն նոր ու բնութենէ վեր երեւալով՝ Սպանիացւոց վրայ բարձր գաղափար մը ստացան: Անոնց ահաւոր ու վսեմ դէմքը, ձիերուն ընտանութիւնը, հրացաններու ճայթիւնը, զգեստներն ու զէնքերը՝ բնակչաց առջին մէյ մէկ զարմանալու եւ վախնալու առարկաներ էին: Ցեղապետն ամենէն աւելի զարմացընողն ու վախցընողն աս էր, որ Սպանիացիք՝ Մոնդեզումային զօրութեան վրայ իր խօսածներէն չվախնալով, անոր հետ պատե-

բազմելու պատրաստ կ'երեւային. անոր Համար անոնք իր աչքին մէյմէկ աստուծոյ պէս կ'երեւային:

Գործէդ ցեղապետին խորհուրդ Հարցուց թէ ո՛ր ճամբէն պէտք է երթալ: Ան ալ Գոլուլային ճամբան ցուցուց: Նոյն կողման երկիրը Հարուստ ու բերրի է, բնակիչքը երկրագործութեան ու վաճառականութեան զբաղած են եւ զէնէ սիրով կ'ընդունին, բաւ: Բայց Ջեմբուլացիք Հակառակ կարծիք ունէին: Գոլուլացիք խաբեբայ են, անոնց մարդ չի կրնար վըստահիլ, կ'ըսէին. իրենց մայրաքաղաքին մէջն ալ Մեքսիկացի բազմաթիւ պահապան կայ: Անոր Հակառակ Գլասգալայի դաւառն աւելի բազմամարդ է, բնակիչքն աւելի աշխոյժ եւ իրօք ալ Մանդեզումային Հետ պատերազմի մէջ են, իսկ մեզի եւ Գոդոնապցիներուն Հետ դաշնակից են: Գործէդ առ առաջնոյն մէջ՝ աւելի իր դաշնակցաց կարծիքին Հետեւելն աղէկ սեպեց. անոր Համար իր զօրացը Հրաման տուաւ որ Գլասգալա երթալու պատրաստուին:

ԻԹ.

Գլասգալացւոց գէմ կը պատերազմին:

Գլասգալայի ընդարձակ ու բազմամարդ գաւառը՝ Սպանիացւոց մինչեւ նոյն առեն տեսած տեղերէն ամենէն աւելի ծաղկածն էր, արուեստներն ալ աւելի յառաջ գացած էին: Նոյն երկրին մէջ շատ քաղաքներ կային, որոնք առհասարակ լերանց վրայ շինուած էին, որով թէ թշնամիներէն դիւրաւ կրնային պնդինք պաշտպանել եւ թէ դաշտերու վրայ ալ մշակելու շատ տեղ կ'ունենային: Ի վերոյ այսմ ամենայնի պղնաւորաբար որով կ'ապրէին. շարունակ որսի երթալու վարժութիւնն՝ իրենց բնական քաջութիւնն ու ազատասիրութիւնն աւելցուցած էր լաւ՝ Մանդեզումային Հետ միշտ պատերազմի մէջ էին:

Ցառաջադոյն թագաւոր ունէին, եւ բէն թագաւորութիւնը վերցընելով դաշնակից Հաւատարակապետութիւն մը հաստատեցին, բոլոր երկիրը զանազան մաս բաժնեցին, որոնց ամէն մէկուն վրայ ժողովրդէն ընտրուած մէյ մէկ կառավար կը կենար. եւ աս կառավարներէն կը կազմուէր Դլադալայի ծերակոյտը:

Գորդէզ աս ազգին ազատասէր ու պատերազմասէր բնութիւնը տեսնելով, մեծ յոյս ունեցաւ որ Մոնդեզումային բռնաւորութենէ ազատելու մտօք՝ զինքը սիրով կ'ընդունին եւ իրեն օգտակար կ'ըլլան: Աս բանս դլուխ հանելու համար՝ երեւելի Ջեմբոալացիներէն չորս հոգի դեսպանի պդեստներով անոնց խրկեց. աչ ձեռքերնին փետուրներով զարդարուած լայն նետ մը բռնած, ձախ ձեռքերնին ալ վահանի ձեւով մեծ խեցի մ'առած էին, վրան նոյնպէս փետուրներով զարդարուած: Փետուրներուն դոյները՝ դեսպանութեան որպիսութիւնը կը յայտնէին. ձերմակ փետուրները՝ խաղաղութեան, իսկ կարմիրները՝ պատերազմի նշանակ էին: Ասոնք ծերակուտին առջեւն ելլելով՝ իրենց դեսպանութեան պատճառը յայտնեցին, որ էր հաստարակապետութեան երկիրներէն անոնիկ: Աս առաջարկութիւնը մերժուեցաւ. եւ չէ թէ միայն դեսպաններուն յարդութիւնը չպահեցին, հապա նաեւ բռնեցին ու իրենց աստուածներուն զոհել ուզեցին: Բայց դեսպանները՝ կէս մը խաբելով, կէս մը կաշառքով՝ պահապաններուն ձեռքէն ազատեցան, եւ Եկան Գորդէզին խնացուցին թէ Դլաոդալացիք մոքերնին դրած են որ Սպանիացիները ջարդեն, զանոնք ընդունողներն ալ պատժեն. եւ աս վախճանաւ մեծ բանակ մը կը պատրաստեն:

Աս անակնկալ լուրը՝ զԳորդէզ արտաքոյ կարգի զարմացուց. Դլաոդալացւոց աս ընթացքին չէր կրնար մեկնութիւն մը տալ: Ի վերայ այսր ամենայնի ատանկ բնելնուն բաւական պատճառ ունէին: Աս

ապէտ, կասկածոտ եւ իրենց ազատութեան վրէժխնդիր ժողովուրդը կը կարծէր որ Սպանիացիք Մոնդեզումային հետ գաղտուկ դաշնակից են, թէպէտեւ անունը հակառակը կը հաստատէին. Սպանիացւոց Մեքսիկոյ երթալու սաստիկ բաղձանքն ու հետերնին եղած Մեքսիկացիք՝ զիրենք աս կարծեաց մէջ կը հաստատէին: Դարձեալ կրօններնուն վրայ սաստիկ նախանձախնդիր ըլլալով, Սպանիացւոց Ջեմբոալային կուռքերը կործանելը՝ զիրենք կը վշտացնէր. եւ զանոնք նոյն աստուածոց զոհելով՝ իրենց եղած թշնամանաց վրէժը խնդրելու կը բաղձային: Մէկալ կողմանէ ալ օտարականաց քիշուորութիւնը տեսնելով՝ կը կարծէին որ զօրաւոր ու բազմաթիւ բանակով մը գանոնք դիւրաւ ցիրուցան կրնան ընել:

Գոորդէզ Օգոստոսի 30ին Դլասգալային երկիրները մտաւ եւ որսվհետեւ ամէն բոպէ պատերազմելու առթի մէջ կրնար գտնուիլ, անոր համար իր զօրքերը ճակատեցուց: Կաստիլիոյի զօրաց պատերազմին ճակատը կը ծածանէր. Սպարապետը զօրաց ձեռքն առաւ եւ ամբոխ ձայնով մը կանչեց. Սպանիացիք, համարձակութեամբ սուրբ խաչին զօրշուն հետեւիլնիք, որն որ մեզի յաղթութեան առաջնորդ պիտ'որ ըլլայ: Բոլոր զօրքն ալ կրկնեց. Յառաջ երթանք, Աստուծոյ սուրբ անուան առաջնորդութեամբը յառաջ վազենք, որուն վրայ բոլոր մեր վստահութիւնն ու յոյսը դրած ենք: Երկու փարահս տեղ քալելէն ետքը՝ բանակին ինն տանուտէրի բարձրութեամբ պտրպալի մը առջեւ հասաւ, որն որ խաչով քարերով ու շաղախով հիւսուած էր. մուտքը ծուռ եւ նեղ, բայց ազատ թող արուած էր: Գորդէզ շատ ուրախացաւ որ Դլասգալացիք ան անցքը չէին բռնած. գուցէ ժամանակնին չհասնելով կամ թէ թշնամւոյն հետ արձակ դաշտի վրայ պատերազմիլ ուզելով՝ նոյն դիրքը չէին բռնած, որպէս զի իրենց

բոլոր ոյժը կարող ըլլան բանեցընել: Արդ Սպանիա-
ցիք ասոր կիրճէն անցան եւ կարգով կանոնով աւելի
ընդարձակ տեղ մը հասան: Յառաջապահ ձիաւոր-
ները ձայն տուին ու քանի մը ղինեալ հոգի տես-
նելնին իմացուցին: Քիչ մը ետքը թէթեւ կռիւ մը
սկսաւ, որն որ շատ մը աւելի կարգաւորեալ պա-
տերազմ մը ձեւացաւ. որովհետեւ երեք հազար հո-
գի դարանքէ մը դուրս ելլելով՝ վրանին նետերու
անձրեւ մը թափեցին: Հետեւակ զօրքն սկսաւ յար-
ձակիլ, որուն թշնամիք սաստիկ քաջութեամբ դէմ
դրին. բայց թնդանօթի առաջին հարուածը՝ շատ
դլադալացի մէկտեղ վերաւորելով եւ որոտալուն
ձայնէն շատերը սարսափած գետինն իյնալով՝ Սպա-
նիացիք անանկ սաստկութեամբ մը թշնամւոց ե-
տեւէն ինկան, որ անոնք փախչելու տեղ չգտան:

Գոդրէդ տեսնելով որ ասոնք՝ իր մինչեւ նոյն
տեղն ունեցած թշնամիներէն շատ աւելի քաջ պա-
տերազմող էին, դժուարութիւններն աւելցուց որ չըլ-
լայ թէ չկարծուած ժամանակ մէկէն ի մէկ վրանին
յարձակին: Գիշերը խաղաղութեամբ անցուցին, բայց
երկրորդ օրը վեց հազար հոգիէ բաղկացած երկու
գունդ իրենց մօտեցան եւ շատ մը կռիւն սկսաւ:
Դլադալացիք իրենց նետերը չհասնելու չափ հեռուէն
նետեցին եւ շատ մը սկսան ետ ետ երթալ: Գոր-
դէդ թէպէտ անոնց միտքն իմացաւ, բայց բանի
տեղ չդնելով՝ բոլոր իր զօրքն առած՝ պատերազմի
կարգով յառաջ քալեցուց եւ բլրի մը դլուխ ելաւ,
ուսկից թշնամւոց ամբողջ բանակն աղէկ կը տես-
նուէր: Կը կարծուի որ քառասուն հազարի մօտ
դէնքով մարդ կար: Գետնի հողին թուլութիւնը՝
ձիաւորաց շարժմանն արգելք կ'ըլլար, ի վերայ այսր
ամենայնի հարկ էր ելեան մէկալ կողմանէ վար իջ-
նալ, թէպէտ եւ ամէն դիտց վրանին անձրեւի պէս
նետեր ու քարեր կը թափէին: Բայց մէյ մը որ շի-

տակ դաշտի վրայ իջան, ձիերուն ոտքն արձակուե-
ցաւ, թնդանօթներն ալ իրենց ահագին որոտումը
սկսան: Պատերազմը մէկ ժամէն աւելի տեւեց, եւ
միայն Գորդէզին վարպետութենէն ու աչալուրջութե-
նէն եղաւ որ թշնամիք իրենց այնչափ բազմութեամբը
չկրցան իրեն բանակը պաշարել: Իր զօրքերը քա-
ռակուսի ձեւի խոթեց եւ այնպէսով կրցաւ թշնա-
մեաց դէմ դիմանալ. իսկ ձիաւորները սաստիկ արա-
գութեամբ իրենց բանակին աւելի տկարացած մա-
սերուն օգնութեան կը հասնէին: Մէկէն ի մէկ զար-
հուրելի աղաղակները դադրեցան. սկսաւ եղջիւրնե-
րու ձայներ լսուիլ, որոնք զօրաց ետ դառնալուն
նշան կու տային: Ասոր վրայ թշնամին սկսաւ դէպ
ի քաղաք քաշուիլ. իսկ Սպանիացիք կամ շատ
յոգնած ըլլալով, կամ թշնամիներն հալածելը խո-
հեմութիւն չսեպելով՝ յառաջ չգացին: Դլատդլա-
ցիք շատ մարդ կորսընցուցին, բայց ճիշդ համրանքը
դիտնալն անկարելի էր, որովհետեւ մեռնողներն ու
վիրաւորողները շուտ մը կը վերցնէին կը տանէին:
Սպանիացիք քանի մը դերի բռնեցին, որոնց մէջ եր-
կու դլատդլացիք կային. իսկ իրենց կողմանէ տասնուհինգ
հոգի վիրաւորեցան եւ մինակ մէկ հոգի մեռաւ. նոյն-
պէս ձի մ'ալ կորսընցուցին, որուն դլուխը թշնա-
միք յաղթանակաւ տարին ծերակուտին ընծայելու:

Պատերազմէն եաքը Գորդէզ նորէն խաղաղու-
թեան առաջարկութիւն ըրաւ: Չէ թէ միայն ան
պատերազմներով իր զօրութիւնը պիտի տկարանար,
հապա նաեւ կրնար ըլլալ որ Դլատդլացիք ուրիշ
ցեղերու հետ դաշնակցութիւն ընելով զօրանային:
Եւ եթէ մէկ անգամ մը միայն յաղթուելու ըլլար,
ան ատեն թշնամիք տեսնելով որ Սպանիացիք ալ
իրենց պէս մարդիկ են, կը սկսէին զանունք արհա-
մարհել ու իրենց բազմութեամբը կրնային վերջապէս
յաղթել: Թէպէտ ինք իր հրաղէններովն անոնցմէ

շատ վեր էր, բայց անոնց ալ քաջասրտութիւնն՝ իրենց հաւատար, իսկ բազմութիւնը շատ աւելի էր: Անոր համար ջանաց Գորդեզ որ խաղաղութիւն ընելով՝ պատերազմի վտանգներէն ազատի. ուստի ան երկու գլխաւոր դերիներն ետ խրկեց որ ծերակուտին խաղաղութեան առաջարկութիւն ընեն: Թշնամեաց սպարապետը պատասխան տուաւ թէ խաղաղութիւն ան առնն կ'ընենք՝ երբ որ օտարականաց սիրան ու արիւնը մեր ասատուածներուն զոհ կը մատուցանենք եւ իրենց միսը մեր ոճներուն կը ծառայէ: Ա՛ս սաստիկ պատասխանը Գորդեզին յոյսերն ոչընչացուց. ուստի նոր յարձակման պատրաստուեցաւ: Գիշերը զօրքերը խոստովանեցան, սրբութիւն առին եւ պատրաստուեցան որ կամ յաղթեն կամ մեռնին: Սեպտեմբերի ՃԷն, առաջին պատերազմէն երեք օր վերջը, ամէնքը նոյն իսկ վիրաւորը ալ ճակատած պատրաստուած էին: Թշնամեաց բանակը հինգ գունդ բաժնուած էր եւ ամէնքը մէկանց՝ որ միսուն հազարի չափ կ'երեւային, բոլոր դաշտին վրայ տարածուած էին. բանակին կենդրոնը դրօշի տեղ՝ ոսկի արծիւ մը կանդնած էին. ասիկայ իրենց նախնական նշանն էր որ շատ հարկաւոր եղած առեններնէր կը գործածէին: Պատերազմին բուն սովորութեան՝ անթիւ անհամար նետեր նետելով սկսաւ. Սպանիացւոց կրակը սաստիկ կոտորած կ'ընէր, բայց պարպուած տեղերը շուտ մը նոր գնդերով կը լեցուէին. պատերազմը միշտ աւելի կատղութեամբ յառաջ կ'երթար: Ա՛ս եղանակաւ կռիւը շատ երկայն տեւեց, երկու կողմանէ ալ հաւատար քաջութեամբ. վերջապէս Դլասգալացիք տեսնելով որ սասկով խիստ շատ մարդ կը կորսընցընեն, ամէնքը մէկանց հեղեղի պէս խառն վազելով ու սոսկալի ձայներ հանելով՝ Սպանիացւոց վրայ յարձակեցան, որոնք ատ յարձակման սաստկութեան չկրնալով դիմանալ, կարգերն իրարմէ

բաժնուեցան։ Ջինուորներուն յուզըցած քաջու-
թիւնը, պաշտօնակալաց արհնութիւնն ու Գոր-
ղէն ճարտարութիւնը՝ հազիւ կրցան զնդերը նորէն
միացընել. մեծ աշխատութեամբ զինուորները կարգի
մտան եւ կատաղի ձիաւորներէն ալ մեծապէս օգնու-
թիւն դանելով՝ սա յաւահատական յարձակման դէմ
կրցան իրենք զիրենք բռնել։ Մէկ պարագայ մը Սպա-
նիացւոց շատ օգտակար եղաւ. Դլադալացւոց ամ-
բողջ մէկ դումարտակը պատերազմին մէկդի քաշուե-
ցաւ. որովհետեւ ան դումարտակին դլխաւորը՝ բանա-
կին հրամանատարէն մեծ թշնամանք մը կրած բլլա-
լով՝ վրէժ առնելու համար զինքը թողուց։ Քիչ մը
եաքը պատերազմողներուն եւանդը պաղեցաւ, վախը
զիրենք պատեց եւ ետ քաշուելու պարտաւորեցան։

Գորդէղ դարձեալ մինակ մէկ հոգի կորսընցուց,
բայց եօթանասուն վիրաւոր ունեցած էր եւ ձիերուն
ամէնն ալ՝ ծանր կամ թեթեւ վէրք առած էին։
Դլադալացւոց քարէ զէնքերը, փայտէ նիզակներն ու
անոնց նման ուրիշ տկար կազմածները՝ մերկ Ամերի-
կացւոց դէմ կռուելու համար բաւական կ'երեւէին.
բայց պղնձի թելէ հիւսուած զրահներով ամրացեալ
Սպանիացւոց ամենեւին չէին ազդեր, եւ հազիւ թէ
թեթեւ մը կը վիրաւորէին. ուր Սպանիացիք իրենց
զէնքերովին անդադար ջարդ կու տային։ Եթէ որ
Դլադալացիք պատերազմելու առեն՝ ինկողները վեր-
ցընելու հոգ չընէին, աւելի օգտիւ կրնային պատե-
րազմիլ. բայց անոնց ալ զղաղելով՝ կարգերնին չէին
կրնար բռնել, եւ անոնց իրենց դիակները վերցընե-
լու ժամանակ՝ Սպանիացիք ողջերն ալ կը վիրաւորէին։

Երկրորդ օրը Գորդէղ ծերակուտին նորէն պատ-
գամաւոր խրկեց, եւ իրենց երկրէն անցնելու հրա-
ման ուզեց, սպառնալով միանգամայն որ եթէ խըն-
դիրքը մերժելու բլլան նէ՝ բոլոր երկիրը կ'ապակա-
նէ։ Բայց թշնամիք՝ թէպէտ ըրած կորուստներնուն

վըայ շատ հոգ ու ցաւ ունէին, սակայն եւ այնպէս իրենց մտացը վըայ յամառաբար ըլլալով՝ ոչինչ եղանակաւ խաղաղութեան առաջարկութիւնն ընդունիլ կ'ուզէին, յուսալով որ բախտն իրենց կողմը կը դառնայ, մանաւանդ թէ որ թշնամեաց զէնքերն անդործածելի ընելու հնարք մը կը գտնեն: Քրմերը ժողվեցին ու սկսան խրատել թէ ինչո՞ւ այնչափ բազմութեամբ՝ չեն կրնար թշնամեաց յաղթել, եւ թէ ինչ եղանակաւ անոնց հետ աւելի յաջողութեամբ կրնան պատերազմիլ: Քրմերը զանազան մարդազոհներ եւ դիւթական արարողութիւններ ընելէն ետեւ՝ ըսին թէ թշնամիք արեւու որդիք ըլլալով՝ ցորեկ առեն անոնց յաղթելն անկարելի է, որովհետեւ իրենց հօրը աչքին առջեւն ըլլալով՝ անկից պաշտպանութիւն կը գտնեն. բայց գիշերը, արեւ չեղած առեն, դիւրութեամբ կրնաք զանոնք ջնջել: Ա՛ս մեկնութիւնը Գլասգալայինները համոզեց եւ իրենց զինուորական սովորութեան դէմ՝ գիշերուան մէջին Սպանիացւոց վըայ յարձակելու պատրաստուեցան: Արեւը մանելուն պէս՝ պատերազմը պիտի սկսէր: Բայց Գորդէզ արդէն միշտ զգուշութեան մէջ էր. տեսնելուն պէս որ թըշնամիները շարժման մէջ են, զօրքերը զէնքի կանչեց: Շուտ մը ամէնքը զէնքի վազեցին եւ կարգի մտնելով՝ թշնամւոյն դէմ շարուեցան: Ասոնք՝ որ կը կարծէին թէ Սպանիացիները տակաւ ու անզօր պիտի՛ գըտնեն, անոնց դէմ դնելը տեսնելով՝ շատ զարմացան: Լուսինը քիչ մը եաքը ելլելով՝ աս սաստիկ կոտորածի տեսարանն աղօտ լուսով մը լուսաւորեց. քիչ առենուան մէջ թշնամիք կատարեալ յաղթուեցան, եւ իրենց մեռելներն ու վիրաւորները հետերնին չկրնալով տանիլ, դաշտին վըայ թողուցին:

Ա՛ս յաղթութեամբ պատերազմին վճռական որոշուեցաւ. Գլասգալացիք խաղաղութիւն խնդրելու սկսպուեցան: Իրենց վերջին փորձովը կատարեալ

Համոզուած էին որ օտարականները դերագոյն էակներ են եւ միանգամայն անյաղթելի. իրենց քրմերուն բարկացան՝ զիրենք խաբեբաներուն համար, եւ մեջերնին երկուքը զոհ մատուցին: Ժողովուրդն ալ սա դժբախտ դէպքերէն վախցած ըլլալով՝ սկսաւ տրըտընջել: Ծերակոյտը Գորդէզին հետ խօսակցութիւն ընելու հարկը տեսնելով՝ զօրապետին հրաման խրկեց որ թշնամութիւնները դադրեցընէ. եւ Գորդէզին դեսպան խաբեց: Ըսինք եկան խաղաղութիւն առաջարկեցին: Եթէ վայրենի ու անգութ աստուածոց բնութիւնն ունիք նէ, ըսին, ձեզի հինգ գերի կը մատուցանենք, որ անոնց արիւնը խմէք ու միսն ուտէք. եթէ աւելի քաղցր աստուածոց կարդն էք, սա փետուրներու եւ ծխանելիքներու պարգեւն ընդունեցէք. իսկ թէ որ մարդիկ էք, հաւասիկ ապրելու համար միս ու պտուղ: Քիչ մը եղբը սեղայիներէն շատ մը մարդիկ եկան, որոնց առջեւէն հինգ ծեր կու գար: Ամանք մեծ խոնարհութեամբ Գորդէզին ոտքն ինկան եւ հրապարակաւ ծանուցին որ անոր համար իրեն դէմ պատերազմեցան՝ որովհետեւ զինքը Մոնդեզուացիներ դաշնակիցը կը կարծէին. բայց հիմակ սխալմունքնին ճանչնալով՝ կ'աղաչեն որ զիրենք իր պաշտպանութեան տակ առնէ: Գորդէզ իրենց պատասխան տուաւ թէ իմ բաղձանքս միշտ ան էր որ պատերազմէն դադրիմ եւ հետերնիդ դաշնակից ու բարեկամ ըլլամ:

Գոլշայի բնակչաց գաղթականութիւնն ու պարիքը։

Սպանիացիք Սեպտեմբերի 23ին Գլասգալա քաղաքը մտան՝ նոյն հասարակապետութեան երկիրը մտնելէն 34 օր ետքը։ Բնակիչները վերնէք շատ սիրով ընդունեցան։ Պատերազմին գաղրիլը Սպանիացւոց խիստ հարկաւոր էր, որովհետեւ շատ խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուէին. ասոր քիչուոր բանակին՝ այնչափ հաղարաւոր թշնամւոց դէմ դնելու համար կրած աշխատութիւնը չափէն աւելի ծանր էր. սակն իրիկուն վերնուորաց կէսը պահպանութիւն կ'ընէր, քնացողներն ալ վերնաւորեալ կը պահէին, որպէս զի նշան մը տրուելուն պէս՝ կարող ըլլան առանց ժամանակ կորսնցնելու իրենց կարգը մտնել։ Շաւերը վերնաւորուած էին. ամէնք՝ որոնց մէջ էր նաեւ Գորդէզ, օգերուն փոփոխութենէն հիւանդացած էին, քանի մը հոգի ալ նոյն հիւանդութիւններով մեռած էին։ Երբեմն կերակուրնին կը հասնէր եւ ամենէն հարկաւոր եղած բաներն ալ կը պակսէր. մինչեւ իրենց վէրքերը դարմանելու համար եղ չգտնելով՝ մեռած Ամերիկացւոց եղէն կը դործածէին։ Ա՛ս սաստիկ նեղութենէն՝ զօրքերը սկան տրտնջալ եւ թշնամւոց բաղմութիւնն ու քաջաբութիւնը տեսնելով՝ քիչ մնաց որ կը յուսահատէին։ Գորդէզ իր բոլոր ճոխութեամբն ու առոյգութեան ճարտարմտութեամբը հազիւ զօրաց վհատութեան առջեւը կրնար առնել ու իրենց թշնամւոց տկարութիւնը ցուցնելով՝ քաջալերել։ Ա՛ս վհատութեան վրայ զօրքը Գլասգալացւոց հպատակելը լսելով ու քիչ մը ետքը յաղթանակաւ անոնց քաղաքը մտնելով՝ վախերնին բոլորովին ցրուեցաւ. սակն կրած աշխատութիւններն մոռցան եւ անանկ աբիացան, որ մարքերնին դրին թէ անկէ ետեւ ամե-

նեւին Ամերիկայի ազգ մը իրենց զէնքերուն զօրութեան դէմ չկրնար դնել։

Վորդէզ իր զօրքերուն հանգիստ տալու համար՝ 20 օր Դլասգալա մնաց. նոյն միջոցին միանգամայն իր նպատակին հասնելու հարկաւոր եղած գործքերուն պատրաստեցաւ։ Քաղքին մեծերուն հետ տեսնուելով՝ Մեքսիկոյի վիճակին ու Մոնդեզումային բնութեան վրայ տեղեկութիւններ առաւ։ Տեսնելով որ Դլասգալացիք՝ Մեքսիկացւոց արտաքոյ կարգի թշնամութիւն ունին, ուզեց աս բանս իր վախճանին բանեցընել, անոր համար ջանաց որ անոնց վստահութիւնը վաստակի։ Ասիկա դիւրաւ ալ յաջողեցաւ, որովհետեւ Դլասգալացիք իրենց բնական թերեւսամտութեամբը, որն որ նաեւ ամէն վայրենի ազգերուն բնական է, արտաքոյ կարգի առելութիւնէն՝ ատկէն ի մէկ սաստիկ սիրոյ ու բարեկամութեան փոխուած էին։ Ամէն տեսած բաներնին զիրենք կ'ապշեցընէր. եւ մտքերնին դնելով որ օտարականք երկնային էակ մը յառաջ եկած են, անոնց ամէն բաղձանքն անմիջապէս կը կատարէին։ Ուստի ուզեցին որ Վորդէզին արշաւանքին՝ իրենց բոլոր հնարաւորութեան ուժովն օգնեն եւ անոր հետ մէկտեղ Մեքսիկոյ երթան։

Վորդէզ կրօնական պարտաւորութեանց ալ միտ դնել ուզելով՝ իր բնակարանին մէջ մատուռ մը կանգնած էր, ուր ամէն օր պատարագ կը մատուցուէր Դլասգալացւոց զլխաւորներուն առջեւը, որոնք յարգութեամբ եւ զարմացմամբ կը դիտէին ու հետաքրքրութեամբ ամէն արարողութիւններուն միտ կը դնէին եւ անոնց վրայ կը զարմանային։ Վորդէզ աս իրենց յարգութիւնն ու զարմանքը տեսնելով՝ ուզեց զիրենք համոզել որ կռոց պաշտօնը թողուն եւ քրիստոնէից Աստուածը պաշտեն։ Բայց անոնք իրենց նախնեացը կրօնին մէջ շատ յամառ ըլլալով՝ չէին

կընար դիւրաւ իրենց կուռքերէն հրաժարիլ. միայն զոհելու համար պատրաստուած դերիներն ազատ թողուին: Գորդէզ ասով գոհ չեղաւ, ուզեց որ իրենց կուռքերն ալ կործանեն, յուսալով որ Ջեմբուալա եղածին պէս հոս ալ կը յաջողի: Բայց իր ասանկ բռնութեամբ գործելն՝ անհանգստութիւն ու անկարգ եռանդ էր, եւ եթէ Հայր Օլեասն զինքը համոզելով ետ չկեցընէր, անշուշտ չափը շատ պիտ'որ անցընէր: Նոյն խնամուն քահանան իրեն ցուցուց որ Ջեմբուալա ըրած բռնութիւնը դովելի բան մը չէր. սրովհետեւ աւետարանին վարդապետութեանցը համաձայն գործելու համար՝ ամէն բան ազատութեամբ ու սիրով, բարի օրինակով եւ համոզչութեամբ պիտի ըլլայ. Այսպիսի բռնութեամբ կընաք, կ'ըսէր, կուռքերը կործանել, բայց ան բռնութեան դառն ի՞շատակը սրտերնուն մէջ կը մնայ ու զիրենք աւելի կը խստացընէ: Գորդէզ ան խօսքերէն համոզուեցաւ եւ տուած խրատները մտիկ ընելով՝ իր նախանձաւորութեան սաստկութիւնը չափաւորեց: Նոյն օրէն սկսեալ՝ կը ջանար զիրենք քաղցրութեամբ համոզել ու դարձի բերել. շատ անգամ խօսքի մէջ քրիստոնէական կրօնին ազնիւթիւնները՝ կատարեալ ներում անգութի ու անմտական սովորութիւններուն հետ կը համեմատէր, որպէս զի անոնց անպիտանութիւնը ցուցընէ:

Սպանիացիք Դլասգալա չմտած՝ Մոնդեզումային կողմանէ դեսպաններ եկած Գորդէզին իմացուցած էին որ թագաւորը յանձն կ'առնէ հետերնին տեսնուիլ եւ իրենց խրատ կուտայ որ Գոլուլա երթան, ուր որ իրեն հրամանացը համեմատ սիրով ընդունելութիւն կը գտնեն: Արդ երբ որ զօրքերը բաւական հանգչեցան ու զօրացան, Գորդէզ Գոլուլա երթալու միտքը յայտնեց: Բայց նոր դաշնակիցներն ան խորհրդին սաստիկ դէմ դրին. Գոլուլացիք, կ'ըսէին,

խաբեբայ ազգ մըն են եւ Մանդեզումային հրամանները կուբօրէն կը հնազանդին։ Սակայն Գորտէզ իր որոշմանը վրայ հաստատուն կեցաւ. մէյ մը՝ դեսպաններուն կամքը հաճելու համար, մէյ մ՚ալ՝ իր դաշնակիցներուն ցուցքնելու համար, որ անոնց աչքին զօրաւոր երեւցող թշնամիներէն՝ ինք ամենեւին չվախնար։ Ծերակուտէն իրեն տրուած զօրքերուն մէջէն ալ՝ միայն վեց հազար հոգի առաւ։ Ապահովքիչ զօրք առնելուն վախճանն ան էր՝ որ իր բնաթագրին արգելք չըլլան. միանգամայն ան ալ կը դիտէր որ եթէ անոնք Գոլուլացւոց կողմն անցնելու բլլան նէ, ամենուն դէմ ալ պատերազմելու կարողութիւն ունենայ։

Գոլուլա քաղաքը՝ Ալսոգալային հինգ փարսախ հեռու էր եւ բոլոր Մեքսիկացւոց նուիրական քաղաքն ու սատուածոց դլխաւոր բնակութեան տեղը կը սեպուէր։ Հոս դլխաւոր ուխտատեղին էր եւ նոյն տեղը Մեքսիկոյէն աւելի մարդապոհ կ՚ըլլար։ Գուցէ Մանդեզումային՝ օտարականները հոն խրկելուն դիտաւորութիւնն ասոր բլլայ որ աւելորդապաշտութեամբ կը կարծէր թէ ան քաղաքը նուիրական եւ սատուածոց սիրելի տեղ մ՚բլլալով՝ սատուածներուն բարկութիւնը դրդռի եւ ան յանդուգն մարդիկներէն իրենց վրէժն առնուն. կամ թէ հոնտեղը սատուածներուն աչքին առջեւ եւ անոնց պաշտպանութեամբն աւելի դիւրութեամբ կարող բլլայ դանդաղել ու ջնջել։

Գորտէզ իրիկուան դէմ Գոլուլա մօտիկցաւ ու պզտիկ վտակի մը քով բանակ դրաւ, որովհետեւ քաղաքացւոց դիտաւորութիւնը չիմացած՝ դիշեր ատեն նեռա մտնելը խելք չէր։ Փիչ մը ետքը քրմերն ու քաղքին դլխաւորներն անոնց գալուստը բարեւելու եկան եւ իրենց քաղաքն ընդունելու յօժարութիւնին յուցուցին. Բայց դաշնակից զօրքը չենք

կրնար ներս ընդունիլ, ըսին, որովհետեւ մեր հին թշնամիներն են: Գորդէզ իրենց առ ինդիրքին ա-մենեւին չնեղացաւ եւ երկրորդ օրը՝ դաշնակցաց զօրքը քաղքին պարսպին մօտ տեղաւորելով՝ ինք իր սեպհական զօրքովը ներս մտաւ: Առջի օրերը շատ խաղաղութեամբ անցուցին. քաղքին մեծերը միշտ կը ջանային որ անոնց պաշարը հոգացուի: Բայց շուտ մը Գորդէզ իր արձնութեամբն սկսաւ քաղաքացւոց բնթացքին մէջ փոփոխութեան նշանները դիտել, որմէ միտքը տարակոյս ինկաւ որ չըլլայ թէ մտանութիւն մ'ընեն, ինչպէս որ իր դաշնակիցները յառաջագոյն գուշակած էին. կամաց կամաց պաշար բերելն ալ դադրեցուցին, եւ Սպանիացիք իրենց հարկաւոր եղած բաները հաղիւ մեծ դժուարութեամբ կընային հոգալ: Նոյն միջոցին Գլասգալացւոցմէ երկու հոգի ծպտեալ ղգեստով քաղաք մտան Գորդէզին իմացուցին որ քաղքին մէջ Սպանիացւոց թշդնին մօտիկ փողոցներուն մէջ պատնէշներ ու թեւեթեւ մը ծածկուած փոսեր տեսան, որոնց տակը ցիցեր հաստատած էին, որ ձիաւորները վրայէն քալելու ժամանակ մէջն իյնան: Միանգամայն ըսին որ ամէն իրիկուն քաղքէն դուրս շատ մը կանայք ու տղաք կը հանեն, եւ տաճարին մէջ վեց տղայ զոհած են, որն որ պատերազմական երեւելի զոհաբերութիւն մը սկսելուն նշան ու պատրաստութիւն է: Վերջապէս իմացուցին որ տանիքներուն վրայ շատ քար ու նետ կը պատրաստեն, որպէս զի օտարականները բոլորովին ջնջեն:

Ա՛ս պատմութիւններէն ու լուրերէն՝ Գորդէզին կասկածներն արդէն մեծցած էր. մէկ մ'ալ Մարին նային ձեռքովն ամէն բան սատկութեամբ իմացաւ: Հանեցաց աղնուական պատուհ կին մը՝ Մարինային վրայ սէր կապելով՝ անոր շատ աղաչեց որ Սպանիացիները թող տայ ու իր տունը պահպանելով ան

օտարականաց պատրաստուած վտանգներէն ազատի։ Մարինա անոր խօսքերուն հաւանութիւն տալ ձեւացընելով եւ իրեն ցուցուցած սիրոյն շնորհակալ ըլլալով՝ Գոլուլացւոց միտքն ազդի մ՚իմացաւ։ Ցեղեկացաւ որ 20,000 Մէքսիկացիք մօտերը պահուրտած եւ արդէն վեց հազար հոգի քաղաք մտած՝ նշանի մը կը սպասեն եղեր որ քաղաքացւոց հետ միանալով՝ օտարականները ջարդեն ու ջնջեն։ Մարինա ասոնք իմանալէն ետեւ՝ իր հաղուստներուն ու զարդերն առնելու պատրուակով Գորդեզին եկաւ եւ աս լուրերն անոր հաղորդեց։ Սպարապետը շուտ մը ան պատասը բռնել տալով՝ ուզիլ մանրամասն տեղեկութիւն առաւ։ Եաքը հրաման առաւ որ գլխաւոր քրմերէն իրեն երեք հոգի բերեն։ Գորդեզ անոնց նենգութիւնն երեսնին զարկաւ եւ ունեցած դիտաւորութիւնները յայտնեց։ Ասոնք Սպարապետին իրենց գաղտնի դաւակցութիւնը դիտնալուն վրայ զարմանալով ու զանիկա բարձրագոյն էակի մը տեղ դնելով՝ դաւաճանութիւններն ուրանալու չկամարձակեցան, ամէն բան հաստատեցին եւ միանգամայն յայտնեցին որ բոլորը Մոնդեզումայէն գլխոյն տակէն է։ Գորդեզ զանոնք ապահով տեղ մը պահել տալէն եաքը՝ իր պաշտօնակալները ժողվեց խորհուրդ բրաւ, եւ անոնց հետ որոշեց որ առաւիկ եղանակաւ մը իր վրէժխնդրութիւնը յուզընէ։

Պաղքին մեծերուն ըսաւ որ ինք երկրորդ օրը ճամբայ պիտ՚որ ելլէ, ուստի եւ զօրաց համար հարկաւոր եղած պաշար ուղեց, նոյնպէս իր կամ կարասիքը կրելու մարդիկ եւ երկու հազար ալ զինուոր։ Անոնք պաշարին ու բեռնակրաց համար դժուարութիւններ հանեցին. իսկ զինուորները տալը սիրով յանձն առին։ Գորդեզ դաշնակցաց հրաման տուաւ որ գիշերը զէնքերնին առած կենան եւ առաւուան դէմ պարսպին մօտիկնան, որ առջի հրազէնքի նշանը

լսելնուն պէս՝ դան իրենց հետ միանան։ Ա՛ս ընելէն ետեւ՝ Մէքսիկոյի դեսպանները կանչեց եւ գաղտնիք մը յայտնելու պէս՝ անոնց ղրկեց որ Գոլուլացիք մեզի դէմ դաւաճանութիւն կը խորհին, եւ իրենք զիրենք ջատագովելու համար՝ այնպէս կը ձեւացընեն որ ա՛ս բանս կայսեր հրամանաւը կ՚ընեն, որուն ես չեմ կրնար հաւատալ։ Դեսպաններն ա՛ս մտածութիւնը չդիտնալ ձեւացուցին։

Երկրորդ օրը կանուխ բեռնակիրներէն քիչ հոգի եկան ու քիչ պաշար բերին. անոնց ետեւէն ալ զինուորներ կու գային։ Գորդէզ նոյն ղրքերն իրարմէ բաժնեց եւ Սպանիացւոց մէջ զանազան տեղեր դնելով՝ ապագրեց որ վրանին զգուշութիւն ընեն։ Եաքը ձի հեծնելով՝ զանազան պատրուակներով ցեղապետներն իրեն կանչեց եւ Մարինային ձեռօքն իրենց իմացուց թէ նեւթած դաւաճանութիւննին իմացած է ու միաքը դրած է որ սաստիկ պատժէ։ Հիմա պիտի իմանաք որ, ըսաւ, ծրչափ աւելի աղէկ կ՚ընէիք, թէ որ խաղաղութիւնը հաստատուն պահելու ըլլայիք։ Ա՛ս խօսքը ըսելուն պէս՝ հրացան մը պարպուեցաւ. անմիջապէս Սպանիացւոց հետեւակ զօրքն իրենց մէջ բաժնուած Գոլուլացի զօրաց վրայ ինկան, որոնք թէպէտ սաստիկ չանացին մեկտեղ միանալու, բայց անկարելի ըլլալով՝ չարաչար ջարդուեցան. Սպանիացւոց կառավարիչնէն՝ միայն քիչ մը մարդիկ պարսպին վրայէն ցատքելով կրցան ազատիլ։

Եաքէն հետեւակ զօրքը քաղքին դիմացէն փողոցը դարձաւ, առաջնորդ ունենալով դաշնակցաց մէջէն զանոնք՝ որոնք դարանները տեսած էին։ Պատերազմողներուն վայնասունը լսելով՝ դուրսը կեցող Մէքսիկացիներն ալ ածապարած քաղաք մտած էին, որ Գոլուլացւոց օգնեն, եւ եկած հրապարակի մը մէջ կեցած էին, որուն քովերը տաճարներով բոլորած էր. ասոնց մէկ մասը տաճարին աշտարակնե-

բուն ու սրահներուն մէջ մնան ամրացան, մէկալ մնան ալ թիւնամոյն վրայ յարձակելու պատրաստուեցան: Պատերազմը սկսելու ժամանակ Վլասոգալացիք ղիրենք կոնդկի կողմանէ պաշարելով՝ աս յանկարծական յարձակմամբ բոլորովին չփոթեցուցին: Ասանկով Սպանիացիք եւ իրենց դաշնակիցները սկսան անխնայ ջարդել թիւնամիները, որոնց հազիւ մէկ մասը տաճարներուն մէջ կրցան փախչիլ: Վորդէզ աս տաճարներուն գլխաւորին մօտիկնալով՝ Մարինային ձեռօքն բռնել տուաւ որ եթէ անձնատուր կ'ըլլան նէ՝ թողութիւն կու տայ. բայց աս ազդարարութիւնն օգուտ մը չընելով՝ տաճարին կրակ տուաւ եւ ամէնն ալ բոցերուն զոհ եղան: Պատմիչները կ'ըսեն որ միայն մէկ հոգի մը կամօք անձնատուր եղաւ: Ասիւնը հեղեղի պէս ճամբաները կը վազէր. մեռնողներուն ազաղակն ու կատղութիւնը սոսկազդելու բան չէ: Վերջապէս պատերազմը դադրեցաւ, որովհետեւ թիւնամի չմնաց, կ'ըսէ Սոլիս: Դաշնակիցները քաղքին մէջ տարածուեցան, ուր որ ամէն տեսակ չարիք գործեցին. երկու օր եաքը կոտորածն ու աւարառութիւնները հազիւ դադրեցան: Նոյն սոսկալի կուռին մէջ վեց հազար Գոլուայացիք ու Մեքսիկացիք մեռան. Սպանիացիներէն մեռնող չեղաւ. բայց դաշնակիցներէն բաւական մարդ մեռաւ: Սպանիացիք իրենց տեղերը քաշուեցան, իսկ Վլասոգալացիք քաղքին ուրիշ կողմերը կեցան:

Ամէն բան լսելէն եաքը՝ Վորդէզ գեղապետներն ու պատերազմի մէջ բռնուող գերիներն առջեւը կանչելով՝ իմացուց որ իր վրէժխնդրութիւնը լմնցած ըլլալով՝ զանոնք ազատ թողլ կու տայ եւ բնդհանուր թողութիւն կը շնորհէ, ոչն որ հանդիսաւոր հրատարակուեցաւ: Երկրորդ օրը Վլասոգալացւոց կողմանէ քսան հազար հոգի իրեն օգնութիւն հասան, որոնք ծերակոյտը խրկած էր: Վոր-

դէզ անունդ զօրապետին չնորհակալ եղաւ, եւ ալ հարկաւորութիւն չունենալով՝ ետ դարձուց. միայն թէ աս առթով զանունք Գոլուլայցւոց հետ հաշտեցուց ու դաշնակից ըրաւ: Ա բանս իրեն ալ օգտակար էր, որովհետեւ անով հաղորդակցութիւնները կը դիւրինար: Գոլուլայի կառավարը ապահնուած ըլլալով՝ աեղը անոր եղբայրը դրաւ: Փախչողները նորէն իրենց տները դարձան, քաղաքը բնակիչներով լեցուեցաւ. եւ Սպանիացւոց իշխանութիւնը վրանին ան աստիճանի զօրացաւ, որ մինչեւ ամենէն աստրին ծառայութիւններն ալ կը կատարէին:

Գորդէղին աս վրէժխնդրութեան գործքին վրայ պատմիչները զանազան կերպով դատաստան կ'ընեն: Սոլիս բոլորովին կ'արդարացընէ. բայց աս հեղինակին ամբողջ պատմութիւնը՝ Գորդէղին ամէն գործոցը ներբողեան մըն է, միշտ Սպարապետը չատագովելու եւ պակասութիւնները դոցելու կը ջանայ: Ասոր հակառակ Լաս-Գազաս կ'ըսէ թէ Ամերեւին աս կոտորածն ընելու պատճառ մը չկար. Գորդէղին դիտաւորութիւնը՝ միայն Նոր Սպանիայի ժողովրդեան աչքը վախցընել էր: Իսկ Տիաղ կը պատմէ որ Սպանիայի թագաւորին կողմանէ գացող քննիչներն աս գործքս ալ քննելին եւ սուտ գտնելին որ իրօք դատապարտութիւն կայ եղեր եւ Գորդէղին աս նիւթիս վրայ դրած ծանօթութիւնները ստոյգ են եղեր: Ռոպերտսն կ'ըսէ թէ Գորդէղ Մոնդեզումային սիրտը միշտ շահելու կը ջանար. ուստի եւ Սպանիացիներն անոր բոլորովին առելի ընելու ատանկ ճամբայ մը չէր բռներ՝ եթէ իր անձին ու բանակին պահպանութիւնը զինքը չստիպէր: Բայց աս ալ ստոյգ է որ Նոր Աշխարհը գացող Սպանիացիք՝ տեղացիներն անանկ կ'արհամարհէին, որ զանունք մարդկային բնութեան հաւասարակ իրաւանց ալ արժանի չէին սեպեր. անոր համար շատ անդամ անստոյգ ցոյց մ'ալ զա-

նոյնք պատժելու բաւական կը սեպուէր։ Իսկ Գորդէզին ըրած վրէժխնդրութիւնը՝ թէպէտ հարկաւոր ու իրաւացի, բայց չափազանց ու անգութ եղանակաւ էր. վասն զի առջի պատերազմին ընելէն ու քիչ մը մարդ ջարդելէն ետքը՝ կրնար դադրեցընել. եւ իր ապահովութեանը համար հարկ չկար որ երկու օր ամէն տեսակ անգթութիւններն ու սպանութիւններն ընելու թող տար։

ԺԱ.

Գորդէզ էր արքունեաց յարաջ կը գայէ։ — Մեխսիկոյ փաղչիը կը դիմէ։

Ճամբայ ելլելու որոշուած օրը՝ Ջեմբուալայցոց մէկ մասը՝ որոնք Գորդէզին հրամանին տակ կը պատերազմէին, եկան աղաչեցին որ իրենց հայրենիքը դառնան. կամ Մեքսիկոյ մնալու չէին յանդգներ, կամ հայրենեաց սէրն՝ ընելու յաղթութիւնները։ Նէն տեղէն աղեկ կը սեպէին։ Գորդէզ անոնց խնդրիքն առանց դժուարութեան կատարեց։ Նոյն միջոցին Մոնդեզումային կողմանէ նոր դեսպաններ հասան. կայսրը Գոլուլայի դէպքն իմանալով՝ Ապանեխացոց իր վրայ ունեցած կասկածը կ'ուզէր փարատել. իր դեսպաններն ան առաքեցնի կեղծաւորութեամբ վարուեցան, մինչեւ Գոլուլայիները պատժելուն վրայ Գորդէզին շնորհակալ եղան եւ ըսին թէ Թագաւորն ան խաբեբայ ժողովրդեան վրայ սաստիկ բարկացած է։ Ա՛ս խօսքերն ըսելով՝ հետերնին բերած պարգեւն ալ ընծայեցին։ Բայց քիչ մը ետքն իմացուեցաւ որ ա՛ս դեսպանութիւնն ալ նոր հնարք մըն էր, որ Ապանիացիներն ապահովցնելով՝ արշաւանքի ժամանակ դգուշութիւն ու հսկողութիւն չընեն եւ Մեքսիկացոց դարաններէն չխմանան։ Գորդէզ 14 օր Գոլուլա նստելէն ետքը՝ Հոկտեմբերի 29ին ճամբայ ելաւ։ Իրեն ըսին որ լեռներէն վար

իջած ժամանակը մեծ վտանգի մը պիտ՛որ պատահի. որովհետեւ Մեքսիկացիք քիչ մ՛առեն վեր Գալվեզ տանող ճամբուն քարերով ու ծառի կոճղներով կը գոցեն, եւ միկալ կողմանէ ուրիշ մօտաւոր ճամբայ մը շտկելու կ՛աշխատին: Լերան գագաթը մեծ աշխատութեամբ հասան, որովհետեւ ձիւնն ու կատաղի հովը դէմ կը դնէին: Գորդեզ ան երկու ճամբաները տեսաւ ու նենգութեան առուգութիւնն իմացաւ. եւ թէպէտ կայսեր առ դաւաճանութեան վրայ շատ նեղացաւ, բայց հանդարտութեամբ մը քովէն գացող դեսպաններուն հարցուց թէ Ո՞նչ բանի համար առ երկու ճամբաներուն վրայ փոփոխութիւն եղած է: Անոնք պատասխան տուին թէ Ձեր գիւրութեան համար՝ գժուարին ճամբան աւելի գոցել տուինք ու դիւրինն աւելի շիտակցուցինք: Գորդեզ առանց այլայլելու՝ Գուք, ըսաւ, ինծի հետ եկող զինուորները չէք ճանչնար. անոնք ձեզի գժուարին երեւցած ճամբէն կ՛երթան, եւ միայն անոր համար՝ վասն զի գժուար է. Սպանիացիք միշտ աւելի գժուար գործքերը կը սիրեն: Ան ըսելով՝ դաշնակցայ հրամայեց որ յառաջ անցնին եւ ան գոց ճամբան մաքրեն, բանան, եւ սկսաւ նոյն ճամբան բռնել: Ասոր վրայ դեսպաններն ապշեցան մնացին եւ կարծեցին որ գուշակութեամբ իրենց նենգութիւնն իմացեր է: Մեքսիկացիք լերան ստորոտը գարնան մնած էին. բայց երբ որ տեսան թէ Սպանիացիք միկալ ճամբան շէղեցան, ամպապարեցին փախան, եւ Գորդեզ հանդարտութեամբ ու առանց արգելքի դաշտին վրայ իջաւ: Սպանիացիք ամէն տեղ իրրեւ փրկիչ ու ժողովուրդը բռնութենէ ազատելու եկողներ՝ սիրով ընդունելութիւն գտան: Ցեղապետներն ու ժողովրդեան գլխաւորները կու գային Մոնթեզումային բռնաւորութենէն կրածնին եւ իրեն ունեցած ատելութիւնին կը յայտնէին: Գորդեզ երբ որ տե-

սաւ թէ թագաւորը՝ նոյն իսկ իր սէրուԹեան կեն-
դրոնին մէջ՝ իր հպատակներուն տակէն եղած է,
ապահովուԹեամբ միայն դրաւ որ աս աստիճանի
զօրուԹիւնը բաժնուած սէրուԹիւնը շատ դիւրաս
կրնայ կործանել: Ինք աս մտածմունքներով քաջա-
լերուԹիւն ստացած տակէն զօրքերէն ալ առջեւնին
բացուած տեսարանէն զօրուԹիւն կ'առնէին: Քանի
որ լեռներէն վար կ'իջնային, Մեքսիկոյի ընդարձակ
դաշտն աչքէն որոշ կը տեսնուէր. իրենց աչքին առ-
ջեւը կը նկարուէին գեղեցիկ, ընդարձակ, մշակուած
արտեր, հեռուն ծովացեալ լճեր մը, չորս կողմը մեծ
քաղաքներով բոլորուած: Բայց երբ որ վերջապէս ան
լճին մէջ իբրեւ կղզի մը զանազան աշտարակներով,
տաճարներով, պալատներով զարդարուած մայրա-
քաղաքը տեսան նէ, ան ատենիճանի ուրախացան եւ
երեւակայուԹիւննին այնպէս շարժեցաւ, որ շատերը
երազի տեղ կը դնէին եւ աչքերնուն չէին կրնար
հաւատալ: Քանի որ յառաջ կ'երԹային՝ աւելի դե-
ղեցիկ կ'երեւար ան հարուստ մայրաքաղաքը. բոլոր
կրած աշխատուԹիւննին մոռցան, եւ այնպէս ուրա-
խացան որ կարծես ԹէԹ քաղաքն իրենց էր:

Ապանիացւոց՝ մայրաքաղաքը մտիկցած ատեն՝ Մոնդեզումային տարտամուԹիւնը կը տատանուար: Գոլըլայի դէպքը լսելէն ետեւ՝ իր պալատին տա-
ճարը քաշուեցաւ եւ ութ օր հոն կենալով՝ խիստ ծոմապահուԹեամբ իր աստուածներուն օգնուԹիւնը կը խնդրէր: Ա՛ս միայնուԹեան ատենը նորէն երեւելի մարդիկներէ կազմուած դեսպանուԹիւն մը խրկեց Գորդէզին, որ գինքը Մեքսիկոյ մտնելէն ետ կեցընէն. խոստանալով որ Սպանիայի Թագաւորին տարեկան տուրքը վճարէ: Միանգամայն խօսք կու տար որ Սպա-
բապետին չորս բեռ ոսկի ու ամէն մէկ գինուորին ալ մէյ մէկ բեռ ոսկի վճարէ: Այսպէս ահա աս քի-
չուոր զօրքէն ան աստիճանի սարսափած էր՝ որ վա-

տուԹեամբ ասանկ անարգական պայմաններ առա-
ջարկելը յանձն կ'առնէր՝ օտարականներն իր երկրէն
դուրս հանելու համար, ուր որ իր անհամար զօրքե-
րը ժողվեր, քաջուԹեամբ դիմացնելէն ելլէր նէ, շատ
հաւանական է որ բազմուԹեամբը Թշնամիները պա-
շարելով՝ կրնար գանոնք չփոԹել եւ եԹէ բաղդովին
ջնջել ալ չկարենար նէ՝ գոնէ իր երկիրներէն դուրս
ելլելու կրնար ստիպել։ Գորդէզ Թագաւորին բուռ
առաջարկուԹեանցը ընդհակառակ եղաւ, եւ ըսաւ որ
Զինքը չեռասած չեմ կրնար ետ դառնալ, որովհետեւ
հետը հարկաւոր գործքերու վրայ խօսելու համար
եկած եմ։

Մոնդեզումային անձկուԹիւնն աւելի սաստկացու-
ցին քրմերուն խօսքերը, որոնք շարունակ չար դու-
շակուԹիւններ կ'ընէին։ Դեսպաններն ետ չդարձած՝
Մոնդեզումա իր եղբայրը, եղբօրորդին ու տէրու-
Թեան ուրիշ մեծամեծները կանչեց եւ սկսան խորհիլ
Թէ ինչ ճամբայ բռնեն։ Կայսեր եղբօրը կարծիքն
ան էր որ զէնքով օտարականաց դիմացն ելլեն ու
վռնտեն. իսկ եղբօրորդին անոր հակառակ կողմը կը
պաշտպանէր։ Մոնդեզուման ալ՝ որ յաւաչ պատե-
րազմելու կողմն էր, մէկէն խաղաղուԹեան կողմը
դարձաւ ու իր եղբօրորդին՝ զԳորդէզ դիմառարելու եւ
ողջունելու խրկեց, ապագրելով միանգամայն որ անոր
քաղաք մտնելու միջոցը դարձընելու չկանայ։

Գորդէզ Ամեմեգա քաղաքը հասած էր, երբ
որ կայսեր եղբօրորդին Գադումածին իրեն եկաւ.
իշխանը ձոյլ ոսկիէ ճողերով փառաւոր պատգարակի
մը վրայ նստած էր, որն որ բազմաԹիւ ծառաներ
ուսերնին առած կը տանէին. չորս կողմն ուԹը մեծ
աղնուականներ կային, եռեւէն ալ՝ ուրիշ շատ ե-
րեւելի մարդիկ։ Գադումածին քանոնհինգ տարե-
կան զուարԹ ու գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր։ Պատ-
դարակէն վար իջած ատեն՝ Գորդէզ զինքն անոր

աստիճանին վայելող պատուով ընդունեցաւ։ Ջանացան քաղաքավարութեան խօսքերէն եաքը՝ Սպարապետը տեսնելով որ կ'ուզէ մայրաքաղաքը մրցնելու միաքը փոխել, իրեն խմացուց որ աշխարհը մէկ դի դայ՝ ինք Մէքսիկոյ պէտք է որ մնայ։

Ասոր վրայ Գորդէզ զննուրական հրահանգով ճամբան շարունակեց եւ իր ապահովութեան համար եղած զգուշութիւնները ի գործ դնելով՝ Մէքսիկոյի լճին մօտ բերդի մը առջեւ հասաւ։ Հոն իր զօրքը կեցուց, հեռուէն եկող երեւելի Մէքսիկացիներն ընդունելու, որոնք բաղմութեամբ ղինքը բաբեւելու կու գային. ամէնքն ալ առջեւէն անցնելով՝ ձեռքերնին դետինը կը դպցընէին ու եաքէն կը պադնէին։ Ա՛ս հանդիսութիւնը լմընցնելէն եաքը՝ Գորդէզ իր ընթացքը նորէն շարունակեց, միշտ ասպահ կուսելով որ արդեօք Մէքսիկացիք ղինքն իբրեւ բարեկամ, չէ նէ՝ իբրեւ թշնամի պիտի ընդունին։

Մէքսիկոյի դրան մօտիկցած էր, մէյ մ'ալ Մոնդեզումային այցելութեան գալուն լուրը տարածուեցաւ եւ անդիէն շուտ մը հանդիսաւորներու բազմութիւնն սկսաւ երեւալ։ Առջեւէն երեք պաշտօնակալ ձեռքերնին ոսկի գաւազաններ բռնած կու գային. ասոնցմէ յետոյ հազարաւորին ներկայութիւնը կ'իմացընէր ու ժողովրդեան նշան կու տար որ յարգութեան համար դետինը խոնարհին։ Մոնդեզումա ոսկւով զարդարուած խիստ փառաւոր պատգարակի մը վրայ նստած էր, որն որ իր երեւելի իշխաններն ուսերնին առած էին. ամենք ալ գլխուն վրան դոյնզդոյն փետուրներով, աղնիւ քարերով ու ոսկի ծոպերով զարդարուած հովանոց մը բռնած էին։ Քիչ մը հեռուէն՝ փետուրներով զարդարուած ու վրանին բամբակէ լաթի առած երկու հարիւր աղնուականք ջուխտ ջուխտ կու գային։

Երբ որ կայսրը Գորդէզին մօտիկցաւ, պատգա-

բակէն վար իջաւ, եւ իր ապրականներէն երկու հոգւոյ թեւերուն կախեցնած՝ շքով ու ծանր քալուածքով մը յառաջ կու գար. իր մարդիկն ալ մէկ կողմնէ ճամբուն վրայ բամբակէ լաթեր կը տարածէին որ ոտքը գետինը չդպչի: Մոնդեզումա քառասուն տարեան մարդ մը կ'երեւար, հասակը միջակ, մարմինը լեցունկեկ, կենդանի նայուածքով, դոյնն ալ՝ Մեքսիկացւոց հասարակ եղածէն աւելի ճերմակ: Վրան բարակ բամբակէ վերարկու մ'առած էր, որուն շրջանակն ոսկի ծոպերով զարդարուած էին. վրայի ոսկին, մարգարիտն ու ադնիւ քարերն աւելի բեռան պէս էին, քան թէ զարդարանքի ձեւով կարգաւորեալ շարուած: Գլխու ոսկիէ թագը՝ եպիսկոպոսական կոյրի մը կը նմանէր, երկու ճեղքուածքով, բայց եռեւի ճեղքուածքն աւելի դէպ ի կռնակը ծռած էր: Ոտքի ամաններուն նոյնպէս ոսկիէ զարդերով էին:

Գորդէզ՝ որ արդէն ձիէն վար իջած էր, մեծապանքով մօտիկցաւ եւ մեծ յարգութեամբ՝ Եւրոպացւոց սովորութեան համաձայն անոր բարեւ տուաւ. իսկ Մոնդեզումա հնոտեղաց սովորութեան համեմատ՝ ձեռքը գետինը դպցընելով եւ եաքէն բերնին վրայ տանելով՝ զինքը բարեւեց: Սպարապետը թագաւորին պարանոցը ոսկի շղթայ մ'անցուց, որուն մէջ գտնազան մեծութեամբ ապակւոյ հատեր դրուած էր. ասոնցմէ երկու շատ սիրով ընդունուեցաւ: Բայց երբ որ Գորդէզ զանիկա ողջագուրելու երես բռնեց, ազնուականները յարգութեամբ մը դէմ դրին, յուշցնելով որ ըրածը չափազանց համարձակութիւն էր: Մոնդեզումա իր դանձին մէջ ամենէն մեծագին սեպուած ոսկի մանեակը Գորդէզին պարգեւեց:

Ան արտաքոյ կարգի տեսարանին՝ բոլոր քաղքին ժողովուրդը ներկայ էին. դռներէն, պատուհաններն ու ճամբաներն ահագին բազմութեամբ լեցուած էր.

ամէնքն ատ Նորանշան տեսիլքը տեսնել կը բաղձային եւ չէին կրնար աչուընին հատուցել։ Երբ որ ժողովուրդը՝ Մոնղոլումային Սպանիացւոց բրած յարդուքիւնը տեսան, հետեւցուցին որ անոնք գերբնական էակներ պիտ՛որ ըլլան, որովհետեւ այնպիսի հզօր եւ սեղ կայսր մը անոնց այնչափ մեծարանք կ՛ընէ։ Ա՛ս համոզմամբ՝ Սպանիացւոց վրայ մեծ գաղափար ունեցան, մանաւանդ երբ որ անոնց զէնքերն ու ձիերը կը տեսնէին։ Իսկ Սպանիացիք ալ քիչ չզարմացան՝ ընդարձակ լեռը, քաղքին մեծութիւնը, շէնքերուն գեղեցկութիւնն ու ամէնէն աւելի թագաւորին հարստութիւնը տեսնելով, որոնց վրայ սրտերնուն մէջ մեծ ուրախութիւն կը զգային։

Իրիկունը Մոնղոլուման առաջին անգամուան փառաւորութեամբն իր հիւրերուն պցելութեան եկաւ, եւ թէ զօրապետին թէ զօրքերուն այնպիսի պարգեւներ բերաւ, որոնցմէ իր առատաձեռնութիւնն ու երկրին հարստութիւնը յայտնի կ՛երեւար։ Գոր-

դէղին հետ երկայն առեն խօսակցեցաւ եւ Սպա-
նիացւոց վրայ ունեցած կարծիքը մեկնեց։ Գիտեմ
որ, ըսաւ, դուք առաուածներէն որոշուած էք որ
աս տէրութեան վրայ տիրէք. արդէն ձեր գալուս-
ը Մէքսիկոյի օրէնսդիրն յառաջագոյն գուշակած
էր, երբ որ աս գաւառս թող տալով՝ հիւսիսային
կողմերը գնաց, ուսկից որ իր յաջորդներն օր մը հոս
պիտ'որ դառնային։

Գորդէզ՝ կայսեր առաուածեռնութեան ու զի-
րենք սիրով ընդունելուն շնորհակալ եղաւ. նոյնպէս
Ջանաց զինքն իր կարծեաց մէջ հաստատել որ Սպա-
նիացիք երկնային սերունդ են. նոյն կարծիքը Գոր-
դէզին խորհուրդներուն կատարման շատ դիւրութիւն
կու տար։ Եաքէն խօսքը դարձուց Սպանիայի թա-
գաւորին զօրութեան ու իշխանութեան վրայ, որն
որ, ըսաւ, գիս խաբեց որ ձեզի հետ դաշնադրու-
թիւն ընէ։ Նոյնպէս Մոնդեզումային խրատ տուաւ որ
տէրութեան քանի մ'օրինաց ու սովորութեանց մէջ
փոփոխութիւն ընէ, եւ գլխաւորաբար մարդազոհը
բոլորովին վերցընէ։ Ա՛ս խօսակցութիւնը շատ երկայն
տեւեց. վերջապէս երկուքն ալ փոխոխակի բարեկա-
մութեան ու սիրոյ նշաններով բաժնուեցան։

Սպանիացւոց Մէքսիկոյ մտնելը 1519ին Նոյեմբերի
8ին եղաւ, նոր Սպանիայի երկիրը մտնելէն եօթը
ամիս եաքը։

ԺԲ.

Մեքսիկոյ տաճկին սովորութիւնները։

Երկրորդ օրը Գորդէզ կայսեր առջեւն ելլելու
հրաման խնդրեց եւ շուտ մ'ընդունեցաւ. Հետը չորս
պաշտօնակալ եւ վեց հազ զինուոր առած էր։ Վերին
պաշտօնեայ՝ որոնք պալատին դրան առջեւը Սպա-
նիացիներն կը սպասեին, զինքը մեծ պատուով ընդու-

նեցան. եաքը իրենց զգեստները փոխելով՝ պարզ զգեստներ հագան, որովհետեւ փառաւոր զգեստներով կայսեր դիմացն ելլելը սովորութեան դէմ էր: Սպանիացիները լռութեամբ ներս խոնթեցին, նստեցուցին եւ խօսակցութիւնն սկսաւ: Տեսութիւնը շատ երկայն տեւեց. Մոնդեզումա Էրթոպացւոց օրէնքներուն, սովորութիւններուն եւ բարուց վրայ շատ հարցումներ ըրաւ, որոնց Գորդէզ կրցածին չափ պատասխանեց: Վերջապէս քաղաքը պտըտելու հրաման խնդրեց, որուն շատ հետաքրքիր էր. կայսրն ասոր խընդրոյն հաւանութիւն տուաւ, որով խօսակցութիւնն ալ վերջացաւ:

Գորդէզ ասոր արտաքոյ կարգի եւ յիշատակաց արժանի քաղաքն սղէկ մը աչքէ անցընելու համար երեք օր շարունակ պարտեցաւ, ան քաղաքն՝ որ ինք ի հիմանց պիտի կործանէր: Միայն իր նամակներուն մէջ բրած ստորագրութիւնն ու Տիպլէն դրածները՝ ականատես վկայութեան արժանաւորութիւնն ունին. որովհետեւ անկէ ետեւ Մէքսիկան ան առջի փառաւորութեան մէջ տեսնող չեղաւ: Ասոնց խօսքերուն ճշմարտութիւնն ուելի եւս հաստատուելին եաքէն շատ տեղուանք դանուած հնութեան ու շէնքերու մնացորդները:

Մէքսիկոյ՝ բազմաթիւ բրգաձեւ տաճարներով զարդարուած, թմբերով ու ամբարտակներով պատած մեծ լճի մը դրեթէ կէնդրոնը, կանաչազարդ կղզեակներու վրայ շինուած բլլալով՝ Հոլանտայի կամ Վենետոնանի քանի մը քաղաքներուն կը նմանէր: Քաղաքը երեք գլխաւոր լայն թմբերով ցամաք երկրին հետ միացած էր. ասոնք քարէ թմբերուն մէջտեղերը փայտէ կամուրջներ ձգուած էին, որոնց տակը պարապ բլլալով՝ լճին ջրերը կ'անցնէին: Նոյն փայտէ կամուրջներուն վրայ հող քաշուած էր, ասոնք քարէ թմբերուն հետ միացած էին: Գեղեցիկ

ջամուղներ՝ քաղքին անուշ ջուր կը մատակարարէին։ Գլխաւոր փողոցները լայն ու շիտակ էին. ոմանց ալ, վէնետիկ քաղքին պէս, կէսը չոր ճամբայ, կէսն ալ նաւարկելի ջրանցք էր, որոնց վրայ փայտէ լայն ու գեղեցիկ կամուրջներ ձգուած էին, այնպէս որ տասը ձիաւոր քովէ քով վրայէն կրնային անցնիլ։ Ցած աներն ըստ մասին փայտէ, ըստ մասին տե֊սակ մը կակուղ քարէ շինուած էին։ Խոլոր քաղա֊քը չորս կանոնաւորեալ քառակուսի բաժնուած էր, որոնք գլխաւոր փողոցներով ու ջրանցքներով իրար֊մէ կը զատուէին։ Ամէն թաղ իրեն սեպհական տա֊ճարներն ունէր։

Գլխաւոր տաճարը՝ պատերազմի չաստուածոյն նուիրուած էր, որն որ Ամերիկայի դանուելէն վեց տարի յառաջ շինուած էր, քաղքին կէնդրոնը, ընդարձակութիւնն ալ այնպէս մեծ էր, որ իր քա֊ռակուսի պարսպին մէջ՝ հինդհարիւր զերդաստան կրնար ապրիլ։ Քարով ու կրով շինուած խիստ թանձր եւ ուժգ ոտք բարձր պատերուն վրայ օձերու պատ֊կերներ փորուած էին։ Տաճարը չորս դուռ ունէր, որոնք աշխարհ֊քիս չորս կողմերուն կը համապատաս֊խանէին։ Ան տաճարին կէնդրոնը՝ յիսուն կանգնէն աւելի բարձրութեամբ բուրգ մը կար, որուն յատա֊կին լայնութիւնը՝ հարիւր կանգնոյ մօտ էր. սան֊դղով մը բրգին ծայրն ելլելու ճամբայ ալ կար։ Մեծ բրգին մէջ երկու փառաւոր մատուռ կար, առջեւի կողմանէ բաց, որոնց վրայ փայտէ բարձր շէնք մը բարձրացած էր։ Մատուռներուն մէջ քարէ հսկայա֊ձեւ ու զարհուրելի եւ ոգեղ երեւութով երկու կուռքեր կային։ Մեծ բրգին կէնդրոնն ուրիշ պզտիկ բրգաձեւ կանոնշ քար մ՚ալ կար, մէկ կանգուն բարձրութեամբ, որուն վրայ զոհերը կը սպաննէին։ Տաճարին ծառայութեան համար անթիւ անհամար բազմութիւն մ՚որոշուած էր, որոնք հոն իրենց յա֊

տուկ բնակարանն ալ ունէին: Երեսունուեօթը պըղտիկ տաճարներուն մէջ՝ որոնք գլխաւոր տաճարին մէջ՝ բոլորտիքն ու անոր զարդերն էին, յիշուելու արժանի է Օդոյ չաստուածին բոլորաձեւ տաճարը, որուն դուռը՝ օձի բաց կոկորդի մը ձեւն ունէր: Գլխաւոր տաճարին դռնէն ներս մտնուելուն պէս՝ առջեւն ընդարձակ շէնք մը կ'ելլէր, որն որ Հռոմայեցի մարդիկներու գլխոյն դանկովը զարդարած էր:

Մոնդեզումային բնակած գլխաւոր քարաշէն պալատը՝ զանազան ընդարձակ բայց ցած առներէ կը բաղկանար, պալատին չորս փառաւոր ճակատներուն ամէն մէկը հինգ հինգ մեծ դուռ ունէր: Պալատին մէջն երեք ընդարձակ բակ կար, մէջէն բակին մէջ գեղեցիկ աղբիւր մը կը գտնուէր: Բոլոր շէնքն ընդարձակ սրահներ ու հազարէն աւելի սենեակ ուներ. սրահ մ'ալ կար՝ որ երեք հազար հոգի կ'առնէր: Քանի մը սենեակներու պատերը բարակ ու ազնիւ մարմարիոններով զրուազած, ոմանք ազնիւ քարերով զարդարուած, սիւներն ու յատակները մայրի, նոճեայ եւ ասոնց նման ուրիշ ծառերու փայտէ էին, ամէնքն ալ բարակ փորուած ու բանուած: Մոնդեզուման ասոնցմէ զատ ուրիշ պալատ մ'ալ ունէր, որուն մէջ իր պաշտօնեաներուն, խորհրդականներուն եւ իր տան բազմաթիւ ապահովութիւններուն բնակարանը կար:

Ընտանի թռչուններու համար ընդարձակ շէնք մը կար, նոյնպէս ուրիշ մը՝ բազէներու, չղրքոտաներու եւ սողուններու համար: Ա՛ս երկու փականներն արտաքոյ կարգի գեղեցիկ էին: Առջինը միահատոր մարմարիոնէ սիւներու վրայ հաստատուած բազմաթիւ խցեր ու սրահներ ունէր: Սրահներն ընդարձակ պարտիզի մը վրայ կը նայէին, որուն մէջ ծառերով զարդարուած տասն աւազան կար, ոմանք ապուշ ու ոմանք աղի ջրով, որոնց մէջ ծովու եւ գա-

մաքի թռչուններ կը հանդիպէին։ Շէնքերուն ուրիշ կողմերն ալ բազմաթիւ ու զանազան թռչնոց համար որոշուած տեղեր կային։ Թռչունները հոգալու, եւ զանազան եղանակներու մէջ անոնց թռիչած փետուրները ժողվելու համար՝ երեքհարիւր հոգի որոշուած էին. ասոնց փետուրներով տեսակ մը հոչակաւոր եւ զարմանալի միւսիոններ կը շինէին։

Մէկալ շէնքն՝ որ վայրենի կենդանեաց համար էր, սալայատակած ընդարձակ բակեր ունէր, որոնք զանազան բաժանումներ ունէին։ Գլխաւոր բաժանման մէկը զանազան սոսրերկրեայ խցերու բաժնուած էր, որոնց մէջ գիշակեր թռչունները կը պահէին. ամէն օր հինգհարիւրի մօտ հնդկահաւ ասոնց մսեղէն որոշուած էր։ Նոյն շէնքն ուրիշ շատ յատ սրահներ ալ ունէր, ուր որ փայտէ ամուր վանդակներու մէջ կը պահուէին գայլեր, վայրենի կատուներ եւ ուրիշ զանազան կենդանիներ՝ զորոնք Սպանիոլացիք առիւծ, վագր... կ'անուանեն. կային նաեւ կոկորդիլոսներ, օձեր, ու փառաւոր աւազաններու մէջ լողացող տեսակ տեսակ ձկեր։ Բոլոր աս շէնքերուն բոլորտիքը մեծ եւ ընդարձակ պարտէզ մը կը պատէր։

Օ֊ինանոցն ալ ընդարձակ շէնք մըն էր, որուն մէջ հմտեղը գործածուած ամէն տեսակ զէնքերը կարգաւ շարուած էին. նոյնպէս դրօշներ եւ ուրիշ պատերազմական զարդեր ալ կային։ Նոյն շէնքին մէջ բազմաթիւ գործավարներ զէնք եւ ուրիշ հարկաւոր գործիքներ կը շինէին։

Վաճառանոցին բոլորտիքն ընդարձակ ու վրան գոց սրահ մը կար, որուն տակ ամէն տեսակ վաճառքները կը շարէին։ Ամէն մէկ նիւթին զատ զատ տեղ որոշուած էր, որպէս զի շփոթումի չելլէ եւ առուտուրը դիւրութեամբ ըլլայ։ Մասնաւոր տներ ալ կային՝ որոնց մէջ վարսաւիրանոց եւ քարէ շի-

նուած ածելիներով գլուխները կը սափրէին։ Դէղա-
վաճառի խանութի նման տեղեր ալ կային, ուր որ
պատրաստուած դեղեր ու օծանելիք կը ծախէին։
Նոյնպէս կերակուր ուտելու խանութներ ալ կար։
Մեծ հրապարակին կենդրոնը տուն մը կար, որուն
մէջ միշտ տասուերկու դատաւորը կը նստէին, որ վա-
ճառականութեան վերաբերեալ դատաստաններըը
կարեն։ Վաճառանոցը շատ մաքուր էր, նոյնպէս
քաղաքն ալ. ամէն առտու հազար հոգի քաղքին
ճամբաներն աւլելու եւ շիլելու կը պարապէին։

Քաղքին բնակչաց թիւը ճիշդ չիդիացուիր, ո-
րովհետեւ պատմիչները միաբան չեն։ Հումպոլդ՝ որ
ասոր վրայ երկայն քննութիւն ըրաւ, կը կարծէ թէ
300,000 հոգւոյ կը հասնէր։ Այսպէս դնելով կրնանք
հաստատել որ ասիկա Նոր Աշխարհքին ամենէն բազ-
մամարդ քաղաքն էր. իսկ նոյն առենուան Եւրոպային
հետ համեմատելով՝ կրնանք ըսել որ հազիւ երեք
հոս քաղաք անոր չափ կամ անկից աւելի բնակիչ
ունէր։

Գործդեզ քաղաքը պարտեզու առեն՝ Մոնդեզու-
մա ղինքը կուռց տաճար մ'ալ տարաւ. ան այցելու-
թիւնն ու հոն պատահած դիպուածները Սոլիս պատ-
մագիրն այսպէս կը պատմէ։ Մոնդեզումա վառասի-
բութեան ոգւով մը իր ամենէն մեծ տաճարը Գոր-
դեզին ու անոր հետ եղողներուն ցուցընել ուզեց։
Իրենց հրամայեց որ դրան քով քիչ մը կենան, եւ
ինք յառաջ գնաց որ քրմերուն խորհուրդ հարցընէ
թէ արդեօք իրենց աստուածներուն երկրպագութիւն
չընող մարդիկները ներս խոնելու հրաման կու տան,
թէ չէ։ Քրմերն որոշեցին որ կրնան ընդունուիլ. ու-
սի շուտ մը երեք հոս քրմերու յանձնուեցաւ որ
օտարականները ներս խոնեն։ Ան առեն նոյն ըն-
դարձակ շէնքին ամէն դռները մկկտեղ բացուեցան
եւ Մոնդեզումա մեծ զգուշութեամբ ամէն խորհրդ-

դականնշաններն ու դիտնալը արժանի բաները սկսաւ մեկնել։ Տաճարին ծառայութեանը համար որոշուած տեղերը ցուցուց. զորձիքներուն զորձածութիւնն ու ամէն մէկ կուռքին նշանակութիւնը մեկնեց, բայց ան ատիճանի յարդութեամբ ու ձեւերով՝ որ Սպանիա-ցիք ծիծաղնին չկրցան բռնել. իսկ Թագաւորն անոնց ծիծաղելը չտեսնել ձեւացուց. միայն դէպ իրենց դարձաւ, որպէս զի իր նայելովն անոնց անյարգութիւնն արդելէ։ Գորդեզ իրեն սրտին եռանդէն մղուե-լով՝ ըսաւ անոր. Հրաման տուր ինծի, տէր արքայ, որ աս սատանայի պատկերներուն դիմացը Յիսուսի Քրիստոսի խաչը անկեմ. եւ ան ատեն կը տեսնես որ ասոնք արդեօք զարմայման, չէ նէ՝ անարգուելու արժանի են։ Ա՛ս առաջարկութեան վրայ քրմերը սաստիկ կատղեցան. Մոնդեզուման ալ նեղացաւ ու շփոթեցաւ մնաց. ո՛չ աս անարգանաց կրցաւ համբերել, ո՛չ ալ վըէժն առնելու համարձակեցաւ. ուս-տի եւ երկու կողմն ալ դոհ ընելու համար՝ Կընայիք, ըսաւ, ան յարդութիւնն ընծայել աս տեղւոյս, որն որ իմ անձինս ցուցընելու պարտական եմք։ Ա՛ս ը-սաւ ու տաճարէն դուրս ելաւ, որպէս զի մեկնիներն ալ եռեւէն երթան. ինք դրան քովը կանգ առաւ, եւ աւելի հանդարտութեամբ մ՛ըսաւ. Բարեկամք, դուք հիմա ձեր բնակարանը դարձէք. իսկ ես հոս կենալ կ՛ուզեմ, որպէս զի իմ չափազանց համբերու-թեանս համար աստուածներէն թողութիւն ուզեմ։ Ա՛ս խօսքերով յայտնել ուզեց իր անձկութիւնն ու սրտնեղութիւնը եւ թէ ինչպէս ծանր էր իրեն՝ ան ատիճանի զիջում ցուցընելը։ Ի վերայ այսր ամե-նայնի Գորդեզ եաքէն հրաման առնելով՝ իր բնա-կութեան մէկ սրահին մէջ մնաւտ մը կանգնեց, եւ Մոնդեզուման ալ շատ հեղ ծանրութեամբ ու յար-դութեամբ սուրբ պատարագին ներկայ դանուեցաւ։

ԺԳ.

Գորդէզ Մոնդէզուման կը բառնէ իր բնակարանը կը գայ եւ հան կը գոհէ։

Սպանիացւոց ամէն բոպէ տեսած նորանոր ա-ռարկաները թէպէտ զբաղեցնէին, բայց միշտ իրենց վառնդասար վիճակին վրայ ալ մեծ ան-հանգստութեան մէջ էին։ Զանազան անակնկալ ու յաջող դիպուածներ մեկտեղ գալով՝ զբաղեցնէին մինչեւ ան մեծ տէրութեան կենդրոնը տարին հասցուցին, եւ առանց դժուարութեան մայրաքաղաքին մէջ հաս-տատուեցան։ Բայց Դէլասգալացիք իրենց խորհուրդ տուած էին որ Մէքսիկոյի պէս քաղքի մը մէջ չմտնեն, որուն դիրքը զբաղեցնէին Մոնդեզումային ձեռքը կրնար մտանել, որուն վրայ պէտք չէին հաստատուն վստա-հութիւն ունենալ եւ որուն ձեռքէն ուզած առեն-նին դիւրաւ չէին կրնար ազատիլ։ Իրենք յառաջա-դոյն Գորդէզին ըսած էին որ թագաւորին զբաղեցնէին ներս բնդունելը՝ զրաերուն խորհրդովն է, որոնք Սպա-նիացիներն առանց վտանգի ու մէկէն ի մէկ չնչելու՝ աս միջոցն առաջարկած են։ Գորդէզ հիմա յայտնի կը տեսնէր որ դաշնակիցներուն վախն ու կասկած-ները հիմ ունին եղեր. ինչու որ եթէ ան թմբե-րուն մէջտեղերը շինուած զանազան փայտէ կամուրջ-ները վերցընելու եւ նոյն թմբերուն մէկ մասը փրւ-ցընելու ըլլային, իր ետ քաշուիլն անկարելի կ'ըլլար, որով թշնամեաց քաղքի մը մէջ փակուած կը մնար, առանց իր դաշնակիցներէն օգնութիւն դտնելու յոյս ունենալու։ Սոյգ է Մոնդեզումա զբաղեցնէ շատ սիրով ընդունած էր, բայց շատ տարակոյս կար որ բռնած անկեղծութեամբ ըլլայ. եւ եթէ այնպէս ալ ըլլար, ոմվ կրնար զբաղեցնէ ապահովցընել որ նոյն բարեկամու-թիւնը պիտի շարունակէ։ Սպանիացւոց բանան ու կեանքն այնպիսի թագաւորի մը կամքէն կախում

ունէր, որն որ մէկ հրամանով իրենց վրայ անհամար չարիք կրնար հասցընել եւ ջնջել իսկ։

Ան խորհրդածութիւններէն ամէնքն ալ կ'ընէին, բայց աւելի եւս Գորդէդ անոնցմով կը տանջուէր. ինչու որ Մոնդեզումային անկեղծութեան վրայ տարակուսելու՝ շատ տոյգ պատճառ մ'ունէր։ Վերա-Գրուզի կառավարութենէն իրեն ձախորդ լուր եկած էին։ Նոյն կառավարութեան գրածներուն նայելով, Գուալքօբոգա Մէքսիկացի զօրապետը՝ Մոնդեզումայէն հրաման ընդունած էր որ Դոզոնագ քաղաքը զարնէ ու հնազանդեցնէ. ուստի անոնց երկրին մէջ մեծ աշուշանք մ'բրած եւ Գորդէդին հետ դաշնակից ըլլալնուն համար՝ անգթութեամբ պատժած էր։ Բնակիչները Վերա-Գրուզի կառավարչէն օգնութիւն ուզած էին։ Էսգալենդէ զանազան միջոցներով թշնամութիւնները դադրեցընելու համար անօգուտ տեղ աշխատելէն ետքը՝ Գուալքօբոգային դէմ ելլելու եւ Նաուգլանի դաշտին վրայ անոր հետ պատերազմելու տպաւորած էր։ Իր բոլոր զօրքն երկու հազար տեղացի ու քառասուն սպանիացի էր. եւ միայն երկու ձի ու երկու փոքր թնդանօթ ունէր։ Պատերազմը սկսելուն պէս՝ դաշնակցայ զօրքը Մէքսիկացիներէն յաղթուելով՝ ամէն կողմ ցրուեցան փախան։ Էսգալենդէ ու իր քոչ ընկերները պատերազմին արտաքոյ կարգի քաջութեամբ շարունակեցին։ Իր զինուց զօրութեամբը թշնամիներն ետ քաշուելու տպաւորեց. մեծ ուժգնութեամբ ղիրենք հալածեց եւ շատ մարդ ալ ջարդեց. վերջապէս յաղթութիւնը Սպանիացւոց կողմը մնաց, բայց իրենց ալ շատ նահանջ։ Մէքսիկացիք վիրաւորուած զինուոր մը կրցած էին ողջ բռնել, որն որ շատ մը մեռաւ. մասր գլուխը կտրեցին ու Մոնդեզումային խրկեցին, ճամբան ամէն քաղաք-

ներուն մէջ ալ յուզընելով, որպէս զի իմացընեն որ այնչափ հռչակուած օտարականներն ալ անմահ եւ ոչ ալ անյաղթելի են։ Գորդէզին գրած պատմականն ծանօթութիւններէն կ'իմացուի որ ինք Գոլոլայէն չէլած՝ արդէն նոյն դժբախտ լուրն առած էր, բայց ամենեւին մէկու մը չէր յայտնած, որպէս զի ղօրքը չվհատի։

Ա՛ս պարագաները գիտնալով՝ իրեն հիմակուան դանուած վիճակը խիստ վտանգաւոր կ'երեւար. յայտնի կը տեսնէր որ Մէքսիկոյի մէջ բոպէ մը ապահով չէ. նոյնպէս եւ քաշուելն ալ շատ դժուարին էր։ Ամէն օր ընդունած նոր լուրերն ու տեղեկութիւնները իր կասկածները կ'աւելցընէր։ Մէքսիկացւոց մէկ քանի ազնուականներուն հետ բարեկամանալով եւ անոնց հետ դաշնակի խօսակցութիւններ ընելով՝ իմացաւ որ իրենց դէմ դարան մը կը լարուի։ Ուամիկն իր սովորական գործքերուն ղեղելու սկսած էր եւ խաղաղ կ'երեւար. բայց ազնուականաց ու ցեղապետաց ընթացքն յայտնի կը ցուցընէր որ ծանրակշիռ գործքի մը պատրաստած են։ Ոմանք արդէն յայտնապէս ըսած էին որ Թմբերուն կամուրջները պէտք է կործանել։ Գորդէզին լրտեսներն իրեն լուր բերին թէ Մոնդեզումա սպանիացի զինուորին գլուխն ընդունած է եւ արտաքոյ կարգի ղգուշութիւն կ'ընէ որ աս բանս Սպանիացիներէն գաղտնի մնայ։

Ա՛ս լուրը Գորդէզին կասկածները կատարեալ հաստատեցին, եւ վտանգին մեծութեան վրայ հաւաստիացուելով՝ միտքը դրաւ որ յանկարծական ու արտաքոյ կարգի միջոցով մը անկից ազատելու ջանայ։ Իր խորհուրդը քաշուելցաւ եւ բոլոր գիշեր աստիճ մտածմունջութեամբ չարչարուելցաւ. վերջապէս իր ուշիմութեամբը զանազան միջոցներ մտածելէն եւ իրարու հետ կշռելէն ետեւ՝ որոշեց որ ամենէն յանդուգն ու արտաքոյ կարգի միջոցն ի գործ դնէ։

Ըսաւոս բլլալուն պէս՝ պաշտօնակիցներն ու զինուորաց մէջէն սեղմ քաջերը, հմուտներն ու իր վրայ սեղմ վստահ եղողները խորհրդի կանչեց, իրենց դանուած ծանր վտանգն աչքերնուն առջեւը դրաւ։ Մոնդեզումային վրայ վստահութիւն չունենալն իմացուց, նոյնպէս անոր նենգաւորութեան վրայ զինքն համոզող պատճառները մեկնեց. դարձեալ Վերա-Գրուզի դժբախտ պատահարը մանրամասն պատմեց եւ Մոնդեզումային ալ անոր մէջ մատ ունենալն հասկրցուց. միանգամայն Մեքսիկացւոց նիւթած գաղանի դարանները մէջ բերաւ։

Գործէզ ատ ծանօթութիւններուն վրայ տատ-ուքեամբ ու աշխուժով խօսելով՝ ունկնդիրներուն վրայ շատ խորունկ տպաւորութիւն մ'ըրաւ։ Բայց ինչ մեծ զարմանք ունեցան, երբ որ ատոնք զրուցեցին եւեւ՝ վրան սեղցուց. Ան վտանգէն ազատելու համար մի միայն միջոց կայ. այս ինքն՝ Մոնդեզուման բռնել եւ իբրեւ պատանդ իրենց բնակարանը բերել։ Անոր վրայ ունկնդիրներուն միտքը հարցուց։ Կարծիքները բաժնուեցան. ոմանք կ'ըսէին թէ ատ միջոցը բոլորովին մեր ջնջուելուն պատճառ կ'ըլլայ. ոմանք ալ կ'ըսէին թէ Վերա-Գրուզ քաշուիլն ատեղի խոհեմութիւն է։ Բայց քաջասիրտ Վելասկուեզ տէ Լէոն ու Հաւատարիմ Սանտովալ՝ Սպարապետին կարծիքը պաշտպանեցին։ Երկայն վիճաբանութենէ մը եւեւ՝ ժողովքին անդամները վերջապէս Գորտեզին առաջարկած խնդրոյն միաբան հաւանութիւն տուին։ Հիմայ բանը կը մնար խորհուրդն ի գործ դնելուն վրայ. բայց զօրապետն արդէն ամէն բանի նախատես եղած էր։ Իր ատատիկ հնարագիտութեամբը միտքը դրած էր որ բոլոր զօրութեամբը պալատ չերթայ, որովհետեւ ատ անտուող երեւոյթը տեղացւոց կասկածը կրնար զարթուցանել. ուր որ եթէ քիչ հոգւով երթալու բլլար նէ՝ ամենեւին

կասկած մը չէին ունենար, որովհետեւ Գորդէկին՝ քանի մը հոգւով թագաւորին երթալն արդէն շատ անգամ տեսած ու վարժած էին: Գորդէկ մեծեբուն մէջէն Ալվարատոյ, Սանտովալ, Վելասկուէզ տէ Լէոն ու Լուկոյ Տաւիլա քալէ պաշտօնակալներն ընտրեց. նոյնպէս հասարակ զօրայ ամենէն քաջերէն հինգ հոգի առ յանդուգն դործողութեան օգնական որոշուեցան. դարձեալ քսանուհինգ քալէ զինուորի զէնքով պատրաստ պիտի կենային, որ նշան մը տրուելուն պէս՝ քովէ քով դան ժողվուին: Իսկ Սպանիացւոց ու դաշնակցայ բոլոր մնացած զօրքը քրիստովալ տէ Օլիա ու Տիեկոյ տէ Օրոսաղ քալէ պաշտօնակալներուն հրամանին տակ իրենց բնակարանին մէջ պատրաստ պիտի սպասէին, որ եթէ Մոնդեզումա ընդդիմութիւն ցուցընելով՝ զօրքի հարկաւորութիւն ըլլայ նէ, անմիջապէս դէպ ի պալատ պատերազմի վազեն:

Ամէն բան կարգի դրուելէնետեւ՝ Գորդէկ իր ընկերներուն հետ դէպ ի արքունի պալատը ճամբայ ելաւ եւ առանց դժուարութեան թագաւորին ներկայացաւ: Առջի քաղաքավարական խօսքերէն եաքը՝ Սպարապետը մէկէն ի մէկ խիստ ու սպառնալից ձայնով մը՝ Գուատլըսոզային բռնած ճամբուն վրայ դանգատելու սկսաւ: Կը զարմանամ որ, ըսաւ, դուն արտաքուստ մեզի այսչափ բարեկամութիւն ցուցընելէն եաքը՝ հիմայ զմեզ ջնջելու դաղտնի հրաման տուա: Դուռնապետներուն դէմ եղած պատերազմին ու ջարդը յիշեցուց, եւ զինքը Գուատլայուոց դաւաճանութեան դլխաւիչ անուանելէն վերջը, ըսաւ որ Մինչեւ հիմայ յարգութեան ու խոհեմութեան համար չէի դանդատած. բայց Մեքսիկացւոց նախիճած նոր դարաններն իմանալով՝ ալ միտքս որոշեցի որ ազգու միջոցներով իմ ու ընկերացս ապահովութեան

Հոգ առնիմ։ Երբ որ Մարինա եւ Ակուիլար աս իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնը թարգմանեցին՝ թագաւորը չվոխեցաւ, երեսին գոյնը նետուեց եւ քիչ մ'առնէն լուռ կեցաւ։ Կ'երեւայ որ իր անձին եղած անպատուութեան դէմ սաստիկ վշտացաւ։ Վերջապէս այլայլութիւնը բռնելով՝ նախ Գուալտոբոզային հրաման տալն ուրացաւ, եւ իր անկեղծութիւնը ցուցնելու համար՝ շուտ մը մարդ խրկեց որ նոյն գօրապետը Մեքսիկոյ դառնայ։ Գօրդէզ ասոր վրայ հաճիլ ձեւացուց եւ յայտնեց որ առանկ հզօր թագաւորի մը հանգուիտիւն չընելուն վրայ համոզեցաւ. Բայց պէտք է որ, ըսաւ, Ապանիացւոց կասկածները փարատես, որոնք կարելի է թէ յուսահատականութեան ու ազեատալի գործքերու ձեռք զարնեն. իսկ անկեղծութիւնդ գործքով ալ անոնց ցուցնելու համար՝ աս մէկիկ միջոցը կայ, որ քիչ մը ժամանակ քու պալատդ թողուս եւ մեր մէջը բնակիս։ Մոնտեզումային լեզուն բռնուելուս, անշարժ մնաց, գրեթէ ինք իրմէ ելած էր այսպիսի յանդուգն առաջարկութիւն մը լսելով։ Վերջապէս սաստիկ նեղանալով՝ գոռոզութեամբ մը պատասխան տուաւ թէ Մեքսիկոյի թագաւորներն իրենք զիրենք բանտարկելու վարժած չեն. եւ եթէ ինք տկարութեամբ ասոր զիջանելու ալ ըլլայ, իր հպատակները չեն կրնար իրենց թագաւորին ասանկ մեծ անարգանացը համբերել։

Գօրդէզ իրեն բնական ճարտարախօսութեամբը թագաւորը համոզելու ջանաց որ բանտարկութեան մտածութիւնը բոլորովին մէկդի ձգէ։ Արդէն, ըսաւ, մեր բնակարանն ալ քու պալատներդ մէկն է, ուր որ քու նախորդներդ մէկը բնակած է, որով ժողովուրդն ալ ամենեւին չիմշտանար։ Եւ դարձեալ ես քու ասպիճանիդ ու պատուոյդ պատշաճ յարգութիւնները ու ծառայութիւնները կ'ընեմ։ Մոնտեզումա իր մտքին վրայ հաստատուն մնաց։ Երեք ժամ

էր որ աս սաստիկ ու ազդու վէճը կը աեւէր. Գորդէզ եւ իրենները լենդրցին պաշտպանելուն վրայ կը նեղանային ու սրտերնին կը հատնէր, որովհետեւ իրենց դլխոր մեծ թշուառութիւն մը կրնար բերել: Մէյ մ՚ալ մեկէն ի մեկ վէլսակուէդ ան Լէոն կառլեթեամբ պոռաց. Ինչու փուճ տեղ ժամանակ կը կորսընդրենք. Թող բանտարկուելու ալ հատնի, չէ նէ՝ հիմայ կուծքը կը ծակեմ: Վէլսակուէդին զարհուրելի ձայնէն ու սպառնալից ձեւերէն Մանդեզումա սարսափելով՝ Մարինային հարցուց թէ ան սանդակ կիրքով բռած խօսքերն ինչ է: Մարինա շատ մը քովն երթալով քաղցրութեամբ մը, ցած ձայնով, կեղծելով որ բռածը ծածուկ կը զսպէ, բռաս. Տէր արքայ, ես քու հպատակդ եմ եւ քու աղկութիւնդ կ՚ուզեմ: Բայց աս օտարականաց վատահութիւնը վատարած բլլալով՝ անոնց բնութիւնն աղէկ ճանչցած եմ: Ուզածնին կատարէ. կը տեսնես որ հետդ ինչպէս պատուով կը վարուին. բայց եթէ դէմ դնելու բլլաս, սուրդիս կը մեռցընեն:

Պաճնիայոյց հաստատութիւնն ու Մարինային խօսքերը՝ դժբախտ թագաւորը խախտեցին. սաք եւ լաւ ու բաւ. Ճամպարենք, շուտով ձեր տեղն երթանք, որովհետեւ աստուածներուն կամքն աս է. ես ձեր պատուոյն վրայ կը վստահիմ: Ան բաւ եւ Գորդէզին խորհրդոյն համձայն՝ շատ մը իր պաշտօնատէրներն ու պալատականները կանչելով՝ իր որոշումն անոնց յայտնեց: Թէպէտ աս անսովոր որոշման վրայ շատ զարմացան եւ սաստիկ ցաւեցան, բայց ամենեւին ընդդիմութիւն մը ցուցընելու չհամարձակեցան, որովհետեւ իրենց տիրոջը կամքն իբրեւ Աստուծոյ ձայնը կ՚ընդունէին: Ձինքը պատգարակի մը վրայ դրին ու լռութեամբ եւ արցունք թափելով դէպ ի Պաճնիայոյց կողմը սկսան տանիլ: Ան լուրը քաղքին մէջ տարածուելուն պէս՝ ժողովուրդն

ոսք ելաւ. ասոր անօրէն յանդգնութիւնն ընդ օտարականները ջնջելու ապառնալիքներ կ'ընէր: Նոյն միջոցին Մոնդեզումա զաւրքի դէմքով մ'երեւցաւ եւ ձեռօք նշան ընելով՝ ըսաւ թէ իր ազատ կամքը քիչ մը ժամանակ իր նոր հիւրերուն քովը կ'ուզէ մնալ: Ասոր վրայ խռովութիւնը դադրեցաւ ու ժողովուրդը հանդարտութեամբ ցրուեցաւ:

Ա՛ս դէպքին վրայ Ռոպերդսն հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ: Ա՛ս կերպով հզօր թագաւոր մը, նոյն իսկ իր մայրաքաղքին մէջ, ցորեկ աւուն, խումբ մ'օտարականներէ բռնուեցաւ, առանց ընդդիմութեան եւ առանց պատերազմի դերի տարուեցաւ: Չկայ պատմութեան մէջ դէպք մը՝ որ ասոր հետ կարող ըլլայ բաղդատուիլ. եւ եթէ ատ դէպքին ամէն պարագաները ատյգ ու ամենահատուածրիմ հեղինակներէ հաստատուած չըլլային, ան ատիճանի այլանդակ ու անհաւատալի կ'երեւար, որ առասպելաց մէջ ընդունելու համար պահանջուած հաւանականութեան ատոհմանն ալ չէր ունենար:

ԺԴ.

Գոռաքոքոփոչին հանուան պոփոչը: — Մոնդեզումա չեփն նոտատոմիեան կը հաձի:

Գորդեզ իր ըրած խոստմանը համաձայն՝ թագաւորը մեծ յարգութեամբ ընդունեցաւ եւ սկսաւ հետը շատ մեծարանօք վարուիլ: Թագաւորին կենաց կերպն ամենեւին չփոխուեցաւ: Ապահովացուց քով նոյն պատիւները կ'ընդունէր ու նոյն պաշտօնները կը վարէր, որոնք իր սեպհական պալատին մէջ ի գործ կը դնէր. իր պաշտօնեաներն ու պալատականները հետեւ ազատութեամբ կը տեսնուէին: Նոյնպէս կերակուրն ալ շատ առատութեամբ ու յառաջնութեան փառաւորութեամբ կը մատակարարուէր. ինք իր մտերիմներուն հետ սեղանի կը նստէր եւ ուրիշ

ցած կերակուրները ղենուորաց բաժնել կուտար։ Քիչ ժամանակուան մէջ աս նոր սեռակ կենաց վարժեցաւ, եւ կ'երեւար որ իր պահապանաց ընկերութիւնն իրեն հաճելի էր. ամենէն աւելի Գորդէզ ու Ալվարատոյ իրեն սիրելի եղած էին, իրենց ազնուական վարմանց, մեծամեծ ձրիից ու զուարթ բնութեան համար։ Երբեմն իրիկունները Գորդէզին հետ խաղով ալ կը զուարճանար։ Մոնդեզումա իր վասալ-կածը սպանիայի ղենուորաց կը բաժնէր, իսկ Գորդէզ Մէքսիկացիներուն կը բաշխէր։ Գորդէզ միշտ կը ջանար որ չէ թէ միայն աս վիճակը բանտարկուած թագաւորին նեղացուցիչ չերեւայ, հապա նաեւ զուարճալի ու սիրելի ըլլայ։ Ասիկա իրօք ալ յաջողեցաւ. այնպէս որ կ'երեւար թէ Մոնդեզումա ղԳորդէզ անկեղծութեամբ կը սիրէր։ Ա՛ս տեսնելով՝ իրեն քիչ մ'աւելի ազատութիւն տուին. ալ կրնար ուզած տեղն տաճարներու այցելութեան երթալ, նոյնպէս երբեմն որսի ելլել. բայց բազմաթիւ սպանիայի պահապանները երբեք քովէն չէին զատուեր։

Վհան օր եղբը Գուալբոզա, իր որդին եւ իր դլխաւոր պաշտօնակալները շղթայի զարնուած Մէքսիկոյ Հասան։ Գուալբոզա յարգութեամբ բայց միանգամայն իր ծառայութեանց մէջ պակսութիւն չընող մարդու մը վստահութեամբ թագաւորին դիմացն եղաւ. սակայն Մոնդեզումա ղինքը պաղատութեամբ ու արհամարհանօք ընդունեցաւ եւ անմիջապէս Գորդէզին ձեռքը տուաւ, որ վրան քննութիւն ընէ եւ եթէ յանցաւոր գտնէ՝ պատժէ։ Գուալբոզա եւ իր պաշտօնակալները քննութենով՝ ականջ խոստովանեցան որ ամէն բան Մոնդեզումային հրամանովը գործեցին։ Ի վերայ այսր ամենայնի պատերազմի խորհուրդը ղերեկը մահուան դատապարտեց։ Գորդէզ աս վճիռը թագաւորին հաղորդեց եւ

միանգամայն ըսաւ թէ Յանցաւորները քննելով՝ խոստովանեցան որ իրենց յանցանացը դէմ առաջարար դուն պատճառ եղած ես: Անոր համար պէտք է, ըսաւ, որ դուն ալ անձնական պատիժ մը կրես, որպէս զի ասոնց յանցանքը կարող ըլլաս քաւել: Ան ըսաւ եւ առանց պատասխանի սպասելու՝ վերադարձաւ ներքին մէկուն հրամայեց որ թագաւորին ձեռնաւները շղթայի զարնէ:

Թագաւորը՝ որ իր անձն անբռնաբարելի ու նուիրական կը համարէր, առանց անօրէն բռնաբարութիւն մը կրելով եւ առ գործադրութիւնը՝ քիչ մը եաբը թագաւորութենէ իյնալուն ստոյգ նշան սեպելով՝ սկսաւ դառն արցունք թափել ու հեծեծելով ողբալ: Իր պալատականները զարհուրած ու բերաննին կապուած՝ կայսեր ոտքն ինկան, իրենց արցունքովն ու շղթաները վեր վերցընելով՝ անոր յառնելուն ու ծանրութիւնը թեթեւցընելու կը ջանային: Մէկ կողմանէ ալ Սպանիացիք դառապարտուածներուն պատիժը տալու կ'աճապարէին: Պալատին դիմացի հրապարակին մէջ խոշոր փայտակոյտ մը դիզուեցաւ, որուն վրայ վերնարանին մէջ դանուած բոլոր զէնքերը դրուեցան, որ մէկտեղ այրին: Գուալբոգա եւ իր յանցանաց երեք գործակիցները՝ փայտակոյտին վրայ կապուեցան ու ողջ ողջ այրեցան: Զարհուրած ու ապշած ժողովրդեան բազմութիւնն ասպարէզը կարդի տեսարանին ներկայ էին եւ իրենց եղած նախասանաց Հանդիսաւոր կ'ըլլային, ասոնցմով տեսնելով իրենց կայսեր եղած անարգութիւնը, ուրուն մէկ զօրապետն օտարականներու ձեռքով չարաչար կը սպանուէր՝ իր պարտքը հատուցմութեամբ կատարելուն համար. միանգամայն շատ կը ցաւէին տեսնելով որ իրենց նախնեաց յառաջատեսութեամբ՝ հասարակաց ապահովութեան համար ժողված զէնքերն ալ բոցերուն ղոհ կ'ըլլային:

Ա՛ս ցաւալի տեսարանը լմընցնալէն եաքը՝ Գորդէզ իր ձեռքը Մոնդեզումայի շղթաներէն ազատ կեց, ըսելով որ Ա՛լ ամէն բան մոռցուած է։ Թագաւորը՝ որ չափազանց ու պարսաւելի տկարութիւն մը ցուցուցած էր, մէկէն ի մէկ սաստիկ ուրախանալու սկսաւ, եւ վերջին յուսահատութենէն՝ արտաքոյ կարգի ուրախութեան փոխուեցաւ ու նոյնն իր ազատիչներուն շնորհակալութեան եւ սիրոյ նշանները ցուցուց։ Գորդէզ իրեն խորունկ հնարագիտութեամբը՝ կայսեր քովի պահապանները վերցուց եւ իրեն յայտնեց որ ալ ազատ է, կընայ իր պալատը դառնալ։ Մոնդեզումա պատասխան տուաւ թէ իմ երթալը Սպանիացւոց վնասակար է, որովհետեւ ազնուականներն ու ժողովուրդը զիս անտարակոյս պիտի սպիտկեն որ ձեզի դէմ զէնք առնեմ։ Ա՛ս պատասխանն անկեղծ չէր. Գորդէզ Մարինային ձեռքէն անոր ծածուկ դիտաւորութիւնն իմացած էր։ Կայսրը մինչեւ Սպանիացւոց երթալը անոնց քովէն բաժնուիլն իրեն պատուոյն անարգանք կը սեպէր, մտածելով որ անշուշտ իր հպատակներուն համարումը կը կորսընցնէ, որովհետեւ իր անձնական ազատութիւնն օտարականներուն ձեռքէն ընդունած կ՛ըլլայ։

Գուալբոզայի ճահն ու կայսեր անարգութիւնը՝ մէկ քանի քայ Մեքսիկացւոց եռանդը զրգռեցին, որոնք ազգին պատուոյն վրէժը պահանջել եւ տէրութիւնն ինկած տկարութեան աստիճանէն՝ առաջին փառաւորութեան հասցընել կը բաղձային։ Գաղտնաժին կայսեր երբօրորդին՝ Սպանիացւոց յանդգնութեան ու գոռոզութեան ալ չկրնալով համբերել, Տեզկոզայի բոլոր ազնուականները ժողվեց եւ անոնց առաջարկեց որ օտարականաց դէմ պատերազմ հրատարակեն, որուն ամէնքը մէկ բերան հաւանեցան։ Ա՛ս երեւոյթներէն Գորդէզ խռովելու սկսաւ.

դիտէր թէ վախկոտ ու ընկճած ժողովուրդ մը մէկէն ի մէկ բարոյական զրդռումներուն ու եռանդ ստանալու որ ըլլայ, սաստիկ կատաղի ու յուսահատական զործքերու կրնայ ձեռք զարնել։ Նոյն իսկ Մոնդեզումա ալ անհանդիստ էր. որովհետեւ անանկ կը կարծէր որ Գաղումածինն իր աթոռը պիտի յափշտակէ, պատճառ բերելով որ թագաւորն ազատ չըլլալով՝ չիկրնար ուզածին պէս կառավարել։ Ինոր համար իր եղբօրորդւոյն բացարձակ հրաման խրկեց որ դիտաւորութիւնը մէկդի թողու եւ պատրաստութիւնները դադրեցընէ։ Բայց Գաղումածինն անոր հրամանները բանի տեղ չդրաւ. եւ յայտնեց որ ինք իր որոշմանը վրայ հաստատուն է եւ անկէ ետքը Սպանիացիներէն ոչ կը վախնայ եւ ոչ ալ կը խաբուի։ Միանգամայն զանոնք կը սպիպէր որ շուտով Մէքսիկոյէն ելլեն եւ իրենց երկիրը դառնան, եթէ իրենք զնրենք ջնջուելու վտանգի մէջ դնել չեն ուզեր։

Ա՛ս աներկիւղ համարձակութենէն Գորդէզ այլայլելով՝ սկսաւ թշնամւոյն վրայ երթալու պատրաստութիւն տեսնել։ Բայց Մոնդեզումա դէմ դրաւ, ըսելով որ Գեղեցիկ տէրութեան երկրորդ ամուր ու մեծ քաղաքն ըլլալով՝ անոր դէմ յարձակած ատեն շատ վտանգներու կրնայ պատահիլ։ Ինք բանը կարգի դնելու համար եղբօրորդին մայրաքաղաքը կանչեց, որ Գորդէզին հետ խօսակցի, որով իրենց վէճը դիւրաւ կրնար դադրիլ։ Թագաւորին՝ օտարականներէն այն աստիճանի անարգուելէն եաքն ալ՝ այնպէս անոնց թէր ելլելուն վրայ Գաղումածին սաստիկ նեղանալով՝ առաջարկութիւնը մերժեց, ըսելով թէ քիչ մը եաքը Մէքսիկոյ կու գամ, բայց չէ թէ անօգուտ խօսակցութիւններով ժամանակ կորսընդընելու, հապա Սպանիացւոց՝ մեր տէրութեան հաստատած նախատանաց վրէժն առնելու համար։

Մոնդեզումա մտածելով որ Գադումածինին Սպա-
նիացւոց դէմ բռածին պատիժն ինք պիտի կրէ,
միաքը դրաւ որ անիկայ ձեռք ձգելով՝ մտածած
խորհուրդները խափանէ: Ան վախճանաւ անոր շատ
պաշտօնակալներն իր կողմը վաստրկելով՝ զինքը յան-
կարծակի բռնել Մեքսիկոյ բերել տուաւ ու Գոր-
դեզին ձեռքը յանձնեց: Սպարապետին առաջին
գործքն եղաւ անոր յաջորդ մը դնել տալ, եւ Մոն-
դեզումային առաջարկեց որ անոր եղբայրն ընտրուի,
որն որ քանի մ՚օր յառաջ իր եղբօրը զինքը սպանելու
համար խրկած յեղուզակներուն ձեռքէն ազատած
էր: Գադումածինին զինքը մեռցընել ուզելուն պատ-
ճառն ան էր որ անիկա իրեն հետ չէր միաբանած:
Թագաւորը Գորդեզին առաջարկութեանը հաւանու-
թիւն տուաւ, որովհետեւ իշխանին բնական ձիրքերն
ատուգիս զինքն ասոր բարձր աստիճանին արժանի կ՚ը-
նէին, եւ ընտրուղին իմացուց որ Գորդեզին միջնոր-
դութեամբն ան պաշտօնին հասաւ: Իսկ ազնուական-
ները տեսնելով որ գլխաւորնին բռնուեցաւ, զօրքը
ցրուեցին ու թողութիւն խնդրեցին, որն որ դիւրա-
լ շնորհուեցաւ:

Այսպէսով Գորդեզ ասոնցմէ վտանգէն ալ ազատեցաւ, կէս մը իր ճարպկութեամբն ու կէս մը պարագայից յարմարութենէն, որով ասոնց ժամանա-
կաւոր մրրիկն իրեն առելի օգտակար եղաւ. որովհե-
տեւ Մոնդեզումա անտանկ կարծեց որ տէրութեան
խաղաղութեան համար Գորդեզին շնորհակալ ըլլա-
լէ. եւ տէրութեան առաջին իշխանն իր միջնորդու-
թեամբն ընտրուելով՝ վրան սէր ստացաւ: Սպարա-
պետն ասով աւելի եւս Մոնդեզումային հոգւոյն վրայ
տիրելով՝ անոր անուամբը բացարձակ իշխանութիւն
բանեցընելու սկսաւ. քանի մը Սպանիացի ընտրեց
եւ անոնց յանձնեց որ երթան տէրութեան զանա-
զան կողմերը պտըտին: Մոնդեզումա՝ իրենց առաջ-

նորդելու եւ պաշտպանելու համար՝ Մէքսիկացիները շատ մարդ ընկեր տուաւ։ Ասոնք ճամբայ ելան, տէրութեան մեծ մասը պտըտեցան, երկիրն ու բերքերը քննեցին, ոսկի ու արծաթ ելլելու տեղերն աւելի եւս մտադրութեամբ աչքէ անցուցին, գաղթականութիւններ հաստատելու յարմար տեղերը նշանակեցին եւ Ջանացին ոդիներն Սպանիայոց լուծին տակ մտնելու պատրաստել։ Մէկալ կողմանէ ալ Գորդէզ մայրաքաղաքին մէջ նստած՝ կառավարելու յարմար ու երեւելի պաշտօնատէրներն, որոնք իր դիտաւորութիւններուն կրնային արդելք ըլլալ, Մոնդեզումային անուամբն իրենց պաշտօններէն վար կը ձգէր, ու անանկ մարդիկներ կ'ընտրէր, որոնք կամ բոլորովին անչարմար էին, կամ ամէն բանի մէջ դլուխ ծռելու պատրաստ կ'երեւային։

Ա՛ս ամէն յաջողութիւններէն ու թագաւորին իր կամացը կուրօրէն հնազանդելէն չափազանց համարձակութիւն առանալով, Գորդէզ զՄոնդեզուման ատիպեց որ ինք զինքը Կաստիլիայի թագաւորին հարկատու ճանչնայ, իր թագն անկից ընդունի եւ անոր տարեկան հարկ վճարէ։ Մոնդեզումա տակաւ դտնուելով՝ առ անարգական առաջարկութեան ալ դլուխ ծռեց. իր մեծամեծներէն խորհրդի կանչեց ու հանդիսաւոր ճառով մը անոնց առջեւը դրաւ իրենց մէջ ծանօթ եղած աւանդութիւնն ու մարգարէութիւնը՝ թէ առենօք ուրիշ ցեղ մը պիտի դայ ու դլուխաւոր իշխանութիւնն իր ձեռքն առնէ։ Ես կը կարծեմ որ, ըսաւ, նոյն ցեղն՝ Սպանիացիք են. անոր համար անոնց թագաւորին Մէքսիկոյի տէրութեան վրայ ունեցած իրաւունքը կը ճանչնամ, իմ թագս անոր ոտքը դնել կ'ուզեմ ու ասկէ ետեւ իրեն հարկատու կ'ըլլամ։ Ա՛ս ճառը խօսելու ժամանակ՝ խեղճն անանկ պղպղած էր, որ հառաչանքէն ու լալէն շատ անգամ խօսքն ընդմիջհատեցաւ։

Ան առաջարկութեան՝ մեծամեծաց վրայ զարմացմամբ խառն տրտմութիւն մը տիրեց. բայց շուտ մը կիրքերնին դրդռելով ու կատղելով՝ միջերնին քրթմնջելու սկսան. կ'երեւար որ բռնութեան դործքի մը ձեռք զարնել կ'ուզէին: Գորդէզ անոնց աս յուզմունքն իմանալով եւ հեռուութեանց առջեւն առնել ուզելով՝ ըսաւ թէ Իմ թագաւորիս միտքը՝ զՄոնդեզումա աթոռէն վար առնուլ չէ, եւ ոչ ալ տէրութեան օրինացը մէջ նորոգութիւն մը խոթել: Ան ապահովութիւնը՝ Սպանիացւոց անոնց սրտին մէջ ձգած վախին եւ իրենց թագաւորին հպատակութեան օրինակին հետ միանալով՝ ժողովականք ակամայ եւ բռնի հաճութիւն մը տուին:

Երկրորդ օրը աս դաշնոյ հաստատուելուն համդէսը մեծ շքեղութեամբ կատարուեցաւ: Նոյն հանդիսութեան առեն Մոնդեզումային վրայ ասստիկ տրտմութիւն մը կ'երեւար, որմէ նոյն իսկ սպանիացի զօրքերուն սիրտն ալ չարժեցաւ: Գորդէզ ազնուականաց ժողովքին մէջ բրած խոսուումը նորէն կրկնեց, եւ ծանոյց որ չէ թէ միայն Մոնդեզումային ձեռքէն իր իշխանութիւնը պիտի չառնուի, հապա անոր հակառակ ասկէ ետքը Սպանիացւոց ուրիշ տէրեր տիրած երկիրներուն անոր տէրութեան սահմանները պիտ'որ բնդարձակին:

Երբ որ Գորդէզ մէյ մը Մոնդեզումային բնդունել ուսաւ Սպանիայի թագաւորին վերին իշխանութիւնը, ա՛լ անոր իրօք հարկ վճարելու հաւանեցընելն ալ շատ դժուարութեան տակ չէր իյնար: Պատրաստուած հարին ու պարգեւները՝ մեծագին ու ազնիւ էին, եւ ազնուականներն ալ իրենց առատութեամբ մանաւանդ եղան: Սպանիացիք աս պարգեւներն ու զանազան պատճառաբանութիւններով ձեռք բերած հարստութիւնները ժողվեցին: Խոլոր ոսկին ու արծաթը հալեցուցին. ամենուն դինը՝ վեց հարիւր հա-

զար Սպանիայի ֆէլըս (գրեթէ 12,000,000 բոլոր) բրաւ. առանց Համրելու գոհարներն ու զարդերը՝ որոնց բանուածքին դէղեցկութեանը համար չաբե-ցին: Հինաւորներն անհամբերութեամբ աս դանձուն բաժնուելուն կը սպասէին, որն որ իրօք ալ քիչ մը եաքը կատարուեցաւ: Խոլորին հինգերորդ մասը Կաս-տիլիայի թագաւորին բաժին հանուեցաւ. հինգերորդ մաս մ'ալ Գորդէզ առաւ իբրեւ առաջին զօրապետ եւ հրամանատար. նոյնպէս յառաջուընէ սկսեալ՝ բանակին պատրաստութեան համար զանազան ան-ձանց բրած ծախքերն ալ հանեցին, եւ մնացածը պաշտօնակալներուն ու հասարակ զօրքերուն բաժ-նեցին, ամէն մէկուն զինուորական աստիճանին եւ բրած ծառայութեան համեմատ: Ամբողջ գումարն այսչափ մասերու բաժնուելով՝ ամէն մէկ հասարակ զինուորին հաշիւ հարիւր ֆէլըս (2000 բոլորի չափ) հնկաւ: Հինաւորներն աս գումարն իրենց յուսացա-ծէն այնչափ քիչ գտան, որ մինչեւ ոմանք նեղանա-լով՝ ընդունիլ չուզեցին: Գորդէզ ասոնց գրգռու-թիւնն իմնեցընելու համար՝ իր մասէն շատ առատա-ձեռնութիւններ ընելու ստիպուեցաւ:

Մինչեւ նոյն տեն Գորդէզ բանտին յաջողե-լովը՝ ամէն բանի մէջ ուզածն յառաջ կը տանէր. բայց կարծես թէ քիչ մը ժամանակ բանտը զինքը թօղուց: Աղնուականք իրենց անգործութեան վրայ ամրնալով՝ մտադրութիւննին տէրութեան ողջմելի վիճակին վրայ դարձուցին. կը մտածէին որ թագաւոր-նին օտարականաց քով բանտարկուած մնայեր է, տէրութեան օգտակար մարդիկ երեսէ ձգուած ու խեղճութեան մէջ են. կը տեսնէին որ իրենց աս-տուածներն օրէ օր նոր անարգանքներ կ'ընդունին ու տէրութիւնն օտարականաց բռնութեան մատնուեր է: Ա՛ս ժխտութիւնները Գորդէզ իր մէկ անզգուշու-թեամբն աւելի սաստկացուց ու իրեն դէմ յայտնի

զինելու սոխակ։ Մոնդեզումային հետ ըրած խօսակցութեանց մէջ շատ անգամ զանիկա կը յորդորէր որ սուտ աստուածոց պաշտօնը թողու եւ քրիստոնէութիւնն ընդունի։ Ցեանելով որ անիկա իր մօրաքեռանց մէջ յամառ կը կենայ, իր զօրացը գլուխն անցած՝ մեծ տաճարին կուռքերը կործանելու գնաց։ Բայց քրմերը զէնքերնին առին դէմ կեցան. ժողովրդեան բազմութիւնն ալ իրենց աստուածները պաշտպանելու համար ամէն կողմանէ թափեցան ու օտարականները պաշարեցին։ Առուգիս սաստիկ արիւնալից կռիւ մը կը սկսէր, թէ որ Գորդեզ միջը դրածէն ետ չկենար. միայն տաճարին մէջ խաչելութեան ու սուրբ Աստուածածնայ պատկեր մը դնել տալով՝ դոհ եղաւ։

Վիրաւորներն ատ դէպքն իրենց առիթ առնելով՝ ազնուականներն աւելի եւս դրդռեցին։ Ասոնք Մոնդեզումային հետ դաշնակ խորհրդակցելով՝ իրենց միտքը դրածն յայտնի տանելու իշխանութիւն ուզեցին։ Բայց թագաւորը՝ բռնութիւն բանեցընելու տեղ՝ բանը քաղցրութեամբ լմընցընել ուզեց. անոր համար զԳորդեզ կանչել տալով՝ անոր ըսաւ թէ վեց ամիս է որ Մէքսիկոյ մնած է. արդ ձեր դեսպանութեան պաշտօնը կատարած ըլլալով՝ ալ հոս կենալու հարկաւորութիւն մը չկայ։ Միանգամայն աստուածներուն կամքն ու ժողովրդեան բաղձանքն ատ է, որ շուտով իմ աերութենէս դուրս ելլէք. ապա թէ ոչ՝ զձեզ վտանգի մէջ կը ձգէք։ Ասանկ հաստատ եւ որոշ առաջարկութեան մը եղանակէն Գորդեզ իմացաւ թէ Մոնդեզումային ու ազնուականաց մէջ դաշնակի որոշմունք մ՚եղեր է. հասկըցաւ որ թագաւորին համացը զիջանիլ ցուցընելն՝ աւելի ապահով է քան թէ յայտնապէս դէմ դնել ուզելը։ Ուստի պատասխան տուաւ թէ Արդէն ես ալ կը մտածեմ որ ետ դառնամ. բայց նաւերս պրած ըլլալով՝ առնն պէտք է որ նորէն նաւ շինուի։ Ա-

պատասխանը հաճութեամբ ընդունեցաւ. Մոնդեզումա զՈրդէզ սիրով դրկեց եւ անոր հարկաւոր եղած ժամանակը չնորհեց: Վերա-Գրուզ մեքսիկացի արուեստաւորները խրկուեցան, որ ապահիայի առաջ ձագարծներուն վերակացութեամբը նաւու յարմար փայտեր կտրեն ու նաւատորմիղը պատրաստեն: Բայց Որդէզ ձեռքի տակէն հրաման խաւրած էր որ զանազան դժուարութիւններ հանելով՝ բանը մինչեւ Բորդոյ-Գարրերոյին եւ Մոնդեզումայի գալուստն ուշացընեն. կը յուսար որ անոնք Ապանիայէն նոր զօրք, նոր օգնութիւն կը բերեն: Ութ օր եաքը Մոնդեզումա իրեն ծանոյց որ տեսած պատրաստութիւնները անօգուտ են. իր ազգին նաւերովն ալ կրնայ եան դառնալ: Ան ըսելով իր սուրհանդակներուն բերած նկարները ցուցուց, որմէ յայտնի կը տեսնուէր որ ծովեզերքը տասն՝ութը նաւով Ապանիացւոց նաւատորմիղ մը մօտիկցեր էր: Ապարապետն ասոր նոր լուրը տխուր ուրախութեամբ ընդունեցաւ. բայց իր ուրախութեան պատճառը՝ Մոնդեզումային ենթադրածէն բոլորովին տարբեր էր:

ԺԱ.

Բառիթլայ Նորվեկիէն ապրատանէը:

Բորդոյ-Գարրերոյին ու Մոնդեզումին դէպ ի Ապանիա ճամբայ ելլելէն եաեւ հինն ամիս անցած ըլլալով՝ Որդէզ անոնց եան դառնալուն կը սպասէր, յուսալով որ Թագաւորէն իր իշխանութեան հաստատութիւնը կ'ընդունի, որովհետեւ առանց աս հաւանութեան՝ իր իշխանութիւնը միշտ անհաստատ բան մըն էր: Թէպէտ տերութեան մինչեւ կենդրոնը մտած էր, ի վերայ այսր ամենայնի տասնակ մեծ կայսրութեան մը աշխարհակալութիւնը՝ իր քովը մնացած քիչ զօրքովը չէր կրնար դլուխ հանել. եւ

Թագաւորէն իր գործած գործքերուն հաւանութիւն չառած՝ Ամերիկայի մէջ եղած գաղթականութիւնը ներէն ամենեւին օդնութեան մը չէր կրնար յուսալ։ Երբ որ ինք աս գժնդակ խորհուրդներով կը տանջուէր, եւրոպական նաւեր առնուելուն լուրը զինքը շատ ուրախացուց. բայց աս ուրախութիւնն երկայն չտեւեց։ Սանտուվալ՝ որ Էսգալենդէին առջ Վերագրուզի կառավար դրուած էր, սուրհանդակ մը խաբելով Գորդէզին կ'իմացընէր թէ եկած նաւատորմիղը Գուպայի կառավարէն խաբուած էր, չէ թէ իրեն օգնելու, հապա իրեն դէմ գործելու համար։

Ինչպէս յայտնի է՝ Վելասկուէզ արդէն իսկզբանէ Գորդէզին հաւատարմութեան վրայ տարակոյս ունէր եւ քիչ մը վերջը կասկածներն աւելցան, մանաւանդ երբ որ տեսաւ թէ իրեն լուր չէին կրկեր եւ իր արշաւանաց համարը չէին տար։ Իսկ երբ որ Բորդոգարբերոյ ու Մոնդէյոյ՝ Ապարապետին յայտնի արգելման դէմ՝ անհոգեմութեամբ, չեզիտցուիր ինչ պատճառաւ, Գուպա կղզին հանդիպեցան, ալ Վելասկուէզ իր կարծեացը մէջ բոլորովին հաստատուեցաւ, ու Գորդէզին խաբուած ըլլալէն զատ՝ իր ստանալու փառքէն ալ զրկուելուն վրայ շատ նեղացաւ. անոր համար ալ Գորդէզ իր պաշտօնէն վար առնելով ըրած մատնութիւնը պատժել կ'ուզէր։ Ան օրերը Սպանիայէն նոր իշխանութիւններ ու պատիւներ ալ առած ըլլալով՝ միտքը դրածն աւելի եւս դիւրաւ կրնար յառաջ տանիլ։ Քիչ առեղի մէջ՝ տասն'ութը նաւ, ութսուն ձիաւոր, ութհարիւր հետեւակ ու տասուերկու կտոր թնդանօթ պատրաստել տուաւ. եւ հրամանատարութիւնը Բամֆիլոյ Նարվաէզին յանձնելով՝ հրաման տուաւ որ Գորդէզ եւ անոր զլխաւոր պաշտօնակալները բռնէ, իրենց դերի իրեն խրկէ, եւ եթէ իր անուամբը նոյն երկիրներուն աշխարհակալութիւնը զլուխ տանի։

Նարվաէզ յաջող ճամբորդութեամբ մը Ս· Յով-հաննէս ա՛Ուլլոա զօրքերը ցամաք հանեց: Հոն հանք գտնելու համար Գորդեզին խրկուած երկք զինուորք իրեն հետ միացան եւ Սպարապետին գտնուած վի-ճակին խնացուցին, որմէ Նարվաէզ աւելի եւս սիրտ առաւ: Նախ Սանտովալին հետ խօսակցիլ ուզեց որ Վերա-Գրուզն իրեն յանձնէ. ասոր երեւելի գործքը Կուէվարա անունով քահանայի մը յանձնեց, որն որ թէպէտ շատ խնամուն ու տաղանդաւոր, բայց չափէն աւելի ալ կրակոտ ու խիստ մարդ էր: Երբ որ Կուէվարա իր գալուն պատճառը Սանտովալին յայտնեց, անիկա հաստատուն կեցաւ ու Գորդեզին կողմը պաշտպանեց: Ասոր վրայ Կուէվարա սաս-տիկ նեղանալով՝ զԳորդեզ եւ անոր կողմին եղող-ները՝ մատնիչ անուանեց. ամէնքն ալ մեծամեծ պատժոց արժանի են, ըսաւ, որն որ արդէն շատ չանցնիր՝ պիտ՛որ ընդունին: Սանտովալ տեսնելով որ անոր հետ պատճառով խօսիլ չ՛ըլլար, զինքն ու հետեւողները բռնեց ու Մէքսիկոյ խրկեց:

Գորդեզ դիտնալով որ մարդիկ աւելի անուշա-թեամբ կը շահուին, քան թէ խստութեամբ ու թշնամութեամբ՝ Կուէվարան իրրեւ հայրենակից, իրրեւ բարեկամ ընդունեցաւ. շուտ մը շղթաները քակել տուաւ, Սանտովալին խստութիւնը վար զար-կաւ ու խոստացաւ որ անիկա տասնկ յարգելի անձի մը բոլոր նախատանաց պատիժը կ՛ընդունի: Ասոնկ վարուելով եւ միանդամայն զանազան պարգեւներ տալով՝ Կուէվարային վստահութիւնը վաստկեցաւ եւ դիւրութեամբ Նարվաէզին զօրութեան ու մտա-ցը վրայ իրեն հարկաւոր եղած ծանօթութիւններն առաւ: Իմացաւ որ Նարվաէզ իր զօրաց առջեւը զինքն ու իրենները իրրեւ աքսորուած, ապստամբ ու Մէքսիկացւոց դէմ բռնութիւն ընող ստորա-գրած էր: Ա՛ս ալ իմացաւ որ Նարվաէզ Մոնդեզու-

մային գաղտնի խմացուցած է թէ Սպանիայի թա-
գաւորն իրեն դէմ բռնուած ընթացքը հաւնած չէ,
անոր համար ալ զինքը խրկած է որ զՄոնդեզումա
ազատէ ու իր առջի իշխանութեան հասցընէ, որմէ
անիրաւութեամբ զրկուած էր: Կայսրն ալ աս լուրը
վարպետութեամբ մը իր մարդիկներուն ձեռքովը
դաւաճաններուն մէջ Կորդեզէն գաղտնի տարածել
տալով՝ ժողովուրդն ոտք ելլելու կը դրդռէր, որոնք
զՆարվաեզ իրենց ազատիչը կը սեպէին:

Սպարապետին քաջասրտութիւնը, հաստատու-
թիւնն ու ճարտարմտութիւնը երբեք աս աստիճանի
դժնդակ, անխուսափելի ու դժուար պարագաներու
հանդիպած չէր: Իրողը իր մտաց սրութիւնն ի գործ
դնելու էր, ասանկ վտանգաւոր վիճակէ մը յաջո-
ղութեամբ պրծելու համար: Եթէ որ Նարվաեզին
գալստեան Մէքսիկոյի մէջ սպասէր, անտարակոյս կը
կործանէր. որովհետեւ թէ թշնամին իրմէ շատ ա-
ւելի զօրութիւն ունէր, թէ Մէքսիկացիք աս յար-
մար առիթը ձեռք առնելով՝ իրենց վրայ ծանրացած
լծէն ազատելու համար վերջին ճիգերնին ի գործ կը
դնէին: Ասոր հակառակ թէ որ քաղքէն քաշուէր
ու Մոնդեզուման ազատ թողուր, իր այնչափ ժա-
մանակուան աշխատութեանց ու յաղթութեանց
պտուղը մէկ րոպէի մէջ կը կորսընցընէր: Վերջապէս
երրորդ մտածմունք մ՚ալ ունեցաւ, որն որ թէպէտ
ամենէն աւելի վտանգաւոր էր, բայց միանգամայն
ազգային համար աւելի յոյս մը կու տար. մտա-
ծեց որ զօրքին մէկ մասը Մէքսիկոյի մէջ թողու որ
թագաւորը պահպանեն, որով միանգամայն ցուցը-
նէ որ ամենեւին վախ մը չունի. եւ ինք զօրքին մէ-
կալ մասովը Նարվաեզին վրայ յարձակի: Կորդեզ
աս վերջին կերպն ընտրեց ու գործքին յաջողու-
թիւնը բախտին ձեռքը թող տուաւ:

Իսպ խնդիրը վճռելով որոշեցէն յառաջ աղէկ

սեպեց որ հաշտութեան ու միաբանութեան բանակցութիւն մ՚ընէ, ինչու որ ասանկ փորձ մը չըրած՝ իր հայրենակիցներուն դէմ պատերազմի ելլելն իրեն անպատեհ բան մը կ՚երեւար. մեկալ կողմանէ ալ կը յուսար որ ատ երթեւեկութեամբ Նարվաէզին զօրացայ մէջէն ամանք իր կողմը կը միաեցընէ, որմնց մէջ արդէն բարեկամներ ալ ունէր: Ասանկ երեւելի հրեշտակութեան մը համար՝ թէ յաջողակ եւ թէ իրեն սաստիկ հաւատարիմ մէկը պէտք էր ընտրել, որուն վրայ կարող ըլլար ամէն կողմանէ վստահ ըլլալ. ինչու որ գացողը՝ գլխաւորաբար օգտակար հաշտութիւն մը փորձելու պիտ՚որ Ջանար, եւ եթէ չյաջողէր, գոնէ զօրքերն իր կողմը շահելու պիտ՚որ աշխատէր: Գորդէզ հոս ալ իր քաջ ընտրութիւնը ցուցուց, իր յարգելի մտերանապետ Հայր Օլմեդոյ քահանան ընտրելով, որուն եկեղեցական մեծարոյ աստիճանին վրայ դեսպանութեան պաշտօնն ալ գալով՝ կը յուսար որ Նարվաէզին առջեւն իրրեւ նուիրական անձ մը կրնայ երեւալ: Հայրն Օլմեդոյ Նարվաէզին հետ բերնէ բերան խօսելու պաշտօնէն զատ՝ Գորդէզին հին բարեկամներուն, Ղուկաս Վելասկուէզին ու Անդրէաս Տուերոյին ալ գաղտնի նամակներ ունէր: Նոյն նամակներուն մէջ Գորդէզ մեծ խոստումներ կ՚ընէր եւ մեծագին պարգեւներ ալ խրկելով՝ գրածները կը հաստատէր:

Նարվաէզ զօրազօրութեամբ մ՚ընդունեցաւ Օլմեդոն, եւ ըրած առաջարկութիւններն անարգելով մերժեց. իր զօրութեան վրայ ապաւինելով՝ մեծ մեծ խօսելու սկսաւ. Գորդէզին դէմ ապառնալիքներ ըրաւ եւ ըսաւ որ քանի մ՚օրէն թէ իրեն եւ թէ իր կողմն եղող պաշտօնակալներուն գլուխն առջեւս կը տեսնեմ: Օլմեդոյ քաղցրութեամբ ու ճարպկութեամբ մ՚ուզեց զինքը համոզցընել որ ասանկ քաղաքական պատերազմն անվայել ու դժուարելի բան

ըլլալէն վատ՝ Սպանիայի շատ մեծասակար է։ Աւելի աղէկ չ՚ըլլար մի, ըսաւ, որ մէջերնիս միաբանինք, եւ իրարու դէմ պատերազմելով ուժասպառ ըլլանք, դօրութիւննիս միացընենք, որով բոլոր երկրին դիւրութեամբ կրնանք տիրել։ Բայց՝ ասս պատճառներն անօգուտ եղան. Նաւվարխէզ ասոնց խօսքերուն ամենեւին հաւանիլ չուզեց։

Հայրն Օլմեդոյ տեսնելով որ ասս կողմանէ իր յոյսը փճացաւ, զօրքերուն սիրտը վաստկելու ջանաց. իր յաջողակութեամբն ու գործդէնի առատաձեռնութեամբն իրեն բաւական կողմնակից գտաւ։ Անդրեաս Տուերոյ, որն որ արդէն գործդէնի կողմն էր, ընդունած մեծագին ընծայովն ինք ղինքը բոլորովին որոշեց։ Իր օրինակէն շարժելով՝ ուրիշ շատ պաշտօնակալներ ալ նոյնն ըրին, եւ Նաւվարխէզ անօգուտ ու հպարտական խօսակցութիւններով ժամանակը կորսընցուցած տեսնելով՝ անդիէն ճարպիկ հաշտարարն առանց րոպէ մը պարապ տեսնելու՝ զօրաց սիրտը գործդէնի կողմը կը վաստկէր։

Պուէվարայէն ու իր ընկերներուն ետ դառնալն ալ Սպարապետին կողման շատ օգնեց։ Ասոնք Նաւվարխէզին բանակը դառնալուն պէս՝ գործդէնի քաղցր բնութիւնն ու առատաձեռնութիւնը գովելու սկսան. ըսին թէ ինք ամէն տեսակ դաշնադրութեան պատրաստ է եւ խելքը միտքը միայն Սպանիացւոց փառքն ու պարծանքն աւելցընելու վրայ է։ Ա՛ս խօսակցութեանց վրայ զօրաց մէկ մասին միտքը փոխուեցաւ. յայտնապէս բողոքեցին թէ օտար երկրի մը մէջ քաղաքական պատերազմ ընելը շատ վնասակար ու անիրաւ է, մանաւանդ անանկ զօրապետի մը դէմ՝ որուն տէրութեան ըրած մեծ ծառայութիւնները ոչ ոք կրնայ ուրանալ։ Նաւվարխէզ ասոնց վրայ շատ նեղանալով՝ Պուէվարայէն արգիլեց որ անկէ ետեւ ալ ըրած դեսպանութեան վրայ ամենեւին

չհաւսի։ Բայց ի՞նչ օգուտ, բանը բանէն անցած էր։ Գորդեղին խօսքն ամենուն բերանն էր. վտանգն ան ատոհիճանի հասաւ՝ որ Նարվաեզ յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ զԳորդեզ եւ անոր մարդիկները թագաւորէն ապստամբ կը հրատարակէր։ Օլմեոն ալ բռնել ուզեց, բայց Ցուերոյին աղաչանացը լսելով՝ աս բռնութեան գործքէն ետ կեցաւ, միայն հրամայեց որ շուտով բանակէն դուրս ելլէ։

Գորդեզ իմանալով որ միաբանութիւն ընելու համար Օլմեոյին բոլոր չանքը պարապ ելեր է, որոշեց որ Նարվաեզին դէմ քալէ. մայրաքաղքին մէջ Ալվարատոյին հրամանին տակ հարիւր յիսուն հոգի թող տուաւ, որոնք անանկ մեծ քաղաքը, բոլոր հոն թող տուած դանձերն ու թագաւորը պիտի պահպանէին։ Իր խորագիտութեամբն իրեն ճամբորդութեան բուն պատճառը Մոնդեզումային գաղտնի պահելու չանաց. թագաւորը հաւանեցընել ուզեց որ նոր եկող օտարականներն իրեն բարեկամ են եւ քիչ մը հեռերնին տեսնուելէն ետքը՝ ամենքը մեկտեղ իրենց հայրենիքը պիտ՚որ դառնան։ Թագաւորը Սպանիացոց բուն միտքը չկրնալով հասկընալ, մեկալ կողմանէ ալ աս խօսքերը Նարվաեզին յայտարարութեանցը հետ չկրնալով միաբանել, միանգամայն Գորդեզին վրայ կասկած ու անվստահութիւն մը ցուցընելու վախնալով, խոստացաւ որ հանդարտ կը կենայ ու Ալվարատոյին հետ ալ նոյնպիսի բարեկամութեամբ կը վարուի, ինչպես որ մինչեւ նոյն առեն իրեն հետ վարուած էր։ Ջօրապետն անոր աս խոստմանը վրայ վստահանալ ձեւացուց, բայց առելի Ալվարատոյին արթնութեանն ու զգուշաւորութեանը վրայ վստահ էր. վերջապէս 1520ին, Մայիսի առջի օրերը, Մեքսիկոյ մօնելէն վեց ամիս ետքը՝ նոյն քաղքէն ելաւ։

Գորդեզ իր յոյսը գլխաւորաբար իր երդաշարժութեան վրայ դրած ըլլալով՝ հետը շատ ծանրու-

թիւն չառաւ, նոյնպէս ալ քիչ թնդանօթ տարաւ։ Բայց Նարվաեզին ձիաւոր զօրքը զինքը շատ կը վախ֊ցընէր, որուն դէմ իր հետեւակ զօրքը չէր կրնար կռուիլ. ասոր տակաւ կողմն ալ զօրացընելու համար՝ իր զօրացը շատ երկայն ու ամուր տեղեր տուաւ, Գի֊նանդլա գաւառին բնակիչներուն գործածածին նման. ասոնք ձիաւորաց դէմ դործածելու որոշեց, որպէս զի ձիերուն իրենց շատ մօտիկնալն արդելուի։ Շուտ մը դէպ ի Զեմբոալլա քալեց, ուր որ Նարվաեզ բա֊նակը դրած էր. քաղքէն երեսուն մղոն հեռու՝ Ման֊տովալեն հետ միացաւ, որն որ վերա֊գրուզի պա֊հապան զօրքովն իրեն օգնութեան եկած էր։ Բոլոր իր զօրաց թիւն երկուհարիւր յիսունէն աւելի չէր. բայց իրենց քիչուրութենէն ամենեւին վախ չէին ցուցըներ, որովհետեւ արտաքոյ կարգի քաջասրտու֊թիւն ու հաստատութիւն մ՚ունէին։ Պատերազմը չսկսած՝ Գորդէզ Օլմեդոն նորէն խրկեց, որ Նար֊վաեզին հաշտութեան առաջարկութիւն մ՚ընէ։ Նար֊վաեզ՝ խաղաղութեան ան ատեն կը զիջանիմ, ըսաւ, երբ որ Գորդէզ զիս իբրեւ կառավար կը ճանչնայ ու բոլորովին իմ հրամաններուս կը հնազանդի։ Ա֊սիկայ առաջարկութիւնը մերժել ըսել էր։ Երկու բանակին մէջ եղած հաղորդակցութիւնը՝ Գորդէզին շատ օգտակար եղաւ, որովհետեւ իր կողմնակիցներն աւելի եւս շատցան։ Նարվաեզ ալ անուղղակի ասոր օգնեց. կարծելով որ Գուպայի կառավարին եղբօր֊որդին Վելասկուեզ տէ Լէոնը դիւրաւ կրնայ շահիլ, անոր թուղթ մը գրեց ու Գորդէզին կողմը թող տա֊լու յորդորեց։ Բայց Վելասկուեզ տէ Լէոն՝ քաջ ու մեծանձն զինուորը, որն որ իր արդեանց ու ծառայու֊թեանցը համար Գորդէզին երկրորդը համարուած էր եւ սրտանց ալ անոր յարած էր, ազնուական վար֊մունք մը ցուցուց. նամակն առնելուն պէս՝ Սպարապե֊տին տարաւ։ Գորդէզ ան հաւատարմութեան ցոյցին

շատ շարժեցաւ, բայց չզարմացաւ, որովհետեւ անոր ու Սանտովալին վրայ կատարեալ վստահութիւն ունէր. անոր համար ալ առանց կասկածելու՝ Նարվաէզին բանակին երթալու հրաման տուաւ, յուսալով որ հոն եղած ժամանակին իրեն բարեկամ պաշտօնակալներէն ոմանք կրնայ շահիլ:

Վ՚ելասկուէզ տէ Լէոն սաստիկ ուրախութեամբ ընդունուեցաւ եւ մեծ պատիւ ու յարգութիւն գտաւ: Նարվաէզ անոր մեծ խոստումները ըրաւ, այնու թէ ութեամբ որ Գորդէզին կողմը թողուց. իրեն խոստացաւ նաեւ որ զինքն իր երկրորդը կ՚ընէ: Բայց Վ՚ելասկուէզ աս ամէն առաջարկութիւնները մերժեց. եւ ոչ մահուան վախն, ըսաւ, զինք կրնայ անանկ զօրապետէ մը բաժնել՝ որն որ միակ յարմար մարդն է սանկ փառաւոր աշխարհակալութիւն մը յաջողութեամբ գլուխ հանելու: Գուպայի կառավարին ազգական երիտասարդ պաշտօնակալ մը խօսքին մէջ նեռուելով՝ պոռաց որ Մատնչի մը կողմն անանկ եռանդով պաշտպանողը՝ Վ՚ելասկուէզի ցեղին արիւնակից չէ եւ ոչ ալ նոյն ցեղին անունը կրելու արժանի: Ա՛ս խօսքին՝ Վ՚ելասկուէզ տէ Լէոն բարկութեամբ սուրը քաշեց եւ կ՚ուզէր իրեն եղած նախատանաց վրէժն առնել. բայց հոն գտնուողներն արգելեցին եւ Վ՚ելասկուէզ ու Հայր Օլմետոն սիրելի որ բանակէն ելլեն, որպէս զի չըլլայ որ դժբախտ դէպքի մը պատճառ ըլլան: Բայց իրենց այցելութիւնն արդէն ուշած պատուհնին յառաջ բերած էր. զօրքը Վ՚ելասկուէզին հետ եկող զինուորաց վրայի գեղեցիկ ու մեծադին զարդերէն յափշտակութեամբ՝ սկսան զՆարվաէզ վար զարնել թէ ինչու յանուն թագաւորին քաղաքական պատերազմ կը գրգռէ, ար որ բանը հաշտութեամբ դիւրաւ կրնայ լմընալ: Ա՛ս գանգատներէն Նարվաէզին կատաղի բնութիւնն աւելի գրգռեցաւ ու Գորդէզին դէմ կորեց:

Լսելով միանգամայն որ թշնամին մէկ փարասախ հեռուն կեցած է, աս համարձակութիւնն իրեն թշնամանք մը սեպեց, որուն պատիժը տալու համար՝ զօրքը յառաջ քալեցուց, որ պատերազմի սկսի։

Երբ որ Գորդէդ իմացաւ որ թշնամին քաղքէն դուրս ընդարձակ դաշտի մը վրայ բանակած է, աղէկ սեպեց որ յարմար դիրք մը բռնէ ու եարքը պատերազմի սկսի, որպէս զի գոնէ մէկ կողմանէ իր զօրաց քիչութիւնն տեղը լեցնէ։ Անանկ բերաւ որ Նարվաէզին ու իր մէջը Գանուաս գետն իյնայ, ու մտքին մէջ շինած յարձակման յաջողիլն ի գործ դնելու յաջող առիթին կը սպասէր։ Գարնան առեն ըլլալով՝ սաստկութեամբ անձրեւ կու գար. Նարվաէզին զինուորները պատերազմի դժուարին աշխատութիւններուն այնչափ վարժած չըլլալով եւ իրենց թշնամեաց քիչութիւնն արհամարհելով՝ առանց հարկաւորութեան անձրեւի տակ մնալնուն վրայ սկսան գանգատիլ։ Պաշտօնակալներէն ոմանք ալ Նարվաէզին ըսին թէ Հաւանական չէ որ Գորդէզ յարձակումն սկսի. ուստի աւելի աղէկ է որ յաղնած զինուորներուն հանգիստ տալու համար՝ տեղերնիս դառնանք։ Նարվաէզ հաւանելով՝ հրաման տուաւ որ Զեմբոալա դառնան. գետեզերքը միայն երկու հոգի թողուց որ թշնամւոյն վրայ հսկեն։ Ան միջոցիս Գորդէզին զօրքը՝ հեղեղի պէս եկող անձրեւին տակ հաստատութեամբ ու համբերութեամբ կեցած՝ պահպանութիւն կ'ընէին։ Զօրապետն իր զօրաց հրահանգին վրայ շատ հաճեցաւ եւ միտքը դրաւ որ առանկ քաջ զօրքով ամէն բան կրնայ. ուստի եւ որոշեց որ գիշերուան մութն իրեն օգնական առնելով՝ Նարվաէզին վրայ յարձակի. նախատես ալ կ'ըլլար որ թշնամւոյն զօրքը կրած աշխատութիւնէն եւ տեւ անհոգութեամբ հանգչած է, միտքը դնելով որ առանկ դէշ եղանակին՝ վրանին յարձակում չ'ըլլար։

Վարդեվ պատերազմը չսկսած՝ զօրքին առջեւը ճառ մը խօսեցաւ, որն որ բառ առ բառ յառաջ կը բերենք, որպէս զի աս հնչակաւոր մարդուն ճարտասանութեան գաղափար մը տանք. աս ճառը Տիաց իր ճշդութեամբն այսպէս կ'առանդէ: "Բարեկամք, աս դիշեր Աստուծոյ մեր ձեռքը տուած յարմար առիթը մեր բաղձացածէն ու երեւակայածէն շատ մեր է: Ձեր քաջութեան վրայ ունեցած մեծ վստահութեանս փորձը քիչ մը եաբը պիտ'որ տեսնենք: Քիչ մը յառաջ մեր թշնամիներուն կը սպասէինք եւ յոյս ալ ունէինք որ աս գետին օգնութեամբը կը յաղթէինք. իսկ հիմայ զերենք իրարմէ բաժնուած ու քնացած պիտի դանենք, որն որ զմեզ արհամարհելնէն ու անհոգ կենալնէն յառաջ եկած է: Իրենց տկարութենէն՝ որով անձրեւին սաստկութեան չկրնալով դիմանալ՝ փախան դացին, կրնաք իմանալ թէ անանկ փափկութեամբ իրենց հանգիստը վնասուղ մարդիկներն՝ սրչափ թուլութեամբ ու առանց մէկէ մը կասկած ունենալու հանգստեան ու քնոց մէջ թաղուած պիտ'որ ըլլան: Վարվեդ պատերազմի առեն պահանջուած հսկողութիւնը չեղիաեր. իր անվարժ զօրքերը դեռ առջի անգամ թշնամւոյ բանակ մը կը տեսնեն եւ մեծ ան մէջ դիւրաւ կարդի չեն կրնար մտնել: Աս ալ կայ՝ որ շատերն արդէն իրենց մեծին վրայ ժպտոհ են. ամենք բոլորովին մեր կողմը միսած են. շատերն ալ կան որ աս Հայրենակցայ պատերազմը սաստիկ կ'ատեն, առանց պատճառի ըլլալուն համար. եւ արդէն գիտէք որ զինուորաց թեւերն՝ իրենց կամացը դէմ գործեն նէ, ծանր ու թմրած կը շարժին: Թէ առանք ու թէ մեկալները թշնամւոյ տեղ գնելու ենք, մինչեւ որ իրենք զերենք կատարեալ յայտնեն. որովհետեւ յաղթութիւնը պիտի ցուցընէ թէ մատնչի անունը՝ մեզի չէ նէ անոնց կը

վայրէ: Ան սայդ է որ իրաւունքը մեր կողմն է, բայց պատերազմի մէջ իրաւունքն անհոգներուն դէմ կ'ըլլայ ու յաղթողին կողմը կ'անցնի: Մեր թիւնամիներն ուրիշ բանի չեն բաղձար, բայց եթէ ձեր ազատութեան, ձեր ընչից ու յարկերուն վրայ տիրել: Ձեր յաղթութիւններովն՝ իրենք պիտի պարծին. ձեր արիւնովը գնած երկիրնիդ ու բոլոր ձեր արշաւանաց պատիւն՝ իրենք պիտ'որ յափշտակեն: Բայց աւելի դէշն ան է որ զմեզ իրենց տակն առնելու ջանալով թագաւորին շահուն ու մեր հաւատքին տարածելուն ալ վնաս պիտի հասցընեն: Եւ թէպէտ ան վնասներուն պատճառն իրենք են, բայց յանցանքը ո'ր կողմն ըլլալուն վրայ պիտ'որ տարակոյս ունենցուի: Արդ բոլոր ան չարեաց առջեւն առնելու միկիկ միջոցն ան է՝ որ հիմակ ալ ձեզի բնական եղած քաջութեամբ պատերազմիք. ասիկայ դուք աւելի դործքով կրնաք ցուցընել քան թէ ես խօսքով հասկըցընել: Ջէնք առէք, բարեկամք, յաղթութիւնը միշտ մեր կողմն եղած է. Աստուծոյ ու թագաւորին ունեցած պարտքերնիդ յիշելով՝ արաերնիդ զօրացուցէք: Ձեր պատիւն աչքերնուդ առջեւն ունեցէք ու դիտցէք որ արդար կողմը պաշտպանելու համար կը պատերազմիք: Ես ալ ամենէն վտանգաւոր տեղերը ձեզի ընկեր կ'ըլլամ եւ խօսքով զձեզ քաջալերելէն աւելի՝ իմ օրինակովս զձեզ պիտի համոզեմ,,:

Արդէն շատ անգամ ճառն ընդմիջեցաւ հաճութեան աղաղակներէն օդը թնդացուցած էին. բայց երբ որ Գորդէզ խօսքը լմընցուց, ամէնը մէկ բերան՝ ցաղթել կամ մեռնիլ, պոռացին. մինչեւ ոմանք ըսին որ եթէ ասկէ ետեւ Նարվաէզին հետ հաշտուելու ընել ուզես նէ՝ չենք հնազանդիր: Քաջասիրտ մարդիկներուն այս խօսքերը Գորդէզին անհաճոյ չերեւցան, որովհետեւ եռանդներնուն առաւելութենէն կը խօսէին, չէ թէ ապստամբական ոգւով:

Գորդէզ երեք պղտիկ գնդեր կազմեց. առջի գնդին հրամանատար դրաւ զԱնտռովալ, որուն պաշտօնը շատ դժուարին էր, որովհետեւ թիշնամւոյն թնդանօթները գերելու հրաման ունէր: Ան գունդն ընտիր զօրքերէ ու շատ պաշտօնակալներէ կազմուած էր, որոնց մէջն էր նաեւ Բիզարոս՝ որն որ եղբը Բերուի աշխարհակալն եղաւ: Քրիստափոր առ Օլիա երկրորդ գնդին գլուխն անցաւ. ասիկա Կարվախէղին բնական աշտարակին վրայ յարձակելու պատուէր ընդունեցաւ: Իսկ ինք Գորդէզ երրորդ գունդն առաւ, որն որ ամենէն քիչ ուժն էր ու պահեստի զօրքի տեղ պիտի գործածուէր եւ հարկաւոր եղած կողմն օգնութեան պիտ'որ հասնէր: Նախ եւ յառաջ գետն անցնելու էր, որն որ շատ աշխատութեամբ անցան, ինչու որ անդադար անձրեւներու պատճառաւ խիստ բարձրացած էր. այնպէս որ զինուորները մինչեւ վզերնին ջրին մէջ թաղուած էին: Դիմացի եղերքն հասնելնուն պէս՝ լուսթեամբ յառաջ երթալու սկսան. ամէն մարդ մէյմէկ սուր, մէյմէկ դաշոյն ու մէյմէկ երկայն աեղ ունէր: Յառաջապահ գունդը՝ Կարվախէղին գետին քով դրած մարդիկներէն մէկը գերի բռնեց. բայց մէկալը փախաւ, արտորնօք վազեց ու գոյժ տուաւ: Գորդէզ ասոր դէպքն իմանալով՝ մեծ կարգով ու սաստիկ լռութեամբ իր ընթացքն աւելի շուտութեամբ յառաջ տարաւ: Կարվախէզ պահապանին ձայնէն արթըննալով՝ իր երկչոտութիւնը պարսաւեց եւ ըսաւ թէ Երազ տեսած պիտ'որ ըլլաս. չէր կրնար կարծել որ Գորդէզ յարձակում ընելու համարձակի:

Պարապետը կէս դիշերէն քիչ մը եառքը Զեմբալլա հասաւ, առանց փսքր արդելք մը կրելու: Անմիջապէս Կարվախէղին բնական տաճարին վրայ վազեց, որն որ թնդանօթներով ամրացած էր. բայց այնպէս երագ եւ ուժով յարձակեցան՝ որ երկու երեք թնդա-

նօթ նեռուելէն եաքը՝ Սանասովալ ամբողջ մարակո-
ցին տիրեց։ Նարվաեզ՝ որուն քաջասրտութիւնն իր
անխոհեմութեան հետեւանք էր, յարձակման ճշմարիտ
ըլլալն իմանալով՝ արտօրօք զէնք կ'առնէ ու դէմ
դնելու կը պատրաստուի։ Իր զինուորները առաջին
ասպիճաններուն վրայ շարուելով՝ Սանասովալէն յա-
ռաջ գալը կ'արգիլեն։ Նոյն զօրավարը թէպէտ եւ
առիւծի պէս կը պատերազմի, բայց բազմութեան
դէմ չկրնալով դնել՝ ետ քաշուելու վտանգի մէջ
կ'իյնայ. մէյ մ'ալ անդիէն Օլիա ու իր զօրքն օգ-
նութեան կը հասնին. նոյն իսկ Գորդեզ անձամբ
խառնուրդին մէջ կը նետուի։ Թշնամին իրենց միա-
ցեալ զօրութեան դէմ չկրնալով դնել՝ դէպ ի ներս
կը քշուի։ Գորդեզին զօրքն ասով ասկէ քաջալե-
րուելով՝ չէնքին դուռը կոտրելու կ'աշխատին։ Նոյն
միջոցին զինուոր մը չէնքին վրայ ծածկած եղէգնե-
րուն կրակ տալով՝ Նարվաեզ դուրս ելլելու կը ստի-
պուի։ Առջի յարձակման՝ աչքը տեգով մը կը զար-
նուի, եւ՝ վա՜յ մեռայ, պոռալն ու կիյնալը մէկ կ'ըլ-
լայ։ Թշնամիք զինքը կը բռնեն շղթայի կը զարնեն։

Ա՛ս լուրը շուտ մը ամէն կողմ տարածուելով՝ Նարվաեզին ընկերները մեծ վհատութեան մէջ ձգեց եւ Թշնամեաց դէմ պատերազմելու եռանդնին թոյլ-
ցուց, որոնք՝ Յաղթութիւն, պոռալով՝ աւելի քա-
ջութեամբ կը յարձակէին։ Սարսափն ու շփոթա-
թիւնն երկու պզտիկ աշտարակներու մէջ դանուող
զօրքերուն սիրտը պատեց, որոնք տեղերնէն չկրը-
նան շարժիլ. մութն ալ անանկ թանձր էր՝ որ թշնա-
մին ու բարեկամը չէին զանազանուեր։ Նարվաեզէն
առնուած թնդանօթներէն իր զօրաց դէմ կը գործա-
ծուէին, որոնց սրտին մէջ ահ ու դողն երթալով
սաստկացաւ։ Տիեկոյ Վէլասկուէզ բոլոր զօրութեամբ
կը ջանար որ զօրքերը քաջալերէ, բայց անօգուտ.
զինքը սպրծեցին որ անձնատուր ըլլայ։

Նարվաեզ եւ ուրիշ բանտարկուած պաշտօնակալները՝ Մալտավալին հսկողութեան յանձնուեցան, որն որ անոնց վէրքերը բժշկելու ղրկեցաւ։ Գորդէզ իր նախանձորդն ու ախոյեանը տեսնելու եկաւ. չէր ուզեր ինք զինքը ճանչցընել տալ, որ չըլլայ թէ անոր արամութիւնը սաստկացնելու առիթ տայ. բայց զինուորաց իրեն ըրած մեծարանքը զինքը յայտնեց։ Նարվաեզ անոր դառնալով՝ ըսաւ. Պէտք է որ շատ մեծ բան սեպէք ան դիպուածն՝ որ ձեզ ձեռքը ձգեց։ Որուն Գորդէզ պատասխան տուաւ. "Բարեկամ, ամէն բանի համար Աստուծոյ պէտք եմ շնորհակալ ըլլալ. բայց առանց անապարծութեան՝ կրնամ երդնուլ որ աս յաղթութիւնն ու ձեր բռնուիլը՝ աս երկրին մէջ գործուած երեւելի գործքերուն քով չնչին բան մը կը սեպեմ,,։

Աստու ըլլալուն պէս՝ արդէն թշնամութիւնները դադրած ըլլալով՝ Գորդէզ իր պաշտօնակալներուն հետ՝ յաղթուողներուն գօրահանդէս ըրաւ. եւ որովհետեւ զինուորք իր ձեռքը պագնելու հրաման կ'ուզէին, զվնասուորներուն հետ անկեղծ սիրով պագաուեցաւ։ Հրաման ալ տուաւ որ ամէնքն ազատ թողուն, բայց ի Նարվաեզէն։ Որպէս զի Գաւպպի կառավարն աս պատահած դէպքը չլսէ, նաւատորմիղին պաշտօնակալ մը խաւրեցաւ, որպէս զի մեջ չնիններեը շահի։ Աս յաղթութիւնը՝ Գորդէզին միայն երկու զինուոր արժեց, իսկ Նարվաեզ տասնուհինգ զինուոր ու երկու պաշտօնակալ կորսընցուց։

Վրանի մը ժամ հանդչելէն եաքը՝ Գորդէզ բոլոր յաղթուածները ժողվել տուաւ եւ անոնց ըսաւ թէ Ձեր կամացը թող կու տամ, կամ իմ ծառայութեանս մէջ մնալով՝ մեր վաստդներուն ու փառացը մասնակից եղէք, նայն հաւատար պայմաններով՝ որոնցմով իմ հին զինուորներս յանձն առած են, կամ Գաւպա կղզին դարձէք։ Նարվաեզին քա-

նի մը սաստիկ կոշմնակիցներէն զատ՝ բոլոր պաշտօնակալներն ու զինուորներն առջի առաջարկութիւնը յանձն առին: Գորդեղին ընկերներուն վրայի մեծ դին ոսկի զարդերն անոնց ընչասիրութիւնը կը դրդռեւէին. մէկալ կողմանէ ալ իրենց նոր զօրապետին մեծանձնութիւնն ու քաղցր կենցաղավարութիւնը, եւ մանաւանդ աս վերջին առթին յուզուցած քաջութիւնը զիրենք կը համոզէր որ իրմէ աւելի ազէկ հրամանատար մը չեն կրնար գտնել:

Գորդեզ աս յաղթութիւնը 1520ին, Մայիսի 27ին ըրաւ, որն որ իրեն շատ օգտակար եղաւ: Նարվաէզին զօրքերէն ընդունած օգնութեամբը՝ մէկէն ի մէկ 100 ձիաւորի ու բաւական շատոր ոտանաւոր դնդի մը տէր եղաւ. վերջապէս պատերազմի պաշարն ալ՝ որ լմընալու վրայ էր, առատութեամբ հոգացուեցաւ: Ալվարատոյ, կ'ըսէ Ռոպերտսն, արտաքոյ կարգի պարագաներ ու դէպքեր քովէ քով գալով՝ կորտեան վանդէն ազատեցաւ, որն որ անճողոպրելի կ'երեւար, եւ ամենէն չկարծած ժամանակին իր ամէն ակնարկութեանցը հնազանդ 1000 սպանիացի զօրք սատցաւ, որոնք ուզած տեղը կրնար տանիլ: Ա՛ս մեծ յաղթութեան առանկ դիւրաւ յաջողելէն եւ Նարվաէզին զօրքերուն գրեթէ ամէնը մէկանդ առանդ ընդդիմութեան իր դրօշին տակը մանելէն՝ հաւանականութեամբ կրնայ մարդ հետեւցնել որ աս գործքիս մէջ՝ Գորդեզին գաղտնի հնարքներն ու դարանքները հաւասարապէս գործեցին՝ իր վնասուց զօրութեան հետ. թշնամւոյն քաջութեան չափ՝ Նարվաէզին ընկերներուն մանկութիւնը նոյնին նպաստեց:

Բայց աս գործողութիւնն ինչ եղանակաւ ու ինչ պատճառէ ալ յառաջ եկած ըլլայ, միշտ Գորդեզին ու իր քաջասիրտ ընկերներուն քիչ պատիւ ու քիչ փառք չէ:

Ի.Օ.

Մեխսիաոց սաէ եաբեը։

Գորդէզ չուզելով բոլոր իր զօրքովը Մեքսիկոյ դառնալ՝ որպէս զի չըլլայ որ բնակչաց որոշին մէջ վախ մը մտնէ, մեկալ կողմանէ ալ զօրքին մէկ մասը վերադրուզ թող տալ չուզելով՝ որպէս զի դատարկութեամբ հրահանգնին չկորսընցընեն, որոշեց որ մէկ մասին՝ ուրիշ արշաւանքներ ու աշխատակալութիւններ ընել տայ, իսկ ինք վեցհարիւր զօրքով Մեքսիկոյ դառնայ։ Բայց աս մտածմունքը շուտ մը փոխելու ստիպուեցաւ։ Կարվախէնի յաղթուելէն քանի մ՚օր եառքը՝ Ալվարատոյէն Մեքսիկոյի վճռակիր վըտայ ձախորդ լըեր առաւ։ Բնակիչները Սպանիացւոց վըտյ յարձակած ու անոնց կեցած տեղւոյն մէջ պաշարած էին. արդէն եօթը հոգի մեռած էին եւ հաւանական էր որ ամէնն ալ նոյնպէս կ՚ընկճէին՝ թէ որ շուտով օգնութիւն չհասնէր։

Ա՛ս դայժը Գորդէզին սիրտը խորունկ խոցեց. գիտէր որ Ալվարատոյ՝ կատաղի թշնամւոց յարձակմանն դէմ երկայն ատեն չկրնար դիմանալ. դիմանալու ալ ըլլար, պաշարի պակասութենէն՝ շուտ մը յետին նեղութեան մէջ կ՚ինկնար։ Վտանգն անանկ ստիպողական էր՝ որ ո՛չ մտածելու եւ ո՛չ ալ ուշացընելու կու գար. անոր համար զօրաց հրաման տուաւ որ շուտով ճամբայ ելլելու պատրաստուին։ Զեմբոալային ելած իրիկուննին Մոնդեզումայէն դեսպաններ եկան. թագաւորը Ալվարատոյին դէմ ծանր ամբաստանութիւններ կ՚ընէր, ըսելով որ բոլոր պատահած չարիքներուն պատճառն անոր անգութ վարմունքն է։ Գորդէզ աս իրարու անհամաձայն լըերն առնելով ու վրան խորունկ մտածելով՝ իմացաւ թէ աս ապստամբութիւնը մեծ բան մ՚եղած պիտ՚որ ըլլայ։ Իրօք ալ շատ դժբախտ դէպքեր պա-

տահած էին։ Գորդէզ Մէքսիկոյէն եկեալն պէս՝ քաղաքացիք մտածած էին որ իրենց թագաւորն ու աէրութիւնն օտարականաց բռնութենէն ազատելու ժամանակն եկած է, եւ մտքերնին դրած էին որ ա-նոնց զօրութիւնը բաժնուած ու իրարու դէմ պա-տերազմի մէջ եղած ատեն՝ իրենք կրնան թէ մէկ մասն ու թէ մէկալ մասը ջնջել։ Սպանիացիք իրենց քիչութիւնն ու տկարութիւնը տեսնելով՝ կասկած-ներով ու վախով կը տանջուէին. Ալվարատան ալ վտանգը խոհեմութեամբ հեռացընելու տեղ՝ շուտով երեւան եկեալն օգնած էր։

Ալվարատան, ինչպէս որ արդէն ըսած ենք, քաջ ու տեսակից պաշտօնակալ մըն էր. իր գործունէու-թեամբը, հաստատութեամբն ու քաջասրտութեամբը Գորդէզին վստահութիւնը շահելու արժանի եղած էր. բայց թէպէտ ճարտար ու փորձ զօրապետի մը օգտակար ծառայութիւններ ընելու մեծ ձիրք ունէր, սակայն առանձին հրամայելու յաջողակ չէր։ Իր թե-թեւութեամբը՝ Մէքսիկացւոց շատերուն համարումն ու սէրը կորսընցուցած էր։ Գորդէզ ժողովրդեան առջեւ մեծ համարում ստացած էր՝ ըստ տե-ղւոյն վարուիլ գիտնալովն ու իրարու հակառակ երեւ-ցած ձիրքերն ամբողջ ունենալով. իր տեսակից թիւնն ու խոհեմութիւնը, իր քաղցրութիւնն ու խօսքին վրայ հաստատուն կենալը՝ սէրն մեծ անուն ձգած էր, քան թէ իր յաղթութիւնները. խստու-թիւն՝ միայն ան ատեն կը բանեցընէր, երբ որ ուրիշ ամէն միջոցներն օգուտ չէին ըներ։ Ասոր հակա-ռակ Ալվարատոյ՝ ուրիշներն հպատակութեան մէջ պահելու համար՝ խստութենէ ուրիշ միջոց չէր գի-տեր. անոր համար ժողովրդեան ապստամբելու նշան-ները տեսնելուն պէս՝ ճարպկութեամբ զանոնք հան-դարտեցընելու չանալու տեղ՝ անանկ մը վարուեցաւ, որ կարծես թէ շուտով ոտք ելլելնին կ'ուզէր։

Նոյն առեներդը պատահած էր տէրութեան գլխաւոր ոճրը, այս ինքն՝ պատերազմի չատուածին պատուոյն եղած հանդէսը, որն որ մեծ փառաւորութեամբ կը կատարուէր։ Ըստ սովորութեան՝ ժողովուրդը մեծ տաճարին բակին մէջ՝ իրենց պաշտպան աստուածին պատուոյն համար կաքաւելու ժողվուած էր։ Աղնուականք Ալվարատոյէն խնդրած էին որ Մոնդեզումային աս հանդիսութեան ներկայ գտնուելուն դէմ։ բայց անիկա խնդիրքնին մերժեց, որով ոդինները սաստիկ գրգռեցան։ Ի վերայ այսր ամենայնի իրենց ոճրը կատարեցին. նուագարաններու ձայնով երգելով ու կաքաւելով՝ իրենց կրօնական պաշտօնն սկսան։ Ա միջոցիս՝ Ալվարատոյ գլխաւոր անցքերն ու ճամբու գլուխները բռնեց, եւ աղնուականաց մեծագին զարդերէն գրգռուելով, միանգամայն յոյս ունենալով որ իրենց դէմ դաւակցութիւն ընողները մեկէն կը ջնջէ, իր զօրացը հրամայեց որ աս անզէն ու անպատսպար բազմութեան վրայ յարձակին։ Ցարձակումը փութով ու զարհուրելի եղանակաւ յառաջ գնաց. Մէքսիկացիք չկրնալով իրենք զիրենք պաշտպանել, ըստ մեծի մասին ջարդուեցան. հազիւ քիչ մը մարդիկ տաճարին վրայէն մերձաւոր շէնքերուն յարկերուն վրայ կրցան փախչիլ։ Ա յսպիսի մատնութիւնն ու անգթութիւնը՝ Մէքսիկայիները չափէ դուրս կատղեցուց, եւ ամէն մերձաւոր դաւառներուն բնակիչներն ալ վրէժխնդրութեան գրգռեց։ Քէն առնելու բաղձանքով ամէն դիտց կը վազէին կը ժողվուէին, եւ ամենեւին վտանգէ մը չվախնալով՝ սաստիկ զօրութեամբ ու կատաղութեամբ Սպանիացւոց բնակած տեղւոյն վրայ յարձակեցան, պարըսպին մէկ մասը կործանեցին ու շտեմարաններն այրեցին։ Ա յարձակման վրայ շուտ մը կարգաւորեալ պաշարում մը սկսաւ. ժողովրդեան կատաղի յարձակումները՝ Սպանիացւոց յուսահատական ու

քաջասիրտ պաշտպանութեան կը հաւասարէր։ Ա-վարտող յայտնի կը տեսնէր որ Գորդէղին օգնութեան հասնելէն ուրիշ ազատելու միջոց չկայ։

Արդ Գորդէղ իր զօրաց առ նեղութիւնն իմանալով՝ ամէն ճիգն ի գործ դրաւ որ շուտով Մէքսիկոյ հասնի, եւ առ առթին մէջն ալ նոյն արագաշարժութիւնն ի գործ դրաւ, որով միշտ վտանգներէն ազատած էր։ Դլասգալա հասած առեն՝ երկու հազար տեղացի զինուոր իրեն հետ միացաւ. որով Մէքսիկոյ ելած ապստամբութիւնը զսպելու համար ինք զինքը բաւական զօրաւոր կարծեց։ Մէքսիկոյի երկիրը մտնելուն պէս՝ տեսաւ որ ամէն կողմ Սպանիացւոց դէմ սաստիկ ատելութիւն մը տիրած էր։ Իր ճամբուն վրայ եղած քաղաքներուն բնակիչներէն շատերը թող տուած փախած էին. զօրաց համար ամենեւին պաշար չէր գտնուեր։ Եւ թէպէտ իր ընթացքին արգելք դնող չկար, բայց ամէն կողմ տիրած խոր լռութիւնն ու օտարականաց հետ ամենեւին մէկու մը հաղորդութիւն ունենալ չուզելը՝ յայտնի կը ցուցընէր որ ապստամբութիւնը՝ միայն զէնքի զօրութեամբ կարող պիտի ըլլայ զսպել, որուն սաստկութեամբ սկսելուն նշաններն ամէն կողմ կ'երեւային։

Գորդէղ Յունիսի 24ին Մէքսիկոյ մտաւ։ Ձինքը դիմաւորելու եկող մը չեղաւ. ամէն կողմ տխուր լռութիւն մը պատած էր։ Սպարապետն առջի բան սարսափեցաւ, բայց վստահութիւնն իր զօրաց վրայ գնելով՝ ունեցած վախը մէկ դի ըրաւ եւ մէկդի ձգելով իր խոհեմական վարմունքն՝ որով իր ընթացից մէջ քաղցրութիւն մը կը խառնէր, Մոնդեզումային պյեւելութեան չդնաց. եւ երբ որ թագաւորն իրեն եկաւ եւ ըրած յաղթութեան ու դարձին վրայ բարեմաղթութիւնները ըրաւ, ինք անարգելով մը կոնակը դարձուց եւ ամենեւին պատասխան տալ չուզեց։ Գորդէղին պյոպիսի արարքոյ կարդի

ու իր հաստատակօրէն բռնած քաղաքավարական ընթացքէն բոլորովին տարբեր վարուիլը՝ երկու պատճառ ունէր. նախ կը կարծէր թէ Մոնթեզումեան իր հպատակացը դիտաւորութեան տեղեակ էր եւ իրենցմէ գաղտուկ պահեց. երկրորդ ալ իր հիմակուան զօրութեան վրայ յանձնապաստանութեամբ կը վստահէր, որովհետեւ Ցակիտասին ըսածին պէս՝ Ճաշող դէպքերն երեւելի զօրապետները յանդուգն կ'ընէն:

Գորդեզ Ալվարատոն դիմացը բերել տուաւ եւ իր հեռաւորութեան տեղն բռնած ընթացքին ու պատահած դէպքերուն վրայ խոսիւ քննութիւն բրաւ: Ալվարատոյ ինք զինք չատագովելու չանայց, բսելով թէ վերջին հարկաւորութենէ ստիպեալ՝ այնպէս վարուեցայ: Իմացայ որ, բսաւ, տեղացւոց մէջ սուտ լուր տարածուեր է թէ մեր զօրքն չաղթուեր է եւ ասոր վրայ բոլոր Սպանիացիները ընդհանուր գաղտնի դաւաճանութիւն մը կազմուեր է: Իսկ ոճնի օրը Մէքսիկացոց վրայ յարձակումէ ընելը անոր համար էր, վասն զի դիտէի որ նիւթած նենգութիւնն ան օրերն իրագ ի գործ դնելու պիտի ակսէին: Ա չարեաց առջեւն առնելու համար՝ ուղեցի մեկէն ապստամբութեան գլխաւորները ջնջել: Գորդեզ անոր ա չատագովութիւնը չհաւնեցաւ ու բռնած ճամբան վար զարկաւ: Բայց Մէքսիկոյ դառնալէնետեւ իր բռնած ընթացքն ալ բոլորովին առանց պակասութեան չէր: Մոնթեզումայեն խաբդախական ընթացքին նեղանալով ու պաշարի պակասութեան վրայ կատղելով՝ չափաւորութեան դիմակը մեկդի հանեց, եւ ազնուականաց հետ արհամարհոտ հպարտութեամբ մը վարուելու սկսաւ: Քանի մը Մէքսիկացիք, որոնք քիչ մը սպանեղերէն սորված էին, Գորդեզին խօսքերը լսելով՝ իրենց քաղաքակցացը հաղորդեցին եւ անոնց բարկութիւնն աւելի գրգռեցին: Ամէնն ալ արտաքոյ կարգի կատաղութեամբ դէնք առին օտա-

բականաց վրայ յարձակելու, եւ ան առենէն այն-պիսի սաստիկ պատերազմ մը սկսաւ, որն որ ուրիշ կերպով չէր կրնար դադրիլ, բայց եթէ մէկ կողման բոլորովին ջնջուելովը:

Գորդէզ զինուորի մը հրաման տուած էր որ Մանդեզուէլային կինն եւ ուրիշ աղնուական տիկին-ները Դադուպա տանի ու ցեղապետին պահպանու-թեան յանձնէ: Ան զինուորը քիչ մը վերջը՝ վի-րաւորած, հոգին բերանն եկած՝ ետ դարձաւ: Կատ-ղած տեղացիք թմբերուն վրայ ասոր դէմ յարձա-կելով՝ բռնած էին. բայց կռոց զոհ մատուցանելու տարած առենին ձեռքերնէն պրծած էր: Խոլորն ալ, ըսաւ, զինուորած են ու ամէն դիպց դէպ ի մեր կողմը կը դիմեն: Գորդէզ անմիջապէս ջոկատ մը հանեց, որն որ հազիւ մեծ հրապարակը կրցաւ հաս-նիլ եւ հոն կատաղի աղաղակներով ու կարկտի նման նետերով ընդունուեցաւ: Ժողովուրդը՝ հրապա-րակներն ու տներու տանիքը բռնած էին եւ Սպա-նիացւոց վրայ շարունակ նետ կը նետէին: Ջոկատին դլխաւորը շուտ մը բաղմաթիւնէն պաշարուեցաւ. հա-զիւ մեծ քաջութեամբ ու արտաքոյ կարգի ճարտարու-թեամբ կրցաւ առ սաստիկ վտանգէն ղերծանիլ եւ ի-բենց տեղն հասնիլ, եթէ մը մարդ կորսընցրնելէն ետեւ:

Տեղացիք ասոր վրայ համոզուելով որ զերնէք հարատահարողներն անյաղթելի չեն, երկրորդ օրը եկան վրանին յարձակեցան: Պաշարուողները՝ եկող-ներուն բաղմաթիւնէն աւելի՝ անոնց զարհուրելի կատաղութենէն սարսափած էին: Թշնամիք կարծես թէ բոլոր կատաղի դազաններու դարձած էին. թէ-պէտ թնդանօթները դէպ ի ճամբաներուն բերանն ուղղուած ըլլալով, ամէն անդամ պարպուելուն՝ սոս-կալի բաղմութիւն մը դեահներ կը ձգէին եւ Սպա-նիացւոց ամէն մէկ հարուածը՝ մերկ մարդիկներուն մէ-մէկ մահացու վէրք էր, ի վերայ այսր ամենայնի յար-

ձակման ուժգնութիւնն ամենեւին չէր թոյլնար. նոր յարձակողները՝ մեռնողներուն տեղը լեցընելու համար յառաջ կը նետուէին եւ անոնց պէս ջարդուելէն առաջ՝ իրենց տեղն ալ ուրիշ աւելի քաջասիրտ մարդիկ կը յայտնուէին: Գորդէզ բոլոր իր յաջողակութեամբը, քաջութեամբն ու ղինուորաց հրահանգովը դէմ դնելովը՝ հաղիւ կրցաւ թշնամեաց ներս մտնելն արգելել:

Աքսիկացւոց ցուցրցած ասանձնաճեղի զօրութեան վրայ ամենէն քաջ ղինուորները սարսափեցան եւ Կարվաէղին ընկերներն ապշեցան մնացին: Աքսիկացիք շարունակ իրենց կը սպառնային թէ Զձէզ մեր աստուածներուն պիտի զոհենք, ինչպէս որ խոստացած ալ ենք. տաճարներուն մէջ վայրենի դազաններ ալ պահած ենք, որպէս զի ձեր մարմինները սպառեն: Ա՛ս խօսքերն՝ անոնց զարհուրելի մարդազոհը տեսնողներն աւելի եւս կը սարսափեցընէր: Միակերպ կրած նորանոր յարձակումներն, դրանուած վտանգնին՝ ղինուորաց վրայ դժնդակ ու ձեռասակար տպաւորութիւն մը կ'ընէր: Կարվաէղին ղինուորները կարծած էին որ արդէն յաղթուած ու նուաճած երկրի մը կողոպուտը ժողվելու կ'երթան. ուստի եւ մէկէն ի մէկ այսպիսի ծանր ու վտանգաւոր պատերազմի մը բռնուելնուն վրայ մեծապէս կը տրտնջէին, եւ Գորդէզին խոստումնաբներէն խաբուելնուն վրայ կը զղջային: Բայց ժամանակ կորսընցընելու չէր դար. արտաքոյ կարգի զօրութիւն ու քաջութիւն ցուցընելով՝ պէտք էր որ հաստարակայ թշնամւոյն ձեռքէն եւ ընդհանուր կոտորած մը վտանգէն ազատելու ջանային: Ուստի Գորդէզ՝ որ ա՛ս ամէն դժբախտութեանց մէջ իր հաստատութիւնը պահած էր, ուղեց զօրաց քաջասրտութիւնն արթընցընել. վերհաւն հօդաց դլխին անցնելով՝ յարձակում մ'ընել ու թշնամիները վռնտել:

Մ՝եքսիկացիք իրենց պազանային յամառու-թեամբը՝ Գորդեղեն աշխոյժն ու քաջասրտութիւնը չէին կրնար նուաճել։ Ուզելով թշնամեայ ցուցը-նել որ իրենցմէ ամենեւին չվախնար, հրամայեց որ երկրորդ յարձակման մը պատրաստուին։ Տեսնե-լով որ առջի յարձակման առեն՝ պատուհաններէն ու տանիքներէն նետուած նետերէն ու քարերէն՝ զինուորները շատ վնաս կրեցին, ան վռանդին առ-ջեւն ալ առնելու համար՝ անիւներու վրայ հաստա-տուած չորս աշտարակ շինել տուաւ, որոնց ամէն մէկը երեսուն զինուորի չափ կրնար առնուլ։ Աշտա-րակներուն վրայ հաստ տախտակներով ծածկուած էր, որպէս զի նետուած քարերուն դէմ պնէ. իսկ քովերը ծակեր կային, որոնցմէ կրնային հրացան պարպել։ Գորդեղ ան աշտարակներուն մէջ բուսական զօրք խոթելէն ետեւ՝ մնացած զօրքին դլուխն անցաւ, եւ երկու հազար Վլասպալացի ալ մէկտեղ առնելով՝ կէս դիշերուն դուրս ելաւ։ Ամէն կողմ խոր լռու-թիւն մը տիրած էր. բայց հազիւ թէ յառաջ եր-թալու սկսան, մէյ մ՝ալ զարհուրելի ազաղակներն ու պատերազմական գործիքներու ղարնուիլը ցուցուց թէ թշնամիք կը հսկեն եղեր։ Մ՝եքսիկացիք թշնամեայ յարձակման չսպասելով՝ անոնց դիմացն ելան։ Եր-կու կողմանէ ալ առջի հարուածներն առին տուին, առանց կարդերնին ապրելու։ Բայց Մ՝եքսիկացիք շատ մը իրենց բրած մեծ կորուստը տեսնելով՝ ճամբանե-րու մէջ շինուած պատնէշներուն ետեւը քաշուեցան եւ հնոկից սաստկութեամբ կը պատերազմէին. երբ որ թնդանօթները դիրենք կը ցրուէր, ետ ետ կ՝եր-թային ու նորէն կարգի կը մտնէին։ Կ՝երեւար որ ճարտար դլխաւոր մը իրենց բրած շարժումներուն կ՝առաջնորդէր. ամէնը մէկանդ ու շատ ցածէն նետ կը նետէին. առանց չփոթութեան իրենց կեցած տեղը կը պաշտպանէին, եւ առանց կարգերնին ա-

բելու ետ կը քաշուէին: Շարժուն աշտարակներն ալ չէին բերան զիրենք շատ վախցուցին. բայց շուտ մը ուճապարելին ամենքներուն վրայ ահագին ծանրութեամբ քարեր հանելին, որոնք ճարտարութեամբ աշտարակներուն վրայ նետելով՝ կտոր կտոր ըրին: Պատերազմը բոլոր օրը տեւեց. Մէքսիկացիներէն սաստիկ բազմութիւն մեռաւ ու քաղքին մէկ մասն ալ այրեցաւ. բայց Սպանիացիք իրենց թշնամիները ջարդելէն յոգնելով ու շարունակ նոր եկած զօրքերու յարձակման դէմ դնելու հարկադրած ըլլալով՝ որոնք իշնողներուն տեղը կ'անցնէին եւ աւելի կատաղութեամբ կը պատերազմէին, վերջապէս ետ քաշուելու սոխպուեցան: Ա՛ս կռուան մէջ Սպանիացիներէն 12 հոգի մեռաւ, 60 հոգի ալ վիրաւորուեցաւ. նոյն իսկ Գորտէզ ձեռքին վրայ վերք մ'ընդունեցաւ:

Սպարապետն ան ատեն իր սխալմունքն իմացաւ, տեսաւ թէ Մէքսիկացիներն արհամարհելն իրեն սրշափ սուղի նստեցաւ. համոզուեցաւ որ քաղքին բռնութեամբ տիրելն անկարելի է, եւ տեսաւ որ իր ներկայ վիճակին վտանգները՝ պաշարի պակասութենէն ու հետեւապէս սովէն՝ աւելի պիտի սաստկանար: Մէկալ կողմանէ ալ Մէքսիկոյ թագուհին իրեն շատ դժուար էր. ասանկ աշխարհակալութենէ մը հրաժարելն՝ որուն վրայ այնչափ աշխատած եւ տարի մը քրտինք ու արիւն թափած էր, իրեն շատ ծանր կու գար: Բայց թէպէտ ետ քաշուելն ալ շատ վտանգաւոր էր, սակայն մէկիկ ապահով միջոցն էր: Գորտէզ աս մտածմանց մէջ եղած ատեն՝ Մոնթեզումա իրեն խորհուրդ մը տուաւ, որն որ Սպարապետը հաճութեամբ ընդունեցաւ, որովհետեւ անկից յաջողութիւն կրնար յուսալ:

Այսորը բարձր աշտարակի մը վրայէն՝ եղած պատերազմը կը զննէր. տեսաւ որ իր եղբայրն ու քանի մը խօսքերնին անցնող ցեղապետներ զնդերուն

գլուխն անցած էին. կը տեսնէր որ բոլոր քաղաքը սաստիկ կոտորած կ'ըլլայ, կը գուշակէր որ Մեքսիկայի կործանմանէն ետքը՝ անառարակոյս իր թագն ու նոյն իսկ իր կեանքն ալ պիտի կորսընցնէ: Իր հպատակներուն սաստիկ վրէժխնդրութեան բաղձանքը տեսնելով եւ Սպանիացւոց մեծ ու արտաքոյ կարգի քաջասրտութիւնը ճանչնալով՝ յայտնի կ'իմանար որ թշնամութեանց դադրելուն յոյս չկայ: Վերջապէս կ'իմանար թէ որ կողմն որ յաղթող ըլլայ, Մեքսիկոյ պէտք է որ բոլորովին կործանի ու անբնակ ըլլայ: Ասոնք մտածելով՝ ուղեց Սպարապետին հետ մէյ մը խօսակցիլ եւ ջանաց զԳոդրդեզ համոզել որ խաղաղութեամբ ու հանդարտութեամբ քաղքէն ետ քաշուելէն ուրիշ միջոց չկայ: Ա՛ս բանս, ըսաւ, թէ ձեզի եւ թէ ինծի օգտակար է. որովհետեւ ձեր երթալէն ետեւ՝ ես կրնամ կառավարութեան սանձերը ձեռքս առնել եւ իմ թագիս աչք անկողները նուաճել: Մինչեւ հիմա ձեր պատճառաւ քաշած նեղութիւններս՝ վճանիդ պարտք մը կը դնեն որ ասոնց ջոխը յանձն առնուք, որն որ շատ կողմանէ ձեզի ալ օգտակար է: Գոդրդեզ անմիջապէս տեսնելով որ ասոնց առաջարկութիւնն ինչ կերպով կրնայ իր օգտին դարձընել, խօսք տուաւ որ քաղքէն դուրս կ'ելլէ, բայց այնու դաշամբ որ կայսրն արգելէ որ իրենց ետեւ ընող մը չըլլայ, որուն համար պէտք է որ, ըսաւ, Մեքսիկացիք զէնքերնին վար ձգեն: Մնդեզումա ասոնց խնդիրը սիրով յանձն առաւ ու պատրաստութեան բոլոր իր ազդեցութեամբն իր հպատակներուն զրգռած ոգիները հանդարտեցընելու եւ յարձակումնին դադրեցընելու:

ԺԻ.

Մանր-ազատային հոգը։ — Ցանցառին մեջ սուլել պարբերաբար։

Առտու եղածին պես՝ Մեքսիկացիք յարձակումն ուղղի սաստկութեամբ նորէն սկսան, առանց ամենեւին թնդանօթներուն կոտորածէն զարհուրելու, իրենց բազմութիւնն ամէն րոպէ շատնալու վրայ էր։ Նոյն առեն Մոնդեզումա պարսպին վրայէն իր փառաւոր թագաւորական զգեստներովը ժողովրդեան երեւցաւ։ Երբ որ Մեքսիկացիք տեսան իրենց տէրն ու թագաւորը՝ զոր որ աստուածոյ պէս կը յարգէին ու կը պաշտէին, զէնքերնին վար առին եւ անմիջապէս խոր լռութիւն մը տիրեց. ամէնն ալ գլուխնին ծռեցին, ոմանք գետինը խոնարհեցան։ Մոնդեզումա ժողովրդեան ճառ մը խօսեցաւ, որով կը ջանար զանոնք համոզել որ թշնամութիւնները դադրեցընեն։ Օտարականք կ'ուզեն քաղքէն հեռանալ, ըսաւ. չեմ ուզեր որ անոնց ետ քաշուելուն արգելք դնէք։

Ազնուականներն՝ որոնք պարսպին աւելի մօտիկացած էին, որ կայսեր խօսածն աղէկ մը լսեն, շուտ մը պատասխան տուին թէ Աստուածներուն օգնութեամբ՝ պատերազմը շուտով կը լմընայ. որովհետեւ երդում ըրած ենք որ բոլոր Սպանիացիները չնջենք։ Մոնդեզումա զանազան պատճառներով զինենք դիմադրելու շարժելու կամ սրսեբնին վախ ձգելու չջանայ. բայց ոչիներն անանկ գրգռած էին, որ պատճառներու մտիկ ընելու առեն անցած էր։ Ամէն կողմանէ արտունչն սկսաւ, յարդութիւնը կատաղութեան փոխուեցաւ. ոմանք թագաւորը ակար ու վատ կը կոչէին, ոմանք ալ սպառնալիքներ կ'ընէին ու կը նախատէին։ Ընտաստութեան հոգին ամենուն վրայ տարածուեցաւ. եւ որոնք որ մինչեւ նոյն առեն կայսրն աստուածոյ տեղ դրած էին, իրեն անէծքներ տալու սկսան. երթալով կատղութիւն

նին սասականալով՝ սկսան նետ ու քարեր նետել՝ ան սասհմանի սասակութեամբ, որ Սպանիացիք զին-քը պաշտպանելու համար վահաններն վեր վերցընելու չմնաց՝ դժբախտ թագաւորն երկու նետէ վիրաւոր-ցաւ ու երեսն ալ քար մը դալով՝ դետինն ինկաւ: Մեքսիկացիք աս տեսնելով՝ անանկ սասկացին, որ յանկարծակի մէկ ծայրէն մեկալ ծայրն անցան: Խիղ-ճերնին սկսաւ զարնել, գործած ոճիրներնուն վրայ սարսափելով ու կարծելով որ աստուածներն անմի-ջապէս վրէժխնդիր պիտ՝որ ըլլան՝ փախչելու սկսան:

Մոնդեզումա իր բնակարանը սարուեցաւ, ուր որ Սպարապետը շուտ մը վաղեց գնաց եւ զինքը մխի-թարելու կը ջանար ու իր դժբախտութեան վրայ շատ մեծ ցաւ կը ցուցընէր: Բայց թագաւորն աս աստիճանի նուաստութեան հասնիլը տեսնելով, ո-րուն պատճառն օտարականք էին, զԳորդեզ բար-կութեամբ եւ արհամարհութեամբ մէկդի ըրաւ. բժշկական օգնութիւններն ալ ընդունիլ չուզեց. սասանկ մեծ նախասահ մը կրնէր եսեւ ապրիլ չէր ուզեր, վասն զի թէ Սպանիացւոց գերի ու թէ իր ժողովրդեան սեւելի եղած էր: Կասղութենէն՝ վեր-քերուն վրայ դրուած սպեղանիքը փրցուց հանեց, եւ յամառութեամբ՝ ամենեւին անուռդ առնուլ չէր ուզեր: Գորդեզ սասր վրայ շատ ցաւեցաւ, եւ միաքը փոխելու շատ ջանալէն եսեւ տեսնելով որ անկա-րելի է եւ սարաբախտ թագաւորին վախճանը մօ-սեցեր է, զանէ զանիկայ քրիսոսոնէական կրօնքի դարձընելու ջանաց: Հայրն Օլմեդոյ իր ճարտասանու-թեան բոլոր ուժը թափեց թագաւորը համոզընելու որ մկրտուի. բայց աշխատութիւնն անօգուտ եղաւ: Երեք օր հիւանդութիւն քաշելէն եսքը՝ իր բախան ու իր թշնամիները նզովելով եւ Սպանիացւոց ու իր ապստամբ հպատակացը վրայ սասուածներուն վրէժխնդրութիւնը կանչելով՝ մեռաւ:

Ասանկ ալեւտալի վախճան ունեցաւ Մոնդեզումա Բ։ Ցիսուն տարւան մեռաւ, տասն՝ութը տարի թագաւորելէն ու եօթն ամիս դերութիւն քաշելէն ետեւ։ Սպանիացիք անոր մահուանը վրայ շատ յուզեցան. իր մեծանձնութեամբն ու ազնուական վարմունքովն անոնց սիրելի եղած էր։ Իր բնութեան մէջ իրարու հակառակ առաքինութիւններ ու մոլութիւններ կ՝երեւային. վեհանձն ու առատաձեռն էր, բայց շատ հեղ իր հպատակաց վնասովը. արդար եւ իրաւարար էր, բայց շատ անգամ անզգամ անգթութեան գործքեր կը գործէր։ Իր պատերազմական ձիրքերն, որով շատ յաղթութիւններ գլուխ տարած էր, շատ փառասիրութեամբ եւ մարդասիրութեամբ խառն չէին։ Թէպէտ իր թագաւորութեան առջի տարիներն իր տէրութեան երկիրներն ընդարձակած էր, բայց կարծես թէ վերջին տարիներն իր բնաւորութիւնը բոլորովին փոխուած էր. ան քաջասիրտ ու աներկիւղ աշխարհակալը՝ Սպանիացիք իր երկիրներուն վրայ երեւալուն պէս՝ տակաւ ու տարաւամ իշխան մ՝եղաւ։ Բաւական սուբ միտք ունէր, երաժշտութիւնը շատ կը սիրէր, պատերազմական կրթութիւններէն կը հաճէր. իր մէկիկ զբօսանքն՝ որսի երթալն էր։ Հասակը միջակ, անդամները համեմատ, դէմքը վայելուչ, աչքերն ազդու էր. իր զգեստին եւ բոլոր մարմնոյն վրայ արուեստով կարգի հոգ ու զգուշութիւն կ՝ընէր։ Թէպէտ իր կառավարութեան մէջ զանազան պակասութիւններ ալ երեւ, ի վերայ այսր ամենայնի Մեքսիկոյի ամենէն երեւելի ու հռչակաւոր թագաւորը կրնայ անպուիլ։ Շատ որդիներ ունեցաւ, որոնցմէ երեքը քիչ մը ետքը մեռան. մէկը կենդանի մնալով քրիստոնէութեան դարձաւ ու Տոն Բեատրոյ անուամբ նշանաւոր եղաւ։ Մոնդեզումա եւ Դուլա անուամբ ճանչցուած սպանիական կոմսերն՝ ասոնց Տոն Բեատրոյէն սերած են։ Այն ընտանիքէն Յովսէփ Վալեատարէզ

անունով մեկը 1697ին Մեքսիկոյի փոխարքայ անուա-
նեցաւ։

Անդեղումա վերջին շունչն առնելուն պէս՝ Գորդէզ շուտ մը մարդ խրկեց ու Թագաւորին մա-
հուան գոյժն անոր յաջորդը Վուենգլաւագային իմա-
ցուց. միշտ կայսեր քովը մնացող ազնուականներէն
ալ վեց հոգի ընտրեց, որ անոր մարմինը քաղաք
առնին։ Երբ որ Սպանիացիները պաշարող ժողովուրդն
իրենց Թագաւորին մեռելը տեսան, շուտ մը բռնած
դիրքերնին Թող տալով՝ սկսան անոր եռեւէն եր-
թալ։ Քիչ մը վերջը Թագաւորին մահուան գոյժը
քաղաքին ամէն կողմը տարածուելով՝ ողբալու եւ կո-
ծելու ձայները սկսան, եւ ամբողջ գիշերը նոյն եղա-
նակաւ յառաջ գնաց։ Առտու եղածին պէս՝ Թա-
գաւորին մարմինը մեծ փառաւորութեամբ ու հան-
դիսով Գուաթոլդեգա լեռը տարուեցաւ, որուն վրայ
էր Մեքսիկոյի Թագաւորաց դերեզմանը։

Անդեղումային մահուամբ՝ հաշտութեան յոյսը
բոլորովին ոչնչացած էր. յուզարկաւորութեան ժա-
մանակն ընդհիմնահատած պատերազմը՝ նոր կատղու-
թեամբ մը սկսաւ։ Քաղաքացիք մեծ տաճարին մէկ
կողմն եղած բարձր աշտարակը հինգհարիւր ընտիր
զօրքով ամրացուցին, որն որ Սպանիացւոց վրայ կը
նայէր. անանկ որ Սպանիացիներէն ոչ ոք դուրս
կրնար ելլել՝ առանց վերաւորուելու։ Գորդէզ տեսաւ
որ ան աշտարակին չհրաժ՝ իր եւս քաշուիլը չկրնար
յաջողցնել. պէտք էր որ զանոնք անկից վռնտէր,
թէպէտ եւ շատ դժուար ըլլար ու մարդ ալ կոր-
սընցնէր։ Յովհաննէս Խադոպար բաղմաթիւ զէն-
դոյ մը աս յարձակումն ընելու որոշեցաւ. եւ
թէպէտ ինք շատ քաջ էր ու քովն զօրքերն ալ
ընտիր էին, բայց երեք անգամ ետ քշուեցան։

Գորդէզ տեսնելով որ իր քաջ ու հաւատարիմ
զօրաց ազատութիւնն աս յաղթութենէն կախում

ունի, ուղեց անձամբ կռուոյն մէջ մտնել. վիրաւորած թեւին վահան մը կապել տուաւ եւ սուրը ձեռքն առած՝ կռուոյն մէջ նետուեցաւ: Զինուորներն իր քաջասրտութենէն ու օրինակէն քաջալերուելով՝ նորէն յարձակեցան, աշտարակին աստիճաններէն վեր ելլելու սկսան եւ վերջապէս Մեքսիկացւոց բռնած պատշգամին վրայ հասան. ասոնց դէմ միջոցին մէջ սրոյ ու մահակի զարհուրելի պատերազմ մը բացուեցաւ: Թշնամիք մեծ քաջութեամբ ասոնց յարձակման դէմ դրին. աւելի կ'ընտրէին կտոր կտոր ըլլալ, քան թէ զէնքերնին ձգել. ոմանք իրենք զիրենք աշտարակէն վար կը նետէին, լաւագոյն սեպելով իրենց կամքը մեռնիլ, քան թէ թշնամւոց սրոյն բերանն երթալ: Ցաճարին բոլոր քրմերը՝ սոսկալի աղաղակներով ժողովուրդն ասոնց դէմ պաշտպանութեան կանչելէն եաքը՝ պատերազմելով մեռան. քառորդուան մը մէջ աշտարակին հինդհարիւր պահապանները բոլորովին չարգուեցան: Վլասգալացիք աշտարակին կրակ տուին, որն որ շուտ մը այրեցաւ: Բայց պատերազմը դեռ փողոցներուն բերանը կը շարունակուէր. մանաւանդ Դադուպայի փողոցին վրայ, որ լայն ըլլալով՝ Մեքսիկացիք դիւրաւ կրնային թշնամին պաշարել:

Վորդէզ շուտ մը ձի հեծաւ, եւ սանձը ձիուած թեւն անցընելով՝ ուզ մ'առաւ իր զօրաց օգնութեան գնաց, եռեւէն քանի մը ձիաւոր ալ վազեցին եկան: Զիերուն յանկարծ յարձակիլը թշնամւոյ կարգը բաժնեց, յրուեց. ան թանձր բազմութեան մէջ ամէն մէկ ուզի հարուածը՝ մէյ մէկ թշնամի գետինը կը զարնէր: Վորդէզ անանկ եռանդամբ կը պատերազմէր որ առանց միտ դնելու իր քովիններէն բաժնուելով՝ քիչ մը վերջը իր գինուորներուն յարձակումէն փախչող թշնամիներու բազմութիւնն եռեւէր կարեցին ու պաշարեցին: Ա՛ս մեծ

վանդին առեներ՝ աճապարեց քովի ճամբան նե-
տուեցաւ, ուր որ աւելի քիչ բազմութիւն կար։
բայց հազիւ քիչ մը յառաջ գացեր էր, ահ մ՚ալ
տեսաւ որ խումբ մը թշնամիք դերի բռնած կը տա-
նէին զԱնդրէաս տէ Տուերոն, որն որ ձիէն ինկալով
թշնամեաց ձեռքն ինկած էր, որոնք զինքը մօտաւոր
տաճարը կը տանէին, որպէս զի աստուածներուն
զոհ մատուցանեն։ Գորդէզ երբ որ ասիկայ կը տես-
նէ՝ շանթի պէս ետեւի կողմանէ վրանին կը հաս-
նի, իր բարեկամը բռնողները կը ցրուէ եւ անոր
քովը կը մօտիկնայ։ Տուերոյ ասս անչուտալի օգնու-
թենէն սիրտ առնելով՝ քովը կախուած սուրը կը
քաշէ, որն որ թշնամիք անզգուշութեամբ ու շփո-
թութեամբ վրան թող տուած էին, առջի ուժով
շատ Մէքսիկացիք գետինը կը զարնէ կը սպաննէ, եւ
իր նիզակին ու ձին՝ որ մօտերն էին, ձեռք կը բերէ։
Ան տեսն Գորդէզ եւ Տուերոյ քովէ քով դալով՝ նի-
զակներով թշնամեաց մէջէն կը ճղքեն կ՚անցնին
ու Սպանիացւոց դնդին հետ կը միանան, որն որ
արդէն թշնամիները փախուցած էր։ Գորդէզ անմի-
ջապէս փող զարկաւ, իրենց տեղը քաշուելու հրա-
մայեց. զօրքերը սպանութենէ ու կոտորածէ յոգ-
նած՝ ետ դարձան. բրած յաղթութիւնին անով
աւելի ուրախալի եղաւ, որ ամենեւին մարդ չէին
կորսընցուցած, եւ շատ քիչ վիրաւոր ունեցած էին։

Ա՛ս յարձակումը թէ յարձակողներուն համար-
ձակութեան ու քաջասրտութեան կողմանէ եւ թէ
Մէքսիկացւոց սրտոտութեան ու յամառութեան
կողմանէ ան աստիճանի նշանաւոր դէպք մը ե-
պատեցաւ, որ Դլատալայիք ու Մէքսիկացիք ասոր
յիշատակին իրենց նկարներովը պահեցին։

ԺԲ.

Ապանիացւոյ լուռուած հայէին եր կը հալուէին։ — Օրուան պայ պարբերումը։

Թէպէտ ամ վերջին յաղթութիւնը շատ ազէկ յաջողեցաւ, սակայն Ապանիացւոց վիճակը միշտ յուսահատական ու դժբախտ էր։ Մոնդեզումա չկար, պաշարները նուազելու սկսած էին, վառօդն ալ լմննալու վրայ էր. զինուորներէն շատերը վերք ունէին եւ ամէնքը ասստիկ յոգնած էին։ Մեքսիկացիք ալ աւելի հոգի առնելով՝ բոլոր կամուրջները քանդած էին, որպէս զի անոնց ետ քաշուիլն արգելէն։ Տեսնելով որ յարձակմամբ չէն կրնար յաղթել, կ'ուզէին անօթութեամբ յաղթել։ Կամ սովէ մեռնիլ, կամ կռուց ղհ ըլլալ՝ ամ երկուքին մէկն էր Գորդեզին քալ զինուորներուն դլուխը դալիքը. ուստի Սպարապետը մտքին մէջ որոշեց որ Մեքսիկացին ետ քաշուի, ուր որ ալ չէր կրնար կենալ։ Ամ որոշումն ինք իրեն ընելէն եաքը՝ մեծերը խորհրդի կանչեց, որ անոնց միտքն իմանայ թէ ամ բանս ինչ կերպով եւ ըրբ ի գործ դնեն։ Ժողովականք երկու կողմ բաժնուեցան. մանաւ ցորեկ ատեն քաշուիլ կ'ուզէին, որպէս զի վտանգները յայտնի տեսնեն, իրենց շարժումները կարգի դնեն եւ հարկաւոր եղած ատեն կարող ըլլան դիւրաւ միանալ ու թշնամեաց յարձակմանը դէմ դնել։ Ոմանք ալ կ'ըսէին թէ դիշերն աւելի ապահով է եւ իրենց աւելի շահաւէտ, որովհետեւ յոյս ունէին թէ Մեքսիկացիք իրենց աւերդրապաշտութեամբը դիշեր ատեն չեն պատերազմիր։ Ամ վերջին կարծիքը յաղթեց։ Գորդեզ ալ նոյնին հաւանեցաւ եւ ամէն բան սկսաւ կարգի դնել որ առջեւի դիշերը ճամբայ ելլեն։ Բոլոր օրը շարժական ու դիւրաւար կամուրջ մը շինելու աշխատեցան, որպէս զի քանդուած թըմ-

բերուն ու հաղորդութիւնը կատարած տեղերուն վրայ դնեն եւ լեզուն անցնին: Խոլոր թագաւորին երթալու դանդաղ ու իր անձնական հարստութիւնը ժողվելը, միանգամայն ան անհամար զարդերն՝ որոնք դեռ չէին բաժնուած, միկտեղ բերել տուաւ. հինգերորդ մասը թագաւորին հանելէն եաեւ՝ ղենուորաց բաւ թէ ամէն մարդ ուզածին չափ առնէ. բայց ղերենք դուշացուց որ չըլլայ թէ չափին աւելի ծանրանալով՝ իրենք ղերենք վտանգի մէջ դնեն:

Ասոնք ընելէն եաեւ՝ մեծ փութով եւ զգուշաւորութեամբ բանակը կարգի դրաւ: Սանտավալ, Օրատաղ ու Փրանկիսկոս Լուկոյ՝ երկու հարիւր քսան յառաջապահ ղենուորաց հրամանատար դրաւեցան. վերջապահը՝ որուն մէջ էին Սպանիացւոց մեծ մասը, Ալվարատոյին եւ Վելասկուէզ աէ Լէոնին հրամանատարութեան տակ դրաւ. իսկ ինք բանակին կենդրոնին կ'առաջնորդէր, որուն մէջն էին Մոնդեզումային ընտանիքը, դերի բռնուած երեւելի մարդիկ, թնդանօթներն ու շարժական կամարջը. դաշնակցաց զօրքն ալ առ երեք ղէսառոր դնդերուն մէջ բաժնուած էին: Կէս գիշերէն քիչ մը եաբը, 1820ին, Յունիսի մէկին, յառաջապահ զօրքը շարժելու սկսաւ, որուն եաեւէն անմիջապէս բոլոր բանակն ալ դնաց: Այն գիշերը սաստիկ մութ էր ու հեղեղի պէս անձրեւ կու գար. առ պարագան՝ որ առջի բերան շատ օգտակար երեւցաւ, քիչ մ'եաբը խիստ դժբախտ հետեւութիւն ունեցաւ: Սպանիացիք լուութեամբ յառաջ կ'երթային Պատուպա տանող թմբին վրայէն, որովհետեւ ան կողմանէ քաղաքը ցամաք երկրին աւելի մօտ էր. միանգամայն նոյն կողմը Թլասքալային ու դէպ ի ծով տանող ճամբէն աւելի հեռու էր նկատելով՝ Մեքսիկացիք նոյն տեղերն ուրիշ տեղերուն չափ չէին ուրած: Սպանիացիք առանց արգելք մը կրելու՝ թմբին առջի կողմնատած տեղը

Հասան ու խաբուելով կարծեցին թէ Թշնամին իրենց փախուստն իմացած չէ։

Բայց Մեքսիկացիք Թշնամիներէն գաղտուկ՝ առնոց ամէն շարժումները դիտած ու ատոնիկ յարձակում մ՚ընելու պատրաստուած էին։ Սպանիացիք կամուրջը Հատուտաելու եւ ձիերն ու Թնդանօթներն անցընելու զբաղած ժամանակ՝ մէկէն ի մէկ փողրոց ձայն ու բաղմաբեթեան աղաղակ մը լսելով շփոթեցան եւ սարսափեցան. քարերն ու նետերն անձրեւի պէս ամէն կողմանէ սկսան վրանին թափիլ։ Մեքսիկացիք սոսկալի կատաղութեամբ յառաջ կու գային. շարժական փայտէ կամուրջն ալ Թնդանօթներուն ծանրութենէն անանկ մը ջրին մէջ խրեցաւ, որ դուրս Հանելը անկարելի եղաւ։ Սպանիացիք իրենց վտանգը տեսնելով՝ արագօրօք երկրորդ խրամատին վրայ դացին, ուր որ Թշնամիները զերեզնք պաշարեցին։ Եւ Թէպէտ իրենց բնական քաջասրտութեամբն ու արիութեամբը կը պատերազմէին, բայց ատոնիկ նեղ տեղւոյ մը մէջ փակուած ըլլալով եւ խոր մութն ու անձրեւին սաստկութիւնն իրենց արդելք ըլլալով՝ զէնքերնուն աւաւելութիւնը մեծ օգուտ մը չէր ըներ։

Բոլոր քաղքին բնակիչքն իրենց Հարստահարիչները Հալածելու եկած էին. անանկ կատղած էին որ եաեւ մեացողներն առջեւի կեցողները սաստիկ կը Հրէին եւ ուժգնութեամբ յառաջ կը մղէին, որ Սպանիացւոց աւելի մօտիկնան. ինկողներուն տեղ շարունակ նոր զօրք կը յաջորդէր։ Սպանիացիք Հեղեղի պէս վրանին վազող զօրքին դէմ դնելէն՝ շատ յոգնելով, ալ տեղի տալու սկսան։ Քանի մը րոպէի մէջ բոլոր կարգերն ապուեցան. ձիաւոր ու տանուտուր, պաշտօնակալ եւ Հասարակ զինուոր, բարեկամ ու Թշնամի իրարու խառնուեցան. դիւերուան մութն՝ զարնուողները չէին իմանար թէ Հարուածն

ուսկից կու գայ, թշնամիէ թէ բարեկամէ։ Գորդէզ գրեթէ հարիւր հեռեւակով ու քանի մը ձիաւորով վերջին երկու խրամատներն ալ անցնելով՝ կրցաւ վերջապէս ոտքը ցամաք երկրի վրայ կոխել։ Քանի որ նորէն զինուոր կ'ազատէր ու իրեն հետ կը միա-նար, զինքը կարդի կը դնէր ճակատ կը կազմեր, որ յարձակման դէմ դնեն. եւ քը նորէն ետ դարձաւ խրամատներն անցաւ, որպէս զի ետեւ մնացողներուն օգնութեան հասնի։ Ասիկա ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ ինք զինքը նորէն յայտնի մահուան վտանգի մէջ դնել. բայց իր հաւատարիմ ընկերներուն գանուած ողբալի ու ողբալի վիճակին՝ ան նշանաւոր մարդուն քաջասրտութիւնը կը կրկնապատկէր եւ իրեն նոր զօրութիւն մը կու տար. հասարակաց ազատութիւնը հոգալու համար իր կենաց վտանգը մոռցած էր։ Իր զօրքը կը քաջալերէր որ արիութեամբ դէմ դնեն. անոնց ընթացքին կ'օգնէր, ու ամէն նպաստ կը մատուցանէր որ խրամատներն անցնին ցամաք երկիր հասնին։ Թէպէտ եւ այսպէս ամէն յայտնի վտանգ մէջ ու խառնուրդին ամենէն աստակայած կողմերն աներկիւղ կը մտնէր, բայց ամենեւին եւ ոչ մէկ վէրք մ'ընդունեցաւ. կրնայ ըսուիլ որ Աստուած յայտնապէս զինքը կը պաշտպանէր։ Սակայն ան քաջութեան գործքերուն մէջ՝ որոնին անձկութիւնն ու վշտերը զինքը սաստիկ շատ կը նեղէին. աչքին առջեւը կը տեսնէր որ իր ընկերներէն շատերը բազ-մութեան դէմ չկրնալով դնել՝ կը մեռնէին կամ գերի կ'իյնային, ոմանք ալ լճին մէջ կը խղդուէին։ Ասոնք կը տեսնէր ու չէր կրնար օգնութեան հաս-նիլ. վերաւորողներուն ողբն ու կոծը, եւ ամենէն աւելի կենդանի բռնուելով աստուածներուն զոհ ըլ-լալու համար գերի տարուողներուն ձայնը՝ սիրտը կտոր կտոր կ'ընէին. բայց օգնութեան հասնիլն անկարելի էր։ Վերջապէս վերջապահայ դնդէն ալ ազատողներն

եկան իրեն հետ միացան. վէրքերով լեցուած եւ արեան մէջ թաւթախուած՝ ուր Սպանիացի եւ խել մը Պատգամաւորիք Ալվարատոյին եաեւէն կու գային, որն որ ծանր վէրքեր առած բլլալով՝ հազիւ թէ ոտքի վրայ կենալու պիտ ունէր: Իրեն բոլոր ուրիշ ընկերները, թէ Սպանիացի ու թէ դաշնակից, պաշտօնակալ ու զինուոր, նոյն իսկ զժբախտ Վէլասկուէզ առ Լէոն քաջ երիտասարդը, ամէնն ալ կամ մեռած կամ դերի բռնուած էին: Ալվարատոյ՝ միայն իր երազաշարժութեամբը կրցեր էր ազատիլ. երբորդ խրամատին եզերքը կենալու սահպուելով եւ տեսնելով որ զինքը հալածող բազմութեան դէմ դնելն անկարելի է, բոլոր ոյժը ժողվելով՝ երկայն նիզակը խրամատին յատակը կոխընցուց, եւ ուժով մը օդը նետուելով ու միայն բազկին զօրութեամբ ինք զինքը բռնելով, մինչեւ խրամատին մէկալ կողմը ցատքեց: Ա զարհանալի գործողութիւնը եարէն հրաշքի մը պէս սեպուեցաւ. նոյն իսկ Ալվարատոյ երբ որ ցատքած խրամատին լայնութիւնը տեսաւ, ապշեցաւ մնաց: Բայց աս բանս այնչափ վկայուելով հաստատուած է՝ որ տարակուսելու տեղի չմնար. Սպանիացիք նոյն տեղւոյն անունն՝ Ալվարադոյի անց+ դրին, որպէս զի աս անզուգ եղանակաւ ազատող քաջ պաշտօնակալին անունն անմահացընեն:

Առաւ չեզած՝ նոյն զարհուրելի դիշերուան[1] ա-ղետալի կատարածէն ազատող զօրքերը՝ Դագուպայի քով միացան: Երբ որ արշալոյսը ծագեցաւ եւ Վորդեզ իր զօրաց խեղճ մնացորդը տեսաւ, որն որ կէսէն աւելի նուազած, վհատած ու մեծ մասը վէրքերով ծածկուած էր, անոնց կրածներուն եւ նոյն զժբախտ դիշերը կտրընցուցած քաջ ու հաւատարիմ ընկերներուն յիշատակաւն ան ատաիճանի պլպլչեցաւ

[1] Ա դառն դիշերը մինչեւ հիմայ Նոր Սպանիոյի բնակիչք Noche triste այս ինքն թշուառ դիշեր կը կանչեն:

ու այնպէս սաստիկ ցաւ զգաց, որ Հարկաւոր կար-
գադրութիւններն ընելու եւ հրամանները տալու ժա-
մանակ՝ աչուըներէն արցունք կը թափէր ու խորունկ
կը հառաչէր: Հինուորները Գորդեղին՝ իրենց ընկեր-
ներուն վրայ ցուցցած դուխը տեսնելով՝ վրան աւելի
մեծ սէր կապեցին ու քաջալերեցան:

Ա՛ս աղետալի դիշերը շատ քաջ պաշտօնակալներ
ու վեցհարիւրի մօտ ալ հասարակ զինուոր ինկաւ:
Թնդանօթները բոլոր կողմանէն, նոյնպէս պատե-
բազմի պաշարն ու զինուորաց կարասիները. գրեթէ
բոլոր ձիերն ու երկու հազար ալ Գլասգալացի ջար-
դուեցան: Գանձին մէկ փոքր մասը հաղիւ կրցան ա-
զատել: Ինչպէս որ Գորդեղ դուշակած էր՝ զինուորաց
կորստեան գլխաւոր պատճառն իրենցմէ եղաւ. վասն
զի ան ատեհճանի ոսկւով բեռնաւորած էին, որ ազատ
պատերազմելն անկարելի կ'ըլլար: Վերջապէս Մոն-
դեզուհային եղբայրը, որդին ու երկու կանայքն ալ
պատերազմին զոհ եղան. իսկ Ակուիլար եւ Մարինա՝
որոնք թագդամնութիւն ընելու համար շատ հարկաւոր
էին, բարեբախտութեամբ մնհուան վտանգէն ազա-
տեցան. նոյնպէս ազատեցաւ յարդոյ Հայր Օլմեստն,
որն որ իր եռանդուն աստուածպաշտութեամբն ու
ձիրքերովը բանակին այնչափ մեծ ծառայութիւններ
ըրած էր:

Գորդեղին առջի փոյթն՝ իր յոգնած զօրքին ա-
պաստանարան մը հոգալն եղաւ. որովհետեւ դրու-
նուած տեղն անյարմար էր: Մէքսիկայիք ամէն կող-
մանէ զինքը կը նեղէին ու մօտ տեղերուն բնակիչքն
իրենց դէմ զինք առնելու սկսած էին: Անոր համար
Մէքսիկային երկու մղոն հեռու եղած բլուրներուն
կողմը քաշուեցաւ, եւ հոն տաճարի մը տերեց, որն
որ հնձոց առաստութեան աստուածին նուիրուած
էր: Տաճարին շրջապատը բաւական ընդարձակ, ու
պարսպով պատած եւ քանի մը աշտարակներով ամ-

բացած էր, որով դիւրաւ պաշտպանուելու կրնար ծառայել. մէջն ալ բաւական պաշար կար: Սպանիացիք առ պատնէշին մէջ քիչ մը շունչ առին, նոյն տակր պատուարն իրենց անառիկ բերդ մ'երեւցաւ. Հոն Աստուծոյ իրենց տուած առ նոր ապաստանարանին համար շնորհակալ եղան եւ նոյն պաշտպանութեան յիշատակն անջինջ պահելու համար՝ եռաբը պղտիկ միայնարան մը շինեցին, որուն անունը՝ Աստուածամայր օգնական դրին:

Գոորդէզ իր պաշտօնակիցներուն հետ խորհուրդ ըրաւ թէ ինչ ձամբայ բռնէ եւ ո՛ր կողմանէ ետ քաշուի: Իրենք ան առեն լճին արեւմտեան կողմն էին. իսկ Գլաստալա՝ լճին արեւելեան դին ու Մեքսիկոյէն 20 մղոն հեռու էր: Սոյգ է պայմաի երկայն ճամբայ պիտի ընէին, բայց միայն ան քաղքին մէջ ընդունելութիւն ու ապաստանարան գտնելու յոյս ունէին: Գլաստալացի մը իրենց առաջնորդ ըլլալու յանձն առնելով՝ բոլոր բանակը ճամբայ ելաւ: Առաջնորդը գիրենք երբեմն ճախճախուտ ու երբեմն լեռնային, անապատ ու չմշակուած երկիրներէն անցուց: Գրեթէ վեց օր անդադար առանց կենալու քալեցին: Ան վեց օրուան մէջ Թշնամիք գիրենք ամենեւին հանդիստ չէին թողուր. ահագին բազմութեամբ Մեքսիկացւոց գնդեր շարունակ վրանին կը յարձակէին. երբեմն հեռուէն նետեր կը նետէին ու երբեմն կը ճակատէին եւ առջեւնին կտրել ուզելով՝ երկու երեք կողմանէ սաստիկ յանդգնութեամբ վրանին կը վազէին: Այսչափ աշխատութիւնն ու այսչափ վտանգները՝ Սպանիացւոց կրած նեղութեանց համեմատին մեծը չէր. անցած երկիրներն անբեր բլլալով՝ ամենեւին կերակուր չէին կրնար գտնել, այնպէս որ վայրենի խոտ ուտելու ստիպուեցան: Անօթութիւնը զանոնք կը վհատեցնէր ու զօրութիւննին կը կտրէր. ուր որ անոր հակառակ՝ գտնուած վիճակնին սաս-

սիրտներն ալ բոլորովին յուսահատելու սկսան: Բայց Գորդէզ ժամանակ կորսնցնելէ չուզեց, վախնալով որ զանազան մոռածութիւններով զօրաց վախն աւելի կը սաստկանայ. անոր հաճար իր սկսած բանակը կարգաւորեց ու շուտ մը պատերազմելու պատրաստեց: Մնացած քանի մը ձիերը՝ քաջ հեծեալներու յանձնեց եւ ինք անոնց գլուխն անցաւ, որպէս զի առջեւէն աւելի վտանգի մէջ եղող տեղերու օգնութեան հասնելու պատրաստ կենայ: Ամէն բան կարգի դնելէն ետեւ՝ Սպարապետն ամուր ձայնով ու մեծ եռանդով կանչեց. Բարեկամք, ահաւասիկ կամ յաղթելու կամ բոլորովին ջնջուելու վիճակի մը մէջ ենք. սրտերնիս առ Աստուած համբառնանք, բոլոր յոյսերնիս անոր վրայ դնենք եւ աներկիւղութեամբ յարձակինք: Խառնուրդն ահագին եղաւ. Սպանիացիք մեծ քաջութեամբ ու դրեթէ յուսահատութեամբ կը պատերազմէին. Մեքսիկացիք անոնց առջեւ յարձակման՝ քաջութեամբ դէմ դրին: Գորդէզին փոքրիկ ու պնդակազմ դունդն ուր որ կը հասնէր, թշնամիները կը ճեղքէր, ամենէն սաստիկ դնդերն ալ կը ցրուէր կը բաժնէր: Բայց մէկ դունդը ցրուելուն պէս՝ ուրիշ մը անոր տեղը կը յաջորդէր: Ձորս ժամ սաստիկ ու կատաղի պատերազմ մը վերջը՝ Սպանիացիք խիստ յոգնելով՝ ալ դժուարաւ կրնային պնդիսի անհաւասար պատերազմին յաւազ տանիլ: Ա՛ս վերջին վտանգին տեսնը՝ մէկէն ի մէկ Գորդէզին միտքն ինկաւ որ բոլոր ան կողմերու ազգաց մէջ պատերազմին որոշումը թագաւորական դրօշէն կախում ունի, եւ նոյն դրօշը գերի իյնալուն կամ դրօշակիր զօրապետը մեռնելուն պէս՝ բոլոր զօրքը կը ցրուին ու կը փախչին. ուստի անմիջապէս ետեւէն ինկաւ որ նոյն դրօշը ձեռք ձգէ: Չիհուափաճին՝ Մեքսիկացւոց զօրապետը՝ բանակին մէջտեղը բարձր ու փառաւոր պատգարակի մը վրայ նստած՝ նոյն դրօշը

սիրտներն ալ բոլորովին յուսահատելու սկսան։ Բայց Գորդէդ ժամանակ կորսընցնել չուզեց, վախնալով որ զանազան մտածութիւններով զօրաց վախն աւելի կը սաստկանայ. անոր համար իր սկսած բանակը կատարեց ու շուտ մը պատերազմելու պատրաստեց։ Մնացած քանի մը ձիերը՝ քաջ հեծեալներու յանձնեց եւ ինք անոնց դլուխն անցաւ, որպէս զի ամենէն աւելի վտանգի մէջ եղող տեղերու օգնութեան հասնելու պատրաստ կենայ։ Ամէն բան կարդի դնելէն ետեւ՝ Սպարապետն ամուր ձայնով ու մեծ եռանդով կանչեց. Խրեկամբ, ահաւասիկ կամ յաղթելու կամ բոլորովին ջնջուելու վիճակի մէջ ենք. սրտերնիս առ Աստուած համբառնանք, բոլոր յոյսերնիս անոր վրայ դնենք եւ աներկիւղութեամբ յարձակինք։ Խառնուրդն ահագին եղաւ. Սպանիացիք մեծ քաջութեամբ ու դրեթէ յուսահատութեամբ կը պատերազմէին. Մեքսիկացիք անոնց առջի յարձակման՝ քաջութեամբ դէմ դրին։ Գորդէդէն փոքրիկ ու պնդակազմ դունդն ուր որ կը հասնէր, թշնամիները կը ճեղքէր, ամենէն առաւր դնդերն ալ կը ցրուէր կը բաժնէր։ Բայց մէկ դունդը ցրուելուն պէս՝ ուրիշ մը անոր տեղը կը յաջորդէր։ Զորս ժամ սաստիկ ու կատաղի պատերազմէ մը վերջը՝ Սպանիացիք խիստ յոգնելով՝ ալ դժուարաւ կրնային պնդպիսի անհաւասար պատերազմին յառաջ տանիլ։ Ա՛ս վերջին վտանգին աաենը՝ մէկէն ի մէկ Գորդէդէն միաքն ինկաւ որ բոլոր ան կողմերու ազդայ մէջ պատերազմին որոշումը թագաւորական դրօշէն կախում ունի, եւ նոյն դրօշը դերի կ՛ինալուն կամ դրօշակիր զօրապետը մեռնելուն պէս՝ բոլոր զօրքը կը ցրուին ու կը փախչին. ուստի անմիջապէս եաեւէն ինկաւ որ նոյն դրօշը ձեռք ձգէ։ Չիհուափածին՝ Մեքսիկացւոց զօրապետը՝ բանակին մէջտեղը բարձր ու փառաւոր պատգարակի մը վրայ նստած՝ նոյն դրօշը

կը կրէր, որն որ ոսկիէ շինուած ու գոյնզգոյն փետուրներով զարդարուած եւ նիզակի մը ծայրն անցուած էր. դրօշը պաշտպանելու համար բազմաթիւ ու ընտիր զօրք մ'ալ որոշուած էր:

Գոդրէդ անմիջապէս ամենէն քաջ պաշտօնակիները, Ալվարատոն, Սանտովալը, Օլեսը, Տաւիլան եւ ուրիշ քանի մը քաջեր՝ որոնք իրենց ձիերն անվնաս պահած էին, ժողվեց ու իր միտքն անոնց յայտնելով՝ յորդորեց որ իրեն հետեւին: Առանց առեն անցընելու՝ ամէնքը մկանց ձիերնին վազցուցին, առջեւնին եղած ամէն արգելքները յաղթեցին եւ ան ահագին բոպէին մէջ բոլոր իրենց զօրութիւնն ու քաջութիւնը գործածելով՝ շատ մը թշնամեաց առաջը գնդերը ճեղքեցին եւ զօրապետին առջեւը հասան: Գոդրէդ նիզակի հարուածով մը զանիկայ կը վիրաւորէ դեռնէը կը ձգէ. իր ընկերներն՝ Յովհաննէս ու Սալամանդա անուններով մէկն ալ՝ ձիէն վար կ'իջնայ, դրօշը գերի կ'առնէ եւ զօրապետը կը մեռցընէ: Մէքսիկացիք սեռնելով որ նախ դրօշնին գերի ինկաւ, զէնքերնին կը նետեն, խառն ի խառն դէպ ի լեռները փախչելու կը սկսին:

Այսպէսով լմնցաւ Սպանիացւոց Նոր աշխարհքին մէջ ըրած ամենէն հռչակաւոր ու երեւելի յաղթութիւնը: Զօրքը սաստիկ յոգնած ըլլալով՝ Գոդրէդ թշնամւոյն եաեւէն իյնալ չուզեց, ուստի եւ պատերազմի դաշտին վրայ ճնշացած աւարը ժողվելու զարձան: Մէքսիկացւոց շատ երեւելի իշխաններն իրենց մեծագին զարդերովը զարդարուած՝ բանակ եկած ըլլալով, աւարը շատ առատ եղաւ. եւ Գոդրէդ ու իր ընկերները Մէքսիկոյէն եկած առեն ըրած կորուստներնուն առղը լեցուցին:

Այս պատերազմին մէջ թէ Սպանիացիք ու թէ Տլասգալացիք մեծ քաջութիւն ցուցուցին. բայց Գոդրէդին քաջութեան ոչ ոք հաւասարեցաւ: Հե-

տը դանուող պաշտօնակալներուն պատմածին նայելով՝ Սպարապետն ատ հռչակաւոր օրուան պէս քաջութիւն, արագութիւն ու ժրութիւն՝ ամենեւին ուրիշ ատեի մը մէջ ցուցրցած չէր: Ցիաղ կ'ըսէ թէ Սանտուէլն ալ իր դործած զարմանալի քաջագործութեանց համար մանաւանդ եղանակաւ յիշուելու արժանի եղաւ: Պատմիչները դովութեամբ կը յիշատակեն նաեւ Մարիա ատ Խադրատէ անունով կին մը, որն որ իր նիզակովը թշնամիներէն շատ մարդ սպաննեց ու մեծ քաջութեամբ պատերազմեցաւ: Թշնամեաց կորուստը սաստիկ մեծ եղաւ. ոմանք մեռնողներուն թիւը մինչեւ քսան հազար կը հաներեն. Սալիս ատ թիւը ատյգ կը կարծէ, որովհետեւ իր հաշուին նայելով՝ Մէքսիկացւոց բանակը երկու հարիւր հազար հոդիէ բազկացած էր: Ատ հաշուին մէջ անտարակոյս շատ չափազանցութիւն կայ. բայց ատոդիւ կրնանք ըսել թէ Սպանիացիք երբեք ատ ատեճանի բազմութիւն զօրաց հետ պատերազմած եւ այսչափ շատ չարդ ըրած չէին: Իսկ Գորտէզին կոչմանէ՝ դաշնակից զօրքերէն շատուր մնաց մը դաշտին վրայ մնաց, նոյնպէս իր զօրքերէն ալ շատ մարդ մեռաւ. մնացածներըը դրեթէ բոլոր վիրաւորած էին. ինքն ալ քարով մը զարնուեցաւ, անանկ սաստիկ՝ որ ձիէն վար ինկաւ:

Յաղթութեան երկրորդ օրը, Յուլիսի 8ին, Սպանիացիք առանց արգելքի Դլատալա մտան: Բոլոր զօրաց թիւը չորսհարիւր քառասուն հոդի էր. անոնց ալ մեծ մասը վիրաւորած ու ամէնն ալ սաստիկ յոդնած: Ամէս մը յառաջ նոյն քաղքէն ելլելու ժամանակ ունեցած ուրախութիւնէն ու յոյսերնին՝ հիմակուան դառնաւած վիճակներնէն բոլորովին տարբեր էր: Ան տեսն իրենց դործքին յաջողելուն վրայ տարակոյս չունէին, իսկ հիմա պէտք էր որ ամէն բանէ հրաժարէին ու Վերա դառնային:

ԺԹ.

Գորգեվին Դլուծքալ եղած ժամանակը պատահած դեպքերը։

Դլուսպալացիք զԱպահիացիները մեծ սիրով ու բարեկամութեամբ ընդունեցան. քաղաք մտնելնին շատ հանդիսով եղաւ. ժողովուրդն ուրախութեան աղաղակներով դիմացնին ելաւ եւ կ'երեւար որ օտարականաց գլուխն եկած չարիքներուն համեմատութեամբն իր հաւատարմութիւնն ալ կ'աւելնար։ Գլխաւոր ցեղապետները զԳորգեվ իրենց տունն ընդունելու համար իրարու հետ կը մրցէին. իրաք ալ Սպարապետն անոնցմէ մէկուն տունը բնակեցաւ, ցուցնելու համար թէ իրենց վրայ սրչափ վստահութիւն ունի։ Ապահիացիք առատաձեռնութեամբ կերակուր ունեցան, ու վէրքերնին բժշկելու եւ աշխատութիւնները հանգչելու համար հարկաւոր եղած ամէն օգնութիւնները գտան։ Բայց աս հանդիսաւոր ուրախութեամբ վայելած առաւելութիւնին՝ ցաւալի դիպուած մը իրենց ազահութիւնն ու ագահութիւնը վտանգի մէջ ձգեց։ Գորգեվ իր գլուխն ընդունած վէրքին փոյթ չտանելով, եւ մարմնոյ տաժանելի աշխատութիւններն ու մտաց հոգերը զինքն աւելի եւս տկարացընելով՝ սաստիկ ուղեղի ջերմութիւն ու տենդ մ'ունեցաւ, այնպէս որ կենացը վրայ սկսան վախնալ։ Ա՛ս հիւանդութեան վրայ տեղացիք շատ ցաւեցան ու շփոթեցան. աղնուականները տխուր ու տրտում դէմքով՝ ամէն րոպէ հիւանդին որպիսութեան լուրն իմանալու կու գային։ Ժողովուրդն ա՛նանկ բաղմութեամբ դուռը միշտ պաշարած կը կեներ, որ հարկ եղաւ ցրուել, որպէս զի անոնց պոռալու եւ ողբալու ձայնը հիւանդին ձնաս մը չտայ։ Ծերակոյտն երկրին ամենէն քաջ բժիշկները ժողվելով՝ իրենց յանձնեց որ զինքը դարմանեն։ Ա՛ս բոլոր արուեստաւ՝ դանազան խոտերու զօրու-

թիւնը ճանչնալու եւ իրարմէ որոշելու վրայ կը կայանար, զորոնք ըստ տեղւոյն աղէկ կը գործածէին։ Իրենց փորձառութեամբը Սպարապետին հիւանդութիւնն անցուցին. իսկզբան տկար ու թեթեւ դեղերով ցաւն ու տենդին տաքութիւնը դադրեցընելու ջանացին, եաքէն աստիճան աստիճան վերբը գոցելու դեղեր գործածելու սկսան, անանկ զգուշութեամբ ու յաջողութեամբ՝ որ քիչ ժամանակուան մէջ գործիդ բոլորովին առողջացաւ։

Երբ որ զօրութիւնն աղէկ տեղն եկաւ ու իր սովորական գործքերուն պատաղելու սկսաւ, տեսաւ որ ընկերացը վրայ տհաճութեան ու դրդռութեան ոգի մը տիրած էր. զօրաց մեծ մասն իրենց դժբախտ վիճակին եւ ակնկալութիւններնուն պարապ ելլելուն վրայ համարձակ կը տրտնջէին։ Մանաւանդ Նարվաէզին զինուորացը խօսքն ան էր որ առանկ վտանգաւոր ու անպատուղ աշխատութիւնները թող տան ու Գուպա կղզին դառնան։ Անդրէաս տէ Ցուերոյ՝ վերջին սոսկալի դէպքերէն շատ պլպլած ըլլալով եւ նորէն նոյնպիսի վտանգներու մէջ իյնալէն վախնալով՝ շարունակ կը ջանար զԳորդէզ համոզելու որ աշխարհակալութեան դիտաւորութիւնը մէկդի թողու։ Վերջապէս տրտնջողներու շատուր կողմ մը կազմուեցաւ, որոնք Սպարապետին աղերսագիր մը տուին եւ հրաման խնդրեցին որ ետ դառնան։

Գորդէզ աս բաներուն վրայ սաստիկ տրամեցաւ, բայց ջանաց որ արտաքուստ չյայտնէ։ Ներքուստ իր զօրացը տրտունջներուն իրաւունք կուտար եւ չէր կրնար պարսաւել։ Ըրած կորուստներնուն ու դանդաղ խղճալի վիճակներնուն վրայ շատ կը ցաւէր. բայց իր մեծանձնութեամբն ամէն չարեաց դէմ հաստատուն կը կենար։ Մէքսիկոյի տիրելու դիտաւորութիւնը երբեք չէր թողուր. վերջին թշուառութիւնները՝ ատոր է իր յուսացածներուն

կատարումն ուշացուց, բայց յոյսը չկախեց։ Իր իշխանութեամբը զօրաց տրտունջը խաղաղցընելու ջանաց, եւ որպէս զի դատարկութեամբ ոգիներն աւելի չդրդռին, բանակը քաղքէն դուրս հանեց, բայց արդէն կէս մ'ալ ատիպուած էր։

Դէբդադայի ժողովուրդը՝ որ յառաջադոյն Գորդէզին հաւատարմութեան երդում բրած էին, երբ որ անոնց առջի պարտութիւնները լսեցին եւ իմացան թէ իրենց պէս մարդիկ են, ապստամբեցան ու Զեմբռալլայէն Մեքսիկոյ դացող դնդի մը վրայ յարձակեցան. նոյնպէս վերա-Գրուզ դացող բազմութիւն մ'ալ ղարնուած ու ջարդուած էր։ Այսպէս սակաւաթիւ բանակն՝ իր ատանկ տկարութեան ատեն՝ նորէն բրած կորուստներովը շատ նուազեցաւ։ Գորդէզ Դէբդադացւոց խաբէութեան ու նենգութեան վրայ սաստիկ նեղանալով՝ միտքը դրաւ որ երթայ զերենք պատժէ։ Նարվաէզին զինուորներն ալ յօժարութեամբ ատ արշաւանաց մէջ մտան, վասն զի սպասնուած զինուորներէն շատերն իրենց ընկերներէն ըլլալով՝ կ'ուզէին վրէժ առնել։ Բանակը դէպ ի Դէբդադա ճամբայ ելաւ ու քանի մը շաբաթուան մէջ՝ ատատիկ կատարած բնելով քաղքին տիրեց։ Ան քաղաքը վերա-Գրուզի ճամբուն վրայ ըլլալով՝ իրենց շատ հարկաւոր էր. դիրքն ալ ամրանալու շատ յարմար ըլլալով՝ քիչ աշխատութեամբ ամուր բերդաքաղաք մը կրնար ձեւանալ։ Շրջանակը չափաւոր ամրութեամբ հողէ պատնէշ մը քաշեցին. իսկ քովի բարձր լերան վրայ աւելի հաստատուն ամրոց մը շինեցին, ուր որ թշնամեաց յարձակմանը դէմ իրենք զերենք կրնային պաշտպանել։ Ան գործքին անանկ եռանդով ու շտապաւ ձեռք զարկին, որ քանի մ'օրէն ամրոցը լմընցաւ։ Գորդէզ քանի մը սպանիացի զինուոր թողուց, ատ ամրոցը պահպանելու համար, որուն անունը Սեկուրա դրաւ։

Ա՛ս վերջին յաջողութիւնը զինուորաց քիչ մը սիրտ տալով՝ ալ նոր Սպանիան թօղ տալու խօսքերը դադրեցան։ Գորդէզ աս փոփոխութեան վրայ շատ ուրախանալով՝ պատշաճ սեպեց որ ուրիշ նոր արշաւանքներով զօրքը զբաղեցընէ, անոնց եռանդը կամաց կամաց բորբոքէ, որպէս զի ի վախճանի կարող ըլլայ անոնց յաղթական զէնքերը Մեքսիկոյ քաղքին վրայ դարձընել։ Ընոր համար քանի մ՚ամիս մերձաւոր դաւառները զանազան արշաւանքներ ընելով անցուց, սպասելով որ Սպանիայէն ու Ճամայիգայէն օգնութիւն դայ։ Վասն զի յառաջագոյն Նարվաէզին նաւերէն չորս նաւով հաւատարիմ պաշտօնակալ մը խրկած էր, որպէս զի նոր բախտախընդիրներ փնտռէ, ու ձի, վառօդ եւ ուրիշ պատերազմի պաշար գնէ։ Գիտնալով միանգամայն թէ մինչեւ որ ըճին տէր չ՚ըլլար, Մեքսիկոյ քաղքին տիրելն ու պահպանելն անկարելի է, տասնւեր կամ թէ եւ նաւի շինութեան համար՝ լերանց վրայէն փայտ կտրել ու պատրաստել տուաւ, որպէս զի կտորները ըճին քով տարուին ու հարկաւոր եղած տաւնն քովէ քով բերելով նաւեր շինուին։

Ւսահան ալ իր ճարտարմտութեան ու հաստատութեան օգնեց։ Գուպայի կառավարը մտքին մէջ հաստատուն դրած ըլլալով որ Նարվաէզին արշաւանքն անտարակոյս պիտ՚որ յաջողի, անոր եռեւէն երկու նաւով առատ պաշար, զէնք ու զինուոր խրկած էր։ Վերա-Գրուզի հրամանատարը նոյն նաւերը ճարպկութեամբ իր նաւահանգիստն որսաց, անոնց տիրեց ու մէջինները դիւրութեամբ համոզեց որ Գորդէզի պէս քաջ ու յաջողակ զօրապետի մը հրամանատարութեան տակ մտնեն։ Քիչ մը ետքը նոյն նաւահանգիստը եռեւէ եռեւ ուրիշ երեք նաւեր ալ հասան, որոնք Ճամայիգայի կառավարը Ճամբայ հանած էր, որ նոր երկիրներ դտնելով ու Գորդէզին

պէս աշխարհակալութիւններ ընելով, ինքն ալ ա-նոր հարստութեանն ու փառացը մասնակից ըլլայ: Իր խրկած մարդիկն երկրին անհմուտ ըլլալով՝ ան-բեր ու աղքատ տեղ մը ցամաք ելած էին, որուն բնակիչքը կառաղի ու պատերազմող ազգ մըն էր: Երկայն ատեն սաստիկ նեղութիւն ու վիշտ քաշե-լէն ետեւ՝ անօթութենէ ստիպուելով, Վերա-Գրուզ ապաւինեցան ու իրենց հայրենակցաց ձեռքը յան-ձնուեցան: Գորդէզին կողմնակիցներն իրենց յուսա-ցուցիչ ու հրապուրիչ խոստումներովը շուտ մը աս զօրաց հաւատարմութիւնը խախտեցին ու դիւրաւ իրենց կողմը շահեցան: Ասոնցմէ զատ ուրիշ ան-ակնկալ օգնութիւն մ'ալ եկաւ: Սեւիլիայէն ելլող վաճառականի նաւ մը՝ որ պատերազմի պաշարով լեցուն էր եւ իր ապրանքները ծախելու յուսով ան կողմերն եկած էր, Վերա-Գրուզ հանդիպեցաւ: Գոր-դէզ աս նաւին ապրանքներն ամբողջ դնեց. նաւաս-տիներն ալ ուրիշներուն օրինակին հետեւելով՝ ա-նոր դրօշին տակը մտան: Թէպէտ եռեւէ եռեւ ասանկ օգնութիւններ հասան, ի վերայ այսր ամե-նայնի բոլոր արշաւանաց ժամանակուան համար բա-ւական պատրաստ վառօդ չկար: Բայց աս կարօ-տութիւնն ալ լեցուեցաւ. առջի անգամ Գլասգալա բնակած ատեններին՝ Օրտազ քաղքին մերձաւոր լե-րանց վրայ հրաբուխ լերան բերան մը տեսած էր, որուն մէջ ազնիւ տեսակ ծծումբ կար: Ուստի հրա-զէններու վերին հրամանատարը նոյն տեղը գնաց, շատ ծծումբ բերաւ, եւ քիչ մը ետքը սկսուելու արշաւանաց համար հարկաւոր եղածին չափ վառօդ պատրաստեց: Գորդէզին վերջին ատեններն ընդու-նած աս օգնութիւններով՝ իր զօրաց վրայ 180 ոտա-նաւոր ու 20 ալ ձի աւելցաւ: Ա՛ս տեսնելով՝ Սպա-րապետն ուզեց Նարվաեզին զօրացը մէջէն ակամայ հոն մնացողներն ետ խրկել. անոր համար հրաման

Հանեց որ Թոզուլ երթալ ուզողն ազատ է եւ խոստացաւ որ եւս դառնալու համար հարկաւոր եղած նաւերն ինք կը հոգայ: Նաւվաւերին զօրքին մեծ մասն ալ առաջարկութիւնն ընդունեցաւ, որով բանակը տարընջացող ու ժժգոհ դիւնուորներէն մաքրուեցաւ. իսկ մնացածներն ամէնն ալ ընաւոր զօրք էին: Սպանիոլեան եւս դաբճողներուն մէջէն միայն իր բարեկամն Ընդրէաս տէ Տուերոյին վրայ շատ յուսացաւ:

Ինչպէս իր տեղը պատմեցինք, Գորդէզ առջի տարին Սպանիա պաշտօնակալներ խրկած էր. որոնց մինչեւ նոյն տեղն անոնցմէ ամենեւին լուր մը չառնելով եւ կասկածելով որ դուցէ ճամբորդութեան տեղն դժբախտութեան մը պատահած ըլլայ, զՏիեկոյ տէ Օրտազ եւ զԱլընզոյ տէ Մենտոզա հրեշտակութեամբ նորէն ճամբայ հանեց, իրենց հետ մէկտեղ խրկելով մինչեւ 1520 Հոկտեմբերի 29 պատահած դէպքերուն ամբողջ պատմութիւնը: Նոյն պատմութիւնը՝ որն որ 1522ին տպուեցաւ, Ամերիկայի պատմութեան ամ նշանաւոր մասին ամենէն վաւերական գրուածքն է: Ռոպերտսն ասոր մէջ միայն ան պակասութիւնը կը գտնէ, որ քիչ մը չափազանց պարագաներ կան: Սպարապետն ամ անգամ ալ նոյն երկիրներուն դեղեցկութիւնն ու հարստութիւնը, եւ իր ընկերներուն դիւցազնական քաջագործութիւնները կը գովէր. իսկ իր գործքերը շատ չափաւորութեամբ կը պատմէր: Հայր Օլմեդոյին օգնական քահանաներ խրկուելու հարկաւորութեան վրայ ալ կը խօսէր, եւ կ'ըսէր թէ արդէն շատ եռեւելի մարդիկ մկրտուած են ու շատերուն մտքին մէջ կրօնի վրայ բաւական լուսաւորութիւն մտած է, որմէ օգտակար պտուղներ ընդունելու մեծ յոյս կայ: Վերա-Գրուզի ու Սեկուրայի գաղթականներն ալ մանաւոր աղերսագիր գրած ու Գորդէզին իշխանութեան հաստատութիւնը խնդրած էին:

Ա՛ս նոր ճամբորդներուն յաջողութեան համար հարկաւոր եղած յանձնարարութիւններն ու աշխատութիւնները լմընցնելէն եաքը՝ Գորդէզ ամէն կերպով արշաւանաց պատրաստութիւնները հոգաց, որպէսզի քանի մ՚օրէն կարգի դրաւ լմընցուց։ Նաւերու փայտերը պատրաստ էր, պատերազմի կազմածն ու զէնքերը վերա-գրուէն հասած էին. ուստի եւ ճամբայ ելլելու արդելք մը չկար։ Սպարապետն արշաւանքը չսկսաւ՝ զօրահանդէս մ՚ըրաւ. բոլոր բանակը կը կազմէին՝ 550 ոտանաւոր զօրք, որոնցմէ 80 հոգի հրացան ունէին, եւ 40 ձիաւոր. ինը կտոր ալ թնդանօթ ունէր, որոնք նաւերէն դուրս հանած էին։ Զօրահանդէսը տեղացւոց խառն բազմութեան առջեւը կատարուեցաւ ու կարելի եղածին չափ փառաւորութեամբ եղաւ։ Դլասգալացւոց զօրապետն ալ Գորդէզին հետեւելով՝ իր բազմաթիւ գնդերուն հանդէսն ուզեց ընել։ Ամենէն յառաջ նռատպարանները կ՚երթային. եաքէն գնդերու դլխաւորները կարգաւ կու գային փառաւոր ու գոյնզգոյն փետուրներով զարդարուած, ականջներնէն ու պրկունքներնէն ալ ոսկի զարդեր կախուած էր, ձախ թեւերնին իրենց մահակն առած էին. ամէն մէկուն քովէն ալ մէյմէկ վահանակիր ծառայ կ՚երթար. վահաններուն վրայ իրենց յաղթութիւններն ու մեծագործութիւնները զանազան պատկերներով նկարուած էր։ Ասոնք իրենց երկրին սովորութեան համաձայն՝ երկու մեծ զօրապետները բարեւեցին, ու յառաջ գացին։ Անոնց եաեւէն ալ գունդ գունդ զօրքերն անցան, որոնք փետուրներու գոյներով ու դրօշներու տարբերութեամբ իրարմէ կը զանազանուէին. դրօշնին՝ նիզակի մը ճոթ անցուած զանազան անասնոց պատկերներ էին։ Ա՛ս դաշնակցաց բոլոր զօրքը՝ տասը հազար հոգւոյ կը հասնէր, որոնք Սպանիացւոց հետ պատերազմի պիտ՚որ երթային։

Ն՛ամբայ ելնելու օրը (1520ին Դեկտեմբերի 28ին) Հայր Օլմեան պատարագ մատուց, որուն բոլոր Սպանիացիք ներկայ էին. Ատուածմէ յաջողութիւն ու օգնութիւն խնդրելու համար՝ մասնաւոր աղօթք ալ եղաւ: Գորդէզ մատուռէն դուրս ելլելուն պէս՝ դաշնակից զօրաց հրամայեց որ գնդերնին կարգի դնեն. ինքն ալ քիչ մը ետքը Սպանիացւոց առջեւն անցնելով՝ քաղքէն դուրս ելաւ: Միտքն ան էր որ Դեղեւպդ քաղաքն երթայ, որն որ իր պատերազմական գործողութեանց կենդրոնը պիտ՛որ ըլլար: Ա՛ս ամուր բերդաքաղաքը լճին եղերքն ըլլալով՝ իրեն թեթեւ նաւերը ջուրն իջեցընելու յարմար դիրք մ՛ունէր. Մեքսիկայի ալ շատ մօտ ըլլալով՝ հոնկից յաճախ յարձակում կրնար ընել, թշնամին կրնար հալածել ու աշխատցընել. յաղթուած տեւողին ալ քաղքին մէջ քաշուելով՝ կրնային իրենք զիրենք դիւրութեամբ ու առանց վտանգի պաշտպանել:

Ի.

Դիպչոփոյ տաղտուկը կը մտնէ: — Գորդէզ զօրագլուխ ետուր սրբատաքներ կ՛ընէ:

Ա՛ս միջոցին՝ թշնամին ալ ինք զինքը պաշտպանելու կը պատրաստուէր: Գուէդլատագա՝ Մոնդեզուման իր եղբայրն ու յաջորդը, որն որ Սպանիացւոց անհաշտ թշնամին էր, արդէն ընտրուելուն պէս՝ իր մեծ քաջութիւնը ցուցուցած էր, Մեքսիկացւոց՝ օտարականաց դէմ ըրած սաստիկ յարձակմանց անձամբ առաջնորդելով: Գորդէզին ետ քաշուելէն ետքը, անոր նորէն ետ դառնալն արգելելու համար՝ ձեռքէն եկած միջոցներն ի գործ դրաւ: Քաղքին կործանած կողմերը նորոգել ու նոր ամրութիւններով հաստատել տուաւ: Իրենց գործածած սովորական զէնքերով զինանոցները նորէն լեցընելէն ետքը, ձիաւոր-

ներուն դէմ դնելու համար՝ երկայն նիզակներ շինել տուաւ, որոնց ճոթերը՝ Սպանիացիներէն առնուած սուրերուն երկաթներէն հաստատել տուաւ։ Մեծ յառաջատեսութեամբ ան ամէն բան պատրաստել տուած ժամանակ՝ մէկէն ծաղկի հիւանդութենէ բռնուեցաւ ու մեռաւ։ Նոյն ախտը յառաջ նոր Սպանիա չկար. օտարականաց բերած մեծ չարիքներուն մէկն ալ ան եղաւ, որուն շատերը զոհ կ'ըլլային։ Մեքսիկացիք մեռնողին տեղ՝ զկուադիմոճին Մոնդեզումային եղբօրորդին ընտրեցին։

Կորդէզ դէպ ի Դեղեւզդոյ յառաջացաւ ու տասըմէն վերջին օրն, առանց դժուարութեան մը ներս մտաւ։ Քաղքին մէջ տխուր լռութիւն մը տիրած էր. բոլոր տղոց ու կանանց քաղքէն հեռացած ըլլալը թշնամութեան յայտնի նշան մըն էր։ Բայց բան պատճառը շուտով իմացուեցաւ. քաղաքացիք մէջերնին կռիւ ունէին։ Նոյն ատենուան ցեղապետան իր մեծ եղբայրը մեռցընել տալով՝ իշխանութիւնը յափշտակած էր, եւ անգթութեամբ ու անիրաւութեամբ ժողովուրդը նեղելուն համար՝ ամենուն ատելի եղած էր։ Ան ցեղապետը միաքը դրած էր որ Սպանիացիներն արտաքուստ սիրով ընդունի, եւ անոնց վատահութիւնը վաստկելէն ետեւ՝ դիշեր առեն Մեքսիկացիները քաղաք խոթէ, զերեզնք ջարդել տայ. բայց երբ որ Սպարապետին զօրաւոր բանակով մօտիկնալը լսեց, վախցաւ ու վատութեամբ Մեքսիկոյ փախչելով՝ քաղաքն ու իր հպատակները յաղթողին ձեռքը թողուց։

Կորդէզ քաղաք մանելէն քիչ մը ետքը՝ շատ մը աղնուականներ իրեն եկան աղաչեցին որ իր բանակին մէջ մտնեն. ատոնց առաջնորդ եղած էր աշխոյժ ու քաջ երիտասարդ մը, որն որ ապանուած ցեղապետին որդին էր։ Կորդէզ ան դէպքն իր օգտին դարձածել ուզելով՝ փախչող ցեղապետին տեղ՝

ան երիտասարդը դնել ուղեց. բոլոր քաղաքացիք ալ իրենց օրինաւոր ցեղապետին որդւոյն ընտրութեան վրայ շատ ուրախացան, որով թէ ժողովուրդն ու թէ ցեղապետը Սպանիացւոց հետ սիրով կապուեցան: Հայր Օլմեդոն ատ երիտասարդ ցեղապետին հասուն միտքն ու սուրբ դատողութիւնը տեսնելով՝ զանիկա քրիստոնէական կրօնի դարձընելու շատ յոյս ունեցաւ. յաճախ անգամ հետը խօսակցելով՝ քիչ օրուան մէջ համոզեց ու մկրտուելու պատրաստեց, որուն արարողութիւնը մեծ հանդիսիւ կատարուեցաւ: Գորդեզ անոր կնքահայրն եղաւ. իշխանն ալ իր ուղելովը փեռնանդ կոչուեցաւ: Ասով աւելի եւս Սպանիացւոց հետ կապուելով՝ խօսք տուաւ որ Մեքսիկոյի վրայ բլլալու չարձակման բոլոր զօրութեամբ օգնէ. իրօք ալ խոստումը ճշդիւ կատարեց:

Սպանիացւոց նաւերը լճին մէջ դիւրաւ իջեցընելու համար՝ Գորդեզոյի նոր ցեղապետը շատ զօրաւոր որոշեց, որ լճին նոյն կողմն աւելի լայնցընեն ու խորունկցընեն: Բայց Իզդագբալաբոյի բնակիչքն իրենց ծառակուրներովը շատ անգամ կու գային ատոնց շինածը կ'աւրէին ու զերեզնք անհանդիստ կ'ընէին: Ան տեսնելով՝ Գորդեզ միտքը դրաւ որ երթայ անոնց քաղքին տիրէ. եւ անմիջապէս երեքհարիւր Սպանիոյի ու տասը հազար Դլասգալացի հետն առած ճամբայ ելաւ: Բայց նոյն քաղքին մօտիկցածատենին՝ ուխտը հազարով բանակ մը տեսան, որ քաղաքը պաշտպանելու համար իրենց դիմացն ելաւ: Երկու կողմանէ ալ քաջութեամբ զարնուեցան. սակայն քաղքցիք Սպանիացւոց եւ անոնց դաշնակցաց յարձակման դէմ չկրնալով դնել, դէպ ի քաղաք քաշուեցան ու դռները ալ բաց թողուցին: Գորդեզ մեծ զգուշութեամբ ներս մտաւ, մինչեւ հրապարակը դնաց ու իր զօրքերը նոյն կողման տներուն մէջ բաժնեց, որոնցմէ քաղքցիք քաշուած

էին: Բայց մուխը կոխելու ատեն՝ տեսան որ ջրանցքները Թմբերը վերցուած էին եւ ջուրն ամէն կողմանէ սաստկութեամբ քաղաքը կ'ողողէր, այնպէս որ արդէն քաղքին ցած կողմերը ջրի տակ թաղուած էին: Սպարապետն ասոնց մեծ վտանգը տեսնելով՝ հրամայեց որ շուտ մը զօրքն ետ քաշուի. քաղքէն դուրս ելլելու ատեն՝ զօրքերը մինչեւ ծնկուրնին ջրին մէջէն կը քալէին: Ետ քաշուելէն ետքը՝ դիշերն անցընելու համար բարձր տեղ մ'ելան, բանակ դրին: Առտուանց կանուխ բանակը դէպ ի Դեզեւդպ ճամբայ ելլաւ, բայց քիչ մը յառաջ երթալնուն պէս՝ անհամար բազմութիւն մը տեսան, որունք կատաղութեամբ վրանին կը վազէին: Սպանիացիք ալ կեցան, ճակատները կարգի դրին ու պատերազմելու սկսան. ձիաւորներն անանկ սաստկութեամբ յարձակեցան՝ որ անմիջապէս բոլոր թշնամիները վռնտեցին, շատ ալ մարդ ջարդեցին: Դորդէզ իրիկուն չեղած Դեզեւդպ դառնալով ուզելով՝ թշնամեայ եաեւէն չէնկաւ. բայց անոնք նորէն կարգի մտնելով՝ Սպանիացիները հալածելու սկսան: Այսպէսով հարկ եղաւ դրեթէ բոլոր ճամբան պատերազմիլ: Թշնամիները Սպանիացւոց գլխաւոր բանակին շատ մօտիկնալու չհամարձակելով՝ Դեզեւդպի մօտերէն ետ դարձան: Բոլոր աս պատերազմներուն մէջ թշնամիք քանի մը հազար հոգի կորսընցուցին. իսկ Սպանիացիք միայն երկու Դլասգալացի ու մէկ ձի կորսընցուցին:

Դեզեւդպ դառնալէն քիչ մը ետքը զանազան տեղերէն Գորդեղեն պատգամաւորութիւնք եկան, որոնք Մէքսիկացւոց դէմ իրեն պաշտպանութիւնը կը խնդրէին. ամէնն ալ սիրով ընդունեցաւ եւ իրենց դաշնակից ըլլալու առաջարկութեան հաւանեցաւ: Գալղպ ու Դլասմամալդպ քաղաքներն ալ իրենց շատ հարկաւոր էին, որովհետեւ Դեզեւդպի ու Դլասգալայի մէջտեղը կ'ինկային. բայց Մէքսիկացիք նոյն

քաղաքները բռնած ըլլալով՝ Սանասովալ դնաց, շուտ մը քաղաքներն առաւ ու Մեքսիկացիները դուրս վռնտեց։ Քաղքըցիք կուագիմածինին լծէն ազատելնուն վրայ ուրախանալով՝ Սպանիացւոց հետ դաշնակից եղան։ Ասանկով Դեղեւդդէն մինչեւ Վերա-Գրուզ եղած ճամբան Սպանիացւոց բայ էր, որն որ պաշարման ժամանակը շատ օգտակար կրնար ըլլալ։

Դլասգալայի մէջ նաւերու փայտերն ու ամէն կազմածները պատրաստ ըլլալով՝ դժուարութիւնը զանոնք Դեղեւդդ փոխադրելուն վրայ կը մնար։ Ա դժուարին ու ծանր գործքն ալ Սանասովալին յանձնուեցաւ, որն որ երկու հարիւր ատանաւոր զօրքով, տասնուվեց ձիաւորով ու երկու թնդանօթով ճամբայ ելաւ։ Երթալու առեն՝ Զոլղեբեդ քաղքին բնակիչներէն վրէժ պիտ՝որ առնէին, որոնք Վերա-Գրուզէն Ալվարատոյին օգնութեան գացող քառասուն Սպանիացիներն ու երեքհարիւր Դլասգալացիները սպանած էին։ Երբ որ Սանասովալ քաղքին մօտեցաւ, տեղացիք թող տուին փախան. Սպանիացիք եաեւնէն ինկան ու շատերը դերի բռնեցին։ Քաղքին մէջ առջեւնին սոսկալի տեսարան մը բացուեցաւ, որով իրենց վրէժխնդրութեան հոգին աւելի եւս գրգռեցաւ. տաճարին պատերն ու կուռքերը դեռ զոհերու արիւնով ներկած էր, երկու մարդու գլուխ իբրեւ յաղթութեան նշան՝ չորս ձիու դլխու մէջաեղը մազերնէն կախուած էր։ Ցան մը մէջ ածխով աս խօսքերը գրուած գտան. Յովհաննէս Զուազէ եւ իր թշուառ ընկերները հոս փակուեցան։ Սանասովալ ասոնք տեսնելով՝ սաստիկ վրէժխնդրութիւն մ'ընելու պատրաստուած էր. բայց բռնուած դերիները Սպանիացւոց կատղութենէն վախնալով ու կարծելով որ վրէնիք պիտի ղոհեն, իրեն ոտքն ինկան եւ այնչափ խեղճ թափեցին ու լացին, որ սիրտը չդիմանալով՝ թողութիւն տուաւ, աս պայմանով որ ան-

կից եռքը հաւատարիմ ծառայութեամբ՝ գործած յանցանքին քաւէն։

Սանասովալ ասկից Դլասգալա գնաց, ուր որ՝ ինչպէս ըսինք՝ նաւերուն նիւթերը պատրաստուած էին։ Դլասգալացիք 15,000 հոգւով բանակ մը կազմած էին, որ մէկտեղ Դեղեւդդ երթան։ Սանասովալ երեք հազար բեռնակիր առաւ, որոնք նաւերուն բոլոր կազմածները, այս ինքն՝ գերանները, տախտակները, երկաթները, պարանները, առագաստներն եւ ուրիշ նիւթերը կռնակնին առած՝ 15 մղոն տեղ պիտի տանէին։ Ա՛ս գործողութիւնը չուն շատ վարպետութեամբ ու յառաջատեսութեամբ կարգի դրուեցաւ։ Բեռնակիրները բանակին կեդրոնը դրուեցան. առջեւէն Դլասգալացւոց գունդ մը կ՛երթար, նոյնպէս ետեւի կողմանէ ու քովերէն ալ Դլասգալացւոց բազմաթիւ գնդերը պաշարած էին. Սպանիացիք ալ ամէն մէկ գնդին համեմատութեամբ դաս դաս բաժնուած ու անոնց գնդին մէջ մտած էին։ Այսպիսի շատոնց ու բեռնաւորեալ բանակ մը՝ ի հարկէ մեծ դժուարութեամբ ու կամաց կամաց կը շարժէր, բայց կարգաւորեալ յառաջ կ՛երթար, մանաւանդ անտառուտ ու լեռնային տեղերը շատ դժուարութիւն քաշելով։ Մեքսիկացիք ճամբուն վրայ եղած բարձր տեղերէն երբեմն կ՛երեւային. բայց տեսնելով որ թշնամին միշտ պատրաստութեամբ կը յառաջանայ, ամենեւին յարձակում չըրին։ Դեղեւդդ մօտիկցած առենին՝ Դլասգալացւոց զօրապետին աղաչելով Սանասովալ բանակը կեցընել տուաւ, որպէս զի զօրաց պաշտօնակալները զարդարուելու ժամանակ ունենան։ Գորդէզ Դեղեւդդի ցեղապետն եւ ուրիշ մեծերը հետն առած՝ քաղքէն դուրս ելաւ եւ զինքնք ընդունելու գնաց. մեծ սիրով մեծերուն հետ պագաւուելէն ետեւ՝ ամէնքը մէկտեղ յաղթանակով եւ ուրախութեան աղաղակներով ներս մտան։

Մարդին Լոբէզ Հիւսանց գլխաւորն, որուն յանձնուած էր նաւերուն շինութիւնը, Գորդէզին յայտնեց թէ հազիւ քսան օրուան մէջ կրնայ նաւերը ջուր իջեցընել։ Նոյն միջոցին Սպարապետը զանազան մեքենայք քաղաքներու վրայ արշաւեց, որոնք Կաւագիմածինին հաւատարիմ մնացած էին. նախ Եալդագայիները պատժել ուզեց, որպէս զի ուրիշներուն ալ օրինակ մ՚ըլլայ. վասն զի ասոնք՝ խաղաղութիւն առնալարկելու համար խրկուած մարդիկը չարաչար վիրաւորած ու չարչարած էին։ Պատաւարդին ներկայ գտնուելէն եաքը՝ զԱվարատոյ եւ զՕլխա մեկտեղ առած՝ ճամբայ ելաւ. հետը 250 սպանիացի, քսան ձիաւոր ու 15,000 դլսագալացի ունէր, 5000 ալ ուրիշ դաշնակիցներէն։ Քիչ մը յառաջ երթալնուն պէս՝ Մեքսիկացւոց բանակը տեսան, որոնք կ՚երեւար թէ դաշտի վրայ պատերազմելու միտք ունէին. բայց հազիւ թէ Սպանիացիք առջի հարուածն ըրին ու ձիերը յարձակեցան, բոլոր բանակը ցրուեցաւ, ոմանք լեռները փախան, ոմանք ալ քաղաքն ապաւինեցան։ Քաղքին վրայ յարձակիլն երկրորդ օրուան թողուին։ Երբ որ առաւտ եղաւ, տեսան որ քաղքին տիրելը կարծածնուն չափ դիւրին չէ. քաղաքը լճին մէջ շինուած բլլալով՝ միայն թմբով կամ կամրջով մը ցամաքին հետ կպած էր. թմբին մէկ մասն ալ կտրծանած ու ջրին յատակը խորունկ փորած էին, այնպէս որ միայն լողալով կրնար դիմաց անցնուիլ։ Մեքսիկացիք ալ թմբին մէկալ կողմը կեցած էին, որ անցքը պաշտպանեն։ Գորդէզ աս խորունկ տեղը լեցընելու մտածած ժամանակը՝ դաշնակից զօրքերէն մէկն եկաւ ըսաւ որ քիչ մը անդիէն աւելի դիւրաւ կ՚անցնուի։ Սպարապետը դէպ ի հոն գնաց ու ջուրը փորձել տալէն եաքը՝ հրամայեց որ վերոնուն հոգւոյ չափ դիմաց անցնին ու եղերքը բռնեն։ Մեքսիկացիք ասոնց շարժումը տեսնելով՝ դէպ ի հոն

ժողվեցան. եւ թէպէտ շատ մարդ վիրաւորեցին, բայց անոնց անցքը չկրցան արգելել: Սպանիացիք անդիի եղերքը հասնելնուն պէս՝ քաղքցիք ծուա-կուրներու մէջ մտան ու քարաքը արաւորնօք թող տուին փախան. այնպէս որ Գորդէզ առանց արգել-քի ներս մտաւ: Քաղաքն ալ մէկ մը թալանելէն ու դլխաւոր շէնքերն այրելէն եաքը՝ արշաւանքը շարու-նակեց ու քանի մ՝օրէն Դադուպայի մօտիկցաւ:

Ա՛ս քաղաքն իր յարմար դիրքովը Մեքսիկոյ մտնելու դուռ կրնար սեպուիլ. անոր համար նոյն քաղքին տիրելը շատ կարեւոր էր: Դադուպա չհա-ասած՝ դիմացնին բազմաթիւ բանակ մ՝եղաւ, որն որ ուժգնութեամբ Սպանիացւոց վրայ յարձակեցաւ, բայց անոնց զէնքերուն ոսկոկութեան չկրնալով դէմ դնել՝ ցրուեցաւ: Երկրորդ օրը նորէն յարձա-կեցան ու չարաչար յաղթուելով՝ դէպ ի քաղաք քշուեցան. Սպանիացիք ալ եաեւնէն հալնալով՝ քաղ-քին ճամբաներուն մէջ յառաջ գացին: Գորդէզ քիչ մը ժամանակ ալ փողոցներու մէջ պատերազ-մելէն եաքը, քաղքին մէկ մասը վրէժխնդրութեան համար զինուորաց աւարել տուաւ ու քանի մը տուն ալ այրելէն եաեւ՝ դուրս քաշուեցաւ եւ իր առջի տեղը բանեց կեցաւ:

Գորդէզ հինգ օր Դադուպային դիմացը մնաց. ամէն օր թշնամիք իրենց վրայ կը յարձակէին ու եա կը քշուէին: Սպարապետը տեսնելով որ ասանկ յարձակումներով Մեքսիկացիք բաւական ակարացան, միտքը դրաւ որ ինք ալ յարձակում մ՝ընէ. յար-ձակելու համար յառաջ երթալու ժամանակ՝ անդիէն թշնամեաց զօրաւոր բանակ մ՝երեւցաւ: Գորդէզ քաղաքը պարնելէն յառաջ՝ օգնութեան եկող զօր-քին հետ պատերազմիլ ուզեց. Մեքսիկացիք թմբին վրայ քիչ մը յառաջ եկան, եւ անանկ կեղծելով որ Սպանիացւոց յարձակման չկրցան դիմանալ՝ եա եա

քաշուելուն ու ցրուելուն, որպէս զի Սպանիացիները թմբին վրայէն յառաջ գան: Ա՛ս հնարքներն յաջողեցաւ. Գորդէզ անոնց ետ քաշուելէն խաբուելով՝ սկսաւ հալածել, բայց երբ որ բոլոր Սպանիացիք թմբին երկայնութեամբը տարածուած էին, Մէքսիկացիք մէկէն կարգի մտան եւ սաստիկ զօրութեամբ վրանին յարձակեցան: Նոյն միջոցին անհամար բազմութեամբ ծառաներն ալ Մէքսիկէն դուրս ելան ու թմբին երկու կողմանէ վրանին յարձակեցան: Սանկով Սպանիացիք երեք դիէն պաշարուելով՝ ետ դառնալու տիպուեցան: Թումբը նեղ եւ երկայն բլլալով՝ շարժելու տեղ չունէին. ուստի ա՛ս վտանգաւոր դիրքէն ազատելու համար մեծ քաջութեամբ թշնամւոյն դէմ գիրենք պաշտպանելու ստիպուած էին: Սպարապետը սուրը ձեռքն՝ ամենէն վտանգաւոր տեղերը պաշտպանելու կ՚երթար եւ իր հրամաններովը կրցաւ գինուորներն ազատել ու նորէն հաստատուն երկրի վրայ հասցընել: Թէպէտ ինք ալ քիչ մը զօրք կորսընցուց, բայց թշնամւոյ կորուստը շատ աւտիկ եղաւ: Գորդէզ տեսնելով որ Գադուպային առնուիլը երկայն պիտ՚որ տեւէ, Դեղեւզոյ դարձաւ: Հոն հասած ին պէս՝ լճին վրայ եղող քանի մը պզտիկ քաղաքներէն դեսպանութիւն ընդունեցաւ, որոնք իրեն գաշնակից բլլալու եւ զօրքով օգնելու խոսք տուին:

Գորդէզին ա՛ս վերջին արշաւանաց տեւնը՝ Վերա-Գրուզ չորս հատ եկած էին, երկու հարիւր գինուորով, ուխտաւն ձիով, երկու կոր մեծ թնդանօթով ու առատ զէնքով եւ պաշարով: Ա՛ս մեծ օգնութիւնը՝ մանաւանդ իրենց գտնուած պարագաներուն մէջ՝ գինուորաց յոյսն եւ ուրախութիւնն աւելցուց. ամէնքը մէկ բերան կ՚աղաչէին որ պաշարումն սկսին: Բայց Գորդէզ՝ ա՛ս վտանգաւոր ու աշխատալի պաշարումը չսկսած՝ հաշտութեան փորձ

մ՛ալ ընել ուզեց. Գուցէ, կ՛ըսէր, Թշնամին շատ անգամ յարձակած ու Սպանիացւոց զօրութեան փորձն առած ըլլալով՝ դաշինք մը հաստատելու հաւանի: Ձեր ուզեր որ մայրաքաղաքն ամբողջ կործանելու սպիպուի, հապա կը բաղձար որ եթէ կարելի է՝ առանց պատերազմի ան փառաւոր քաղքին տիրէ: Բայց Կուադիմոճին իր առաջարկութիւնները մերժելով՝ հարկ եղաւ որ զէնքի զօրութեամբ քաղաքը նուաճելու ջանայ:

Նաւերը դեռ բոլորովին լմընցուցած չըլլալով՝ Գորտէզ նորէն իր արշաւանքներուն սկսաւ ու լճին քովերն եղող ուրիշ քաղաքներուն վրայ քալեց. քանի մը տեղ պատերազմներ ընելէն ետքը՝ Գուատհուատ Հարուստ ու մարդաշատ քաղքին վրայ գնաց, որուն դիրքը շատ ամուր էր: Մէկ կողմանէ սեպացեալ լեռներով պատած էր, մէկալ կողմանէ ալ լայն ջրանցք մ՛ունէր, որուն կամուրջները քակուած ըլլալով՝ յարձակումը շատ կը դժուարցնէր: Ջուրն անցնելու համար ծառերէ շինուած կամուրջներ դնել տուաւ ու զօրքն անցուց, Թշնամիները զարկաւ ու լեռները ցրուեց: Անկից ելաւ Խոշիմիլկոյ գնաց: Հոն դիմացը մեծ բանակ մ՛ելաւ, որն որ Սպանիացւոց զօրաւոր յարձակման դէմ չկրնալով դնել, դէպ ի քաղաք քաշուեցաւ: Փախչողները ճամբաներու մէջ շինուած պատնէշներու եաեւ քաշուեցան եւ պատերազմելու սկսան: Գորտէզ զօրքերուն հրաման տուաւ որ պատնէշները փլցընեն. ինքն ալ պատերազմին ամենէն աւելի սաստկացած տեղը նետուեցաւ ու առիւծաբար կը պատերազմէր, որով շուտ մը ամէն կողմանէ Թշնամիներէն պաշարուեցաւ: Ա՛ս վտանգաւոր միջոցին բոլոր ուժը թափելով՝ կը պատերազմէր ու Թշնամւոյ դէմ կը դնէր. բայց ձին սաստիկ յոգնելով՝ զէնքն յետին վտանգի մէջ ձգեց: Մօտ եղող Մէքսիկացիք անմիջապէս

վրան Հասան պաշարեցին. Գորդեզ սաստիկ ճնշուե-
լէն՝ զէնքերը չկրնալով դործածել, յաղթուելու եւ
անոնց ձեռքն իյնալու վրայ էր. Մէյ մ՚ալ անդիէն
Քրիստափոր Օլէա անունով քաջ զինուորն անոր
վրանդը տեսնելով՝ իր քովը պատերազմող քանի
մը Վլասդալացիները հետն առած՝ օդնութեան հա-
սաւ եւ իր ձեռքովը՝ Գորդեզին հետ ուելի մօտանց
ու սաստիկ պատերազմողներէն հինգ վեց հոգի զար-
կաւ մեռցուց. այնպէսով կրցաւ իր զօրապետն ա-
զատել: Գորդեզ ասոնց մեծ վրանդէն երկու թեթեւ
վէրքով ազատեցաւ. իսկ Օլէա երեք վրանդաւոր
վէրքեր ընդունեցաւ, որոնց սպիներն իրեն ըլած ատ
քաջութեան պատուաւոր վկայութիւն մ՚եղան:

Ա՛ս կռուոյն ժամանակը՝ դուրսը դաշտին վրայ
եղող զօրքերն ալ պարապ կեցած չէին: Մէքսիկա-
ցիք քաղքին օդնութեան հասնիլ ուզելով՝ դժուա-
րամատոյց տեղ մը 10,000 զօրք ցամաք հանեցին. բայց
Օլիա, Ալվարատոյ ու Դապիա իրենց դնդերով վրա-
նէն այնպէս սաստիկ յարձակում ըրին, որ վերջա-
պէս Մէքսիկացիները շատ մարդ կորսընցընելէն ե-
տեւ՝ նորէն նաւերնին դառնալու սիրտ ուեցան. Թէ-
պէտ Սպանիացւոց ատ երեք հրամանատարները նոյն-
պէս Սպանիոյի ու Վլասդալացի զօրքերէն շատերն
ալ վիրաւորեցան: Ա՛ս յաղթութիւններով Սպա-
նիացիք քաղքին ցամաք երկրէն վրայ շինուած մա-
սին տիրեցին:

Գորդեզ Խաչիմիզդոյ չորս օր ՇԱՅ. բայց զի-
նուորները միշտ զէնքերնին ձեռնրնին կը կենային,
որովհետեւ Մէքսիկոյ մօտ ըլլալով՝ թշնամիք շա-
րունակ վրանին կը յարձակէին: Սպանիացիք թէ-
պէտ միշտ վերնէք վրնաեցին, բայց շատ անգամ
ալ մեծ դժուարութիւններ քաշեցին: Յարձակման
մը ժամանակ չորս զինուոր կողպտելու համար տուն
մը մտած ըլլալով թշնամիներէն դերի բռնուեցան,

որոնք ձեռուընին ոտուընին կտրեցին ու յաղթա-
նակով առին տարին: Կուաղիմածին իր ախթաթեան
ամէն քաղաքներուն մէջ զանոնք պատրաստել տուաւ:
Գորդէզ աս լսելով սկսաւ մտածել որ իր վիճակին
ինչ պիտի ըլլար՝ եթէ աստնկ կատաղի մարդիկնե-
րուն ձեռքն ինկած ըլլար. այսու ամենայնիւ նորէն
առիթ մը պատահած առեն՝ աս մտածմունքներն
իր բնութեան սասակութիւնը չէին կրնար արգելուլ:
Իր զօրացը սիրտ տալու համար՝ միշտ ամենէն վատն-
դաւոր տեղերն ինք անձամբ օդնութեան կ'ուղէր
հասնիլ: Վերջապէս ալ ուղեց Դեղեւզդց դաւնալ,
որպէս զի վերաւորուածները դարմանուին: Ճամբան
միշտ թշնամիները զերեզնք անհանգիստ կ'ընէին.
բայց առանց նշանաւոր դէպքի մը կրցան Դեղեւզդց
հասնիլ: Խոլոր աս արշաւանքին վրայ Գորդէզ շատ
գոհ եղաւ, թէպէտեւ առանի չափ Ապահիայի զի-
նուորք ալ կորսընցուց:

ԻԱ.

Գորդէզին դէմ դաւաճանութիւն հը: — Նաւերուն վար չգնա-
լը: — Պալարուհը կը սպի:

Վանի կ'երթար Մեքսիկոյի ախթաթեան կործա-
նումը կը մտաիկնար. Գորդէզ իր արշաւանքներովն
եաեւէ եաեւ չորս կողմի քաղաքներուն կը տիրէր,
այնպէս որ վերջին առեններր դրեթէ միայն մայրա-
քաղաքը տեղացւոց իշխանութիւն առակ մնացած էր:
Ան կերպով Ապարապետին դիտաւորութիւնները բա-
լորովին գլուխ ելլելու վրայ եղած առեն՝ ահ մ'ալ
քիչ մնաց որ առրատիելի եւ անակնկալ դաւաճա-
նութեամբ մը ամէն բան առկն ու վրայ պիտ'որ ըլ-
լար: Նարվահէղին զօրքերն երբեք Գորդէզին հին զի-
նուորներուն պէս հաւատարիմ ու իրեն հետ սրտանց
միացած չէին, ոչ նոյն եռանդը եւ ոչ նոյն քաջքը

կը ցուցընէին. ամէն անգամ որ մեծ քաջասրտու-
թիւն ցուցընելու դժուարութիւն մը կը պատահէր,
պատերնին կը թոյլնար ու կը վհատէին: Մտայղ է որ
Գորդէղին ամենէն հին ընկերներն ու իրեն ամենէն
աւելի հաւատարիմ եղողներն ալ՝ Մեքսիկոյի պես
ամուր ու դժուարին դիրք ունեցող եւ բազմաթիւ
զօրքով ամրացած քաղքի մը տիրելու դժուարու-
թիւններն ու վտանգները մտածելով՝ կը զարհու-
րէին: Ասոր վրայ ոմանք սկսան Սպարապետին կար-
գադրութեանց մէջ պակասութիւններ գտնել. կամայ
կամայ արտաւնջը շատցաւ, մինչեւ ոմանք յանդգ-
նեցան ըսել թէ Մեր աղատութեան միջոց մը մտա-
ծելու ենք, ինչու որ մեր ապահովութիւնը Գորդէ-
ղին ամենեւին հոգը չէ: Անոնց վիրաւորանք յան-
դուգն ու խռովարար ձեւուորը, որն որ վերսկսուէ-
ղին կողմնակիցներէն էր, առ արտնջման հոգիները
աւելի կը գրգռէր. իր բնական տունը գտաւակիցնե-
րուն խորհրդի տեղն եղած էր: Ասոնք խորհրդեան
մէջ որոշեցին որ Գորդէղին միտքը գրաւծները խա-
փանելու համար՝ զինքը մեզրնեն եւ տեղն ուրիշ
զօրապետ ընտրեն, այնու դաշամբ որ Մեքսիկոյի տի-
րելու պյանդակ խորհուրդը մէկդի թողու եւ հասա-
րակաց ապահովութիւնը հոգալու աղդու միջոցներ
բանեցընէ: Գտաւակիցներն առ խորհուրդը գաղտնի
պահելու երդմամբ՝ ընկերակցութեան թղթի մը առա-
բագրած էին. ապստամբելու պաշտօնակալներն ու ա-
նոնց տեղն անցնելիքներն ալ բոլոր նշանակուած
էին: Գործադրութեան օրն ալ որոշուած էր, բայց
Գորդէղին հին զինուորներէն մէկը՝ որն որ գաւաճան-
ներէն խաբուած ու անոնց հետ միացած էր, Սպա-
րապետին վրայ սիրտը յանելով եւ ասանկ մեծ ե-
ղեռնագործութեան մասնակից ըլլալուն վրայ խիղճը
զարնելով՝ առջի իրիկունը գաղտուկ դնաց գտաւակցու-
թիւնը տեղն ի տեղը անոր խմացուց:

Գորդեզ թէպէտ ասս լոյն վրայ շատ պլպլեցաւ, բայց առանց ժամանակ կորսընցընելու իր ընթերքն որոշեց. շուտ մը իրեն հաւատարիմ պաշտօնակալներէն քանի մը հոգի հետն առած՝ Վիլհելմա նեպային տունը դնաց: Ցանցաւորն ասս անակնկալ պցեցուածնէն շփոթելով ու պլպլելով՝ առանց երկայն հարցափորձի իր յանցանքը խոստովանելու սիրտ ունեցաւ: Պաշտօնակալները մատնիչը բռնելու կարելու առնելին՝ Գորդեզ անոր ծոցէն դաւակցութեան ստորագրութեան թուղթը հանեց ու կարդաց, եւ մէջը՝ ամենեւին չյուսացած քանի մը պաշտօնակալներու անուններ ալ գտաւ, որոնց անհատաորմութեան վրայ շատ ցաւեցաւ: Բայց այսպիսի պարագայից մէջ խստիւ քննութիւն ընելն ու խրատելով փնտռելը՝ անխոհեմութիւն եւ ինքնակար համարելով՝ միայն Վիլհելմանեան պատժելը հերիք սեպեց: Ցանցանքն յայտնի ըլլալուն՝ դատաստանն ալ կարճ եղաւ. շուտ մը մահուան դատապարտուելով՝ երկրորդ օրը կախուեցաւ: Գորդեզ ասոր վրայ իր զօրքը ժողվեց եւ եղած յանցանքն ու պատիժն անոնց ծանուցանելով՝ ըսաւ թէ Ա՛ս դաւակցութեան մարը պարագաներն ու անդամ եղողները չկրցայ խնամել, որովհետեւ Վիլհելմանեան բռնուելու առնին թուղթ մը պատուեց ու կտորտանքը կլլեց եւ ամենեւին բան մը չյայտնեց: Ա՛ս կերպով դաւակիցներուն սիրտը հանդարտեցուց, որոնք իրենց ալ ատոբագրած ըլլալն խնայուելէն կը վախնային: Բայց ատ պատահարը Գորդեզին օգտակար եղաւ, որովհետեւ բուն իրեն թշնամի եղողները ճանչցաւ, որով անոնց ընթացքին ու վարմունքներուն աւելի ազէկ մտադրութիւն կրնար ընել. մեկալ կողմանէ դաւակիցներն ալ ապահովուելով որ Սպարապետն իրենց յանցաւորութիւնն խնայած չէ, աւելի եւս եռանդով ծառայելու կը ջանային, որ վրանին կասկած չտան:

Վանի մ՛օր եաքը՝ Գորգէզ իր հաստատութիւնը յուզելու ուրիշ առիթ մ՛ալ ունեցաւ։ Դէսպալացոց զօրապետը մէկէն ի մէկ միտքը փոխելով՝ իր քանի մը զնդերովն ետ քաշուիլ ուզեց։ Սպասպապետը քաղցրութեամբ անոր միտքը փոխելու եւ իրեն հնազանդեցնելու ամէն միջոցներն ի գործ դնէլէն ետեւ՝ երբ որ տեսաւ որ օգուտ չ՛ըներ, հրաման տուաւ որ զանիկա բռնեն կամ մեռցընեն։ Դէսպալացին մինչեւ վերջին շունչն ինք զինքը քաջութեամբ պաշտպանեց։ Բայց իր զինուորներէն աղէկ պաշտպանութիւն չգտնելով՝ ապաստեցաւ։ Գլխաւորներին մեռնելէն ետքը՝ ապստամբած գնդերը շուտով նորէն Գորգէզին հնազանդեցան։

Այս ներքին խռովութեանց առեն՝ Լօրէզ Նաւակները լքընցուց։ Դաշնակիցք ալ երկու ամիսէն աւելի էր որ Դեզեւգային առջեւէն մեծ լեռը վազող վտակի մը յատակը կը փորէին ու երկայն ջրանցք մը կը ձեւացընէին. ասիկա դժուար աշխատութիւնն ալ լմընցած ըլլալով՝ նաւակները ջուր իջեցուցին։ Ասոր հանդիսութիւնը փառաւորութեամբ Ապրիլ 28ին կատարուեցաւ. Սպանիացիք ու դաշնակիցք ջրանցքին եզերքը շարուած՝ հանդիսատես կ՛ըլլային։ Հայր Օլմեոն պատարագ մատոյց, Գորգէզ ու իր զօրքն հաղորդուեցան։ Եաքէն նաւերն օրհնեցին ու դէպ ի լեռը յառաջ տարին։ Երբ որ նաւերն առաջացան, թնդանօթներու ձայնով ասիկա յայտնութիւնը բարեւեցին. ուրախութեան ձայներն օդը սկսան թնդացընել։ Հայր Օլմեոն եւ բոլոր Սպանիացիքն ալ մէկաեղ Ջէեղ Ասուածդ երգն երգեցին, որով Աստուծոյ՝ մինչեւ նոյն տեղն Սպանիացիները պաշտպանելուն եւ յաջողութեամբ նոյն օրուան հասցընելուն շնորհակալ եղան։

Գորգէզ ընդհանուր զօրահանդէս մ՛ըրաւ։ Ութհարիւր քսան ու վեց տանասուր, ութսուն ու

վեց ձիաւոր, երեք հատ պաշարման թնդանօթ ու տասնուհինգ կտոր թեթեւ թնդանօթ ունէր. հազար լիտրի չափ վառօդ կար, նոյնպէս ալ առատ գնդակ: Դաշնակցաց բանակն ալ բազմաթիւ էր. Տիալ պատմագրին խօսքին նայելով՝ 24,000 հոգի էին. իսկ Դորդէզ նոյն դաշնակցաց թիւն արտաքոյ կարգի կ'աւելցընէ, մինչեւ 150,000 հոգի: Թշնամւոյ կողմանէ միայն Մէքսիկոյի մէջ, ուր որ երեքէ բոլոր իրենց ուժը ժողված էին, պատմիչները 200,000 զօրք կը դնեն:

Սպարապետը որոշեց որ պաշարումն երեք դիէն սկսի. արեւելքէն՝ Տեզկուքոյի կողմանէ, արեւմուտքէն՝ Դաղուպայի դիմացէն, ու հարաւէն՝ Կոյոգանի դիմացէն: Առջի տեղւոյն յարձակումը Սանտովալին յանձնուած էր, երկրորդինը՝ Ալվարատոյին, իսկ երրորդինը՝ Քրիսդովալ տէ Օլիաին: Սպանիոյի զօրքն ատ երեք գլխաւոր գնդերուն հատատար թուով բաժնուած էր. նոյնպէս դաշնակիցներն ալ երեքի բաժնուած էին. ամէն մէկ գնդին ալ երկ'երկու թընդանօթ տրուած էր: Պատահներու հրամանատարութիւնը Գորդէզ իրեն առաւ, որովհետեւ ամէնէն վառնգաւոր ու ծանրակշիռ գործողութիւնը նոյն նահանգներով պիտ'որ ըլլար. ամէն մէկ նաւ մէյմէկ թնդանօթ ունէր, քսանուհինգ ալ սպանիոյի զօրք:

Մայիսի 10ին Ալվարատոյ եւ Օլիա Դաղուպայի կողմը յառաջ գացին. մարբերնին՝ անկից դէպ ի Մեքսիկոյ վարող ջրանցքը քակել եւ քալքին ջուրը կարել էր: Եւ թեպէտ Մէքսիկացիք սաստիկ դէմ կը դնէին, բայց Սպանիացիք գործքերնին քաջութեամբ յառաջ տարին եւ յաջողութեամբ ջրանցքը քակեցին: Ա՛ս յաջողութենէն քաջալերուելով՝ Ալվարատոյ եւ Օլիա աւելի յառաջ երթալ ու Դաղուպայի թմբին վրայի առջի կամրջին ալ տիրել ուզեցին: Նոյն տեղւոյն մօտիկնալնուն պէս՝ թշնա-

մեաց ահագին բազմութիւն մը դերեզը դիմաւորելոյ. ըստ ինքն վասն մը ծառակուրներով լեցուեցաւ: Ամենէն առելի Սպանիացիներն աշխատցընողը ծառակուրներու մէջէն նետուած նետերն էին. ինչու որ Մեքսիկացիք փայտէ պատպարաններու ետեւ սմրացած ըլլալով՝ թշնամւոց զէնքերէն ապահովուած էին: Ալվարատոյ եւ Օլիա յարձակումն յառաջ տանելով պարապ տեղ վատնդի մէջ իյնալ չուզեցին. կարգերնին առանց ուրելու եւ միայն զերեզը պաշտպանելը բաւական սեպելով՝ կամաց կամաց ետ քաշուեցան: Ալվարատոյ Դագուպայի դիմացը կեցաւ, իսկ Օլիա դէպ ի Գուլօզան դնաց: Վերջապէս Սպանիացւոց հրամանովը Մայիսի 30ին պաշարման բուն գործողութիւնն սկսաւ:

ԻԲ.

Մեքսիկոյ պալատն պաշտպանութիւնը: — Սպանիացւոց յարձակումը զէնեն ու կրակեն:

Գոռդեզ իր նաւակներովն ու բոլոր զօրութեամբը սկսաւ Մեքսիկոյ մօտերն եղած կղզեայ մը վրայ յարձակիլ, ուր որ բնակչաց շատերն ապաւինած էին: Թշնամիք ասոնց շարժումներն ու դիտաւորութիւնը տեսնելնուն պէս՝ բոլոր իրենց նաւական զօրութիւնը հոն ժողվեցին ու անհամար ծառակուրներով անդիմադրելի եղան յարձակելոցն: Սպանիացիք իր նաւերը լուսնաձեւ շարեց, որպէս զի աւելի լայն ճակատ մը կազմուի եւ աւելի դիւրութեամբ պատերազմին: Յառաջ ամենէն հով չըլլալով՝ շարունակ թիավարելու ստիպուած էին, ասոր համար ալ կամաց կամաց կը շարժէին. բայց ծառակուրներուն մօտիկցած ատենին՝ մէկէն յայտոյ հով մ'ելլելով՝ անմիջապէս առագաստները բացին, եւ ուժգնութեամբ մը տկար թշնամիներնուն վրայ նե-

տուելով՝ ծառակուրներուն շատերն ընկղմեցին. մէկ մասն ալ թնդանօթներն ապականեցին ու խորտակեցին, որով մնայացածները մինչեւ Մէքսիկոյ վախճելու ստիպուեցան:

Օլիա Գուլդանի բարձր տաճարէն պատերազմին աս յաջող կատարածը տեսնելուն պէս՝ զօրքն առած թմբերուն վրայէն յառաջ գնաց, որպէս զի քանի մը խրամատներու տիրելով՝ Մէքսիկացւոց յաղթուելուն ու չարդուելուն օգնէ: Նոյն միջոցին Գորդեզ ալ խոլոգ բերդը զարկաւ առաւ, թէպէտ եւ թշնամիք շատ յամառութեամբ դէմ դրին: Ա պատնէշն առնելով՝ քաղաք երթալու երկու դլխաւոր ճամբաներուն կը տիրէր եւ Օլիային հետ ազատ հաղորդակցութիւն կ'ունենար. անոր համար նոյն տեղն իրեն պատերազմական գործողութեանց կենդրոնն ու բանակատեղն ըրաւ. եւ իրեն երեք դլխաւոր գնդերը՝ ծառակուրներու յարձակումէն ապահովցնելու համար՝ իր փոքրիկ նաւատորմիղն երեք մաս բաժնեց. այսպէսով ամէն մէկ գնդին զօրապետն իր գործողութեանց օգնութեան համար չորս նաւակ ունեցաւ:

Ասկից եառքը եաեւէ եաեւ անդադար յարձակմունք, եա քաշուիլ ու նորէն յարձակումներ եւ զանազան պատերազմական շարժումներ ու կռիւներ պատահեցան: Ամէն առտու Սպանիացիք թմբերուն վրայի պաշտեչներուն վրայ կը յարձակէին, երբեմն խրամատներն եւ ուրիշ արգելքներն ալ անցնելով՝ մինչեւ քաղքին կենդրոնը յառաջանալու կը ճդնէին. եւ երբ որ Մէքսիկացւոց քաջութենէն՝ օրուան աշխատութիւննին փուճը կ'ելլէր, իրենց բանակատեղը կը քաշուէին: Այսպէսով ամէն օր աշխատութիւնն ու վտանդները կը նորոգուէր: Մէքսիկացիք բոլոր դիշեր աշխատելով՝ Սպանիացւոց կործանած տեղերը կը նորոգէին, կը կանդնեցին եւ նորէն իրենց քշուած

տեղերնին բռնելով, աւելի քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանելու կը պատրաստուէին: Ա՛ս դարձուածները ալ ամբողջ ամիս մը տեւեցին. Մեքսիկացւոց՝ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար ցուցրած քաջութիւնը՝ Սպանիացւոց կատաղի յարձակումէն ու քաջասրտութենէն վար չէր մնար: Ա՛ս երկայն կռիւներուն մէջ Գորդէզ շատ զինուոր կորսնցուց. աւելի շատ բազմութիւն մը վիրաւորուած էր եւ գրեթէ ամէնքն ալ նոյն տաժանելի աշխատութենէն յոգնած ու ընկճած էին. մանաւանդ որ իրենց վիճակը յորդ անձրեւներու պատճառաւ աւելի ծանրանալու սկսած էր:

Պաղքին ջուրը կարելով՝ բնակիչները նեղը խոթելու յոյսերնին ալ պարապ ելաւ. որովհետեւ Մեքսիկացիք ծառակուբներով ցամաքէն շարունակ ջուր կը կրէին. նոյնպէս ասոնց ճամբով քաղքին ամէն հարկաւոր պաշարներն ալ հոգացուելով՝ զիրենք սովով ընկճելու ալ ամենեւին յոյս չկար: Գորդէզ ասոնց ծառակուբներուն հաղորդակցութիւնը կտրելու համար՝ երկու նաւակ որոշեց որ լճին վրայ հսկեն. բայց հարկաւորութիւնը թշնամիներուն հնարագիտութիւնն արթընցնելով՝ ծառակուբները զանազան ուղղութեամբ քաղքէն դուրս կը հանէին, եւ այսպէս Սպանիացւոց նաւակներուն ուղղութիւնը կը շփոթէին ու կը խաբէին, եւ թշնամին մէկ մասին եռեւէն բնակած ժամանակ՝ իրենք մէկալ կողմանէ կը փախչէին պաշար հոգալու կ'երթային: Բայց ասկից՝ ուրիշ հնարք մ'ալ մտածեցին. երեսուն հատ մեծ ծառակուր շինել տուին ու եղերքնին հատ հատ սախտակներ գամելով հատատեցին, որոնց եռեւը պահուըտելով՝ թշնամեաց զէնքերէն կ'ապահովուէին: Գիշեր ատեն լճին մէջը զանազան տեղեր շատ ցիցեր գամեցին եւ շատ ծառակուբներով խիտ թփերու եռեւ պահուըտեցան: Առտու եղածին պէս՝ երկու երեք ծառա-

կուր առատ պաշարով լեցընելով՝ դէպ ի ցցերը սկան յառաջ երթալ, որպէս զի Սպանիացիներն հրապուրեն ու դարանի մէջ ձգեն: Իրօք ալ Սանտովալի նաւականներն ան կողմերը դացած բլլալով եւ պաշարքով լեցուն ծառակուրները տեսնելով՝ վրանին յարձակեցան, յուսալով որ առանց դժուարութեան դերի կը բռնեն: Բայց մէկէն ի մէկ ցցերուն մէջ խրեցան մնացին, անանկ որ ո՛չ յառաջ կրնային երթալ, ո՛չ ալ ետ դառնալ: Նոյն միջոցին մեծ ծառակուրները թիփերուն եռեւէն էլլելով՝ սաստկութեամբ վրանին յարձակեցան: Սպանիացիք աս վտանգաւոր դրից մէջ քաջութեամբ պատերազմեցան. իրօք ալ հաղիւ արտաքոյ կարգի ճգամբ կրնային պրծանիլ. ջրասոյզները կացիններով ցցերը կտրտելու եւ ճամբայ բանալու կ'աշխատէին: Երբ որ նաւակները քիչ մը ազատ շարժել կրցան, անմիջապէս թնդանօթներն սկսան գործածել, որով ծառակուրներն ետ քաշուելու ստիպուեցան, բայց առանց կորստեան. իսկ Սպանիացիք բաւական մարդ կորսընցուցին. նոյնպէս նաւականներուն առաջնորդող երկու պաշտօնակալներն ինկան մեռան:

Մ՚եքսիկացիք աս յաջողութենէն քաջալերուելով՝ նորէն նոյն հնարքին ձեռք զարկին: Բայց Գորտէզ անանց շարժումն իմանալով՝ դրած դարանէն իրենց դլուխը դարձուց: Գիշերուան մթին՝ եռեւէ եւ եռեւ վեց նաւակ խրկեց, որոնք թշնամեաց դարանք մտած տեղէն քիչ մը հեռու ուրիշ խիտ թիփերու եռեւ պահուըտեցան: Առտու բլլալուն պէս՝ նաւակներէն մէկն ելաւ յառաջ գնաց, որպէս թէ ծառակուրներուն եռեւէն իյնալու համար: Կամաց կամաց այնչափ մօտիկցաւ, որ ծառակուրներն որոշ տեսաւ եւ անմիջապէս սկսաւ ետ քաշուիլ: Ծառակուրներն աս փախչող նաւին եռեւէն ինկան եւ իբրեւ արդէն յաղթած ու գերի բռնածի պէս՝ սկսան ուրախու-

թեան աղաղակներ արձակել։ Բայց երբ որ մինչեւ չափաւոր տեղ մը յառաջ եկան, Սպանիացւոց մէկալ նաւակները դարանէն ելլելով՝ առջեւնին առին, թնդանօթներն ալ անանկ ուժգնութեամբ դործածեցին, որ երկրորդ անգամ պարպուելուն՝ եւ ոչ մէկ ծառակուր մնաց։

Լուռնած գերիներնէն իմացան որ սովը քաղքին վրայ սաստիկ տիրած էր ու սոսկալի կոտորած կ'ընէր, անոր համար Գորդէզ աւելի եւս զգուշութիւն ներ ըրաւ եւ հրամաններ հանեց որ քաղքին մէջ պաշար խոթելն արդելէ։ Ասկից զատ՝ գերիներու դլխաւորներէն երեք հոգի ազատ թողլ տուաւ իրենց ապագրելով որ կայսեր ըսեն թէ ինք խաղաղութիւն ընելու պատրաստ է, միայն աս դաշինքով որ Սպանիայի թագաւորին դլխաւորութիւնը ճանչնայ։ Քանի մ'օր եաքը նորէն բռնուած գերիներէն իմացուեցաւ որ Կուադիմօճին աս առաջարկութիւնը սիրով ընդունելով՝ ցեղապետներու եւ դլխաւորներու ժողովք դումարեր, եւ քաղքին թշնամի վիճակին անոնց առջեւը դնելով՝ խաղաղութիւնն ընդունելու ինք դինքը պատրաստ ցուցրեր է։ Ցեղապետներն առջի բերան իր կարծեացը հաւաներ են, բայց քրմերը մեծ ընդդիմութիւններ հանելով՝ բոլոր ժողովքն իրենց կարծեացը դարձուցեր են. որովհետեւ քրմերուն խօսքն ամէնն ալ կը յարդէին։

Պատրաստեան աս որոշումը լսելուն պէս՝ միտքը դրաւ որ արտաքոյ կարգի զօրաւոր յարձակմամբ մը քաղքին տիրէ։ Ալվարատոյ եւ Սանտովալ՝ իրենց դնդերովը Դադալպայի ու Գեզեդոյի կողմանէ յարձակելու հրաման ընդունեցան. ինքն ալ Օլիսին հետ Գուայոգան կեցող դնդին դլուխն անցաւ։ Սպանիացիք Գորդէզին ներկայութեամբը քաջալերուելով ու որոշիչ պատերազմով մը իրենց աշխատութեանց վախճան տալու յուսով՝ այնպէս ուժգնութեամբ

յարձակեցան որ բան մը իրենց ընթացքը չէր կրնար խափանել: Եաեւէ եաեւ բոլոր պատնէշները խորտակեցին, փոսերը, խրամատներն ու ջրանցքներն անցան եւ վերջապէս իրենց վերջին ուժը քաղքին կենդրոնն առին: Գորդէզ իր զօրացը սրընթաց յառաջացման վրայ ուրախանալու առեն՝ եաս քաշուելու համար հարկաւոր եղած զգուշութիւններն ալ ձեռքէ թող տուած չէր: Յուլիանոս Ալտերեդդէին հրաման տուաւ որ ջրանցքին ու թմբերուն խրամատուած տեղերը լեցընէ եւ նոյն անցքերը պաշտպանէ: Ան գործքը պաշտօնակալին աչքին անարգ բան մ'երեւնալով եւ տեսնելով որ իր ընկերները խառնուրդի մէջ են ու քաջութեամբ պատերազմելով յաղթութիւններ կը տանան, ինքն ալ պատերազմին սաստկացած տեղերը նետուեցաւ, եւ իրեն յանձնուած պաշտօնը հոգալու փոխէ չտարաւ: Ան սխալման լուրը կուգիմածինին ականջն հասնելով՝ անմիջապէս իրեն օգնութեան գործածելու չանաց: Սպանիացւոց դիմացը պատերազմող գնդերուն հրաման խրկեց որ կամաց կամաց եաս քաշուին, որպէս զի թշնամիք քիչ մ'աւելի յառաջանան: Անդիէն ալ զանազան ճամբաներէն՝ թմբին վրայի ամէնէն մեծ խրամատին կողմը՝ բազմաթիւ դունդ մը հասցուց: Նոյն միջոցին քրմերը պատերազմի չաստուածին նուիրեալ մեծ թմբուկը զարնելու սկսան: Մեքսիկացիք ասոր թրմբուկին նուիրական ու սպառնի ձայնն առածնուն պէս՝ նոր կատաղութեամբ ու վրէժխնդրութեան յուսով մը Սպանիացւոց վրայ յարձակեցան: Ասոնք առջի բերան կամաց կամաց ու կարգով կանոնով եաս քաշուելու սկսան. բայց երբ որ երթալով թշնամիները աւելի եւս մղուեցան ու պաշարուեցան, սարսափն ու շփոթութիւնը կարգերն ալրեց. այնպէս որ թմբին մեծ խրամատին առջեւը հասած առեներնին՝ Սպանիացի ու դաշնակից, ձիաւոր ու ոտանաւոր

իրարու խառնուելան, եւ ամէն կողմանէ վրանին յարձակող Թշնամիներէն մղուելով՝ իրարու վրայ կ'ինային: Գորդէզ պարապ տեղ իր զօրքերը կարգի խոթելու կը ջանար. անանկ սարսափած էին որ Սպարտապետին հրամաններն ու աղաչանքը վրանին ամենեւին աղդեցութիւն չէր ըներ: Վերջապէս տեսնելով որ զօրքերը պատերազմելու յորդորելն անօգուտ է, ջանաց որ գոնէ ջուր խնկողներուն օգնութեան հասնի եւ ազատէ: Բայց պէտքի եռանդով ասոնց դործքին զբաղեցաւ, որ իր ապահովութիւնը հոգալու ամենեւին փոյթ չէր տանեը: Նոյն միջոցին Մեքսիկացիներէն վեց հոգի վրան յարձակեցան, բռնեցին եւ առած կը տանէին: Բարեբախտութեամբ քաջն Օլիտ եւ Լերմա կայծակի պէս օդնութեան հասան ու Թշնամեաց ձեռքէն ազատեցին. բայց մինչեւ որ վրայ հասան նէ՝ Գորդէզ արդէն շատ կողմանէ վիրաւորուած էր: Ան կռուէն առնը՝ Սպանիացւոց կողմանէ վաթսուն հոգւոյ չափ մարդ կորսուեցաւ. բայց աւելի խեղճն ան էր որ անոնցմէ քառասունը ողջ ողջ Թշնամեաց ձեռքն իյնան:

Ալվարատոյին եւ Սանտովալին դնդերն ալ աւելի յաջողութիւն չունեցան: Մեքսիկացւոց բազմութիւնը Գորդեզին դէմն ետ վռնտելէն ետեւ՝ աւելի քաջալերութեամբ մը դէպ ի Դագուպա Ալվարատոյին վրայ յարձակեցան, եւ զինուորները վախցընելու համար՝ երկու գլուխ ցուցընելով՝ Ցեսէք, Գորդեզին եւ Սանտովալին գլուխներն են. քիչ մը ետքը ձերն ալ ասանկ պիտ'որ ըլլայ, կը պոռային: Ալվարատոյ մեկալ դնդերուն հետ հաղորդակցութիւն չունենալով՝ ան լսածներուն ատութիւնը չէր կրնար իմանալ. մեկալ կողմանէ ալ Թշնամեաց եռեւէ եռեւ շառնալէն վախնալով՝ ետ քաշուելու հրաման տուաւ. եւ թէպէտ շատ դժուարութեամբ կրցաւ գլուխ հանել, բայց ամենեւին կորուստ չըրաւ:

Իսկ Սանտավալէն գունդը սաստիկ ու արագընթաց շարժումով մը յառաջացած էր. արդէն յաղթութիւնը գրեթէ ձեռքն էր, մէյ մ'ալ մեկալ գնդերուն ետ քաշուելովը պատերազմին կերպարանքը փոխուեցաւ: Մեքսիկացիք տեսնելով որ ասոնք գնդէն ուրիշ դիմացնին թշնամի չմնաց, բոլոր զօրութիւնին ասոնց վրայ դարձուցին: Սպանիացիք մեծ քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին. բայց վերջապէս բազմութենէն ընկճելով՝ իրենց առջի տեղը քաշուելու ստիպուեցան: Այսպէսով Մեքսիկացիք ամէն կողմ յաղթող դանուեցան:

Նոյն իրիկունը Սպանիացւոց կրած ցաւն ու զգացած սոսկումը՝ ցորեկուան քաշած վշտերնէն շատ աւելի էր: Մեքսիկացւոց կատարած գազանային տօնախմբութեան եւ յաղթանակի աղաղակներն ու աղմուկը՝ որոշ կը լսէին: Բոլոր քաղաքը լուսաւորուած էր եւ մեծ տաճարն անանկ կը փայլիրլար, որ տաճարին չորս կողմը կեցող բազմութեան շարժումներն ու գերի բռնուողներուն մխիթարական ձայնը՝ քրմերուն ըրած պատարագութիւնները յայտնի կը տեսնուէին: Ջահերուն լուսաւորութեամբն՝ իրենց ընկերները՝ գոյներնուն ճերմկութենէն կրնային զանազանել, ոբովհետեւ մերկացուցած ու ան գարշելի կուռքին առջեւը կաքաւելու ստիպած էին, որուն որ քիչ մը վերջը պիտի զոհուէին: Քիչ մը ետքը սպանուող գերիներուն աղիողորմ ձայնն ականջնին կու գար եւ անանկ կը կարծէին որ ամէն մէկ սպանուողն իր ձայնէն կ'որոշէին: Ամենէն քաջասիրտներն ալ արցունքնին չէին կրնար բռնել: Տիաց՝ որն որ Ալվարատոյին գնդին մէջ ըլլալով Դագուպայի Թմբին վրայ կը կենար, որուն դիրքը տաճարին ամենէն մօտ կ'իյնար եւ ուսկից ամէն բան կրնար տեսնուիլ, աս տեսարանին իր վրայ ըրած ազդեցութիւնն այսպէս կը ստորագրէ: Քանի որ, կ'ըսէ, այնպէս իմ ընկերներուս

կուրծքը բացուած, իրենց գոզգոջուն ու արիւնոտ սրտին հանուիլն ու ան գարշելի կուռց մատուցուիլը տեսած չէի, քանի որ իմ քաջ ընկերացս մարմնոյն՝ մեր անգութ թշնամիներէն անյագութեամբ ուտուիլը տեսած չէի, չէ թէ միայն առանց վախի, հապա մեծ քաջասրտութեամբ պատերազմի մէջ կը նետուէի։ Բայց ան րոպէէն սկսեալ՝ պատերազմելու համար Մէքսիկացւոց չէի կրնար մոռիկնալ՝ առանց ներքին սոսկում մը զգալու. եւ միշտ ընկերներուս սոսկալի մահը յիշելով կը սարսափէի։

Ես աղետալի դէպքը՝ գրեթէ ամենէն աւելի Գորդեղին վիշտ եւ անձկութիւն կը պատճառէր. ինք ան ամէն կիրքերը կը զգար, որն որ զօրապետ մը յաղթուելէն վերջը կը զգայ։ Զինուորներուն սիրտ տալու, մխիթարելու եւ անոնց յոյսերը նորոգելու համար՝ մեծ հանդարտութիւն ու հաստատամտութիւն ցուցընելու հարկաւորութիւն ունէր, բայց ինքն ալ սաստիկ տրտմած ու խռոված ըլլալով՝ ուրիշներուն մխիթարութեանը կարօտ էր։

Մէքսիկացիք իրենց յաղթութեան վրայ ապաւինելով՝ երկրորդ առտու նորէն վրանին յարձակեցան։ Զահուածներուն դէմ խրները գատաներու կառավարներուն խրկեցին, հաստատելով որ պատերազմի տատուածն՝ իր սեղանին վրայ թափուած թշնամեայ առատ արիւնէն յագելով՝ խօսք տուած է թէ ուժ օրուան մէջ թշնամիք բոլորովին պիտի ջարդուին եւ խաղաղութիւնն ու երջանկութիւնը նորէն բոլոր կայսերութեան մէջ պիտի հաստատուի։ Ասանկ վստահութեամբ ու հաստատութեամբ հրատարակուած գուշակութեան՝ աւելորդապաշտ ժողովուրդն առհասարակ հաւատաց ու սիրով ընդունեցաւ։ Ասոնք լսելով՝ գատաներու մէջ Մէքսիկացւոց հաստատութիւն ցնացողներն ամէն կողմանէ դիմաւորած՝ օգնութեան հասնելու կը փութային. իսկ դաշնակիցները կամայ

կամայ թողլ կու տային կը հեռանային, այնպէս որ Գորդէզ գրեթէ իր զօրքերովը միտակ մնաց։ Նոյն իսկ Դլասգալայիքը՝ որոնք ամենէն աւելի իրեն հաւատարիմ էին, ան գաշտակութիւններէն վախնալով՝ իրմէ հեռացան։ Սպարապետը շատ ջանաց որ գաշնակցայ վախերը փարատէ. բայց երբ որ տեսաւ թէ օգուտ չ'ըներ, հրաման տուաւ որ բոլոր պատերազմական գործողութիւնները դադրեցընեն, որպէս զի պատգամին որոշուած օրերն անցնելով՝ գաշնակիցներն ան խօսքերուն ատութեան վրայ համոզուին եւ նորէն իր քովը ժողվին։

ԻԳ.

Կոտրիճին գերի ի բռնութիւն։ — Մեհեկեայ տառապելը։

Որոշուած ժամանակին եկաւ անցաւ եւ Սպանիացիք առանց նեղութիւն մը կրելու՝ իրենց դիրքը բռնեցին կեցան. գաշնակիցներն իրենց դիւրահաւատութեան վրայ ամչնալով՝ նորէն Գորդէզին հետ միացան. ուրիշ քանի մը ցեղեր ալ մնացածելով որ Մեքսիկացիները խաբող աստուածներն անոնց աերութիւնն երեսէ ձգած պիտ'որ ըլլան, եկան Գորդէզին գաշնակից եղան։ Ասով Սպանիացւոց բանակը շատ բազմացաւ։ Նոյն առեներները վերա-գրուզ նաւ մը հասնելով՝ նորէն քանի մը Սպանիացի ու վառօդ բերաւ, որն որ կամաց կամաց պակսելու սկսած էր։ Սպարապետան յարձակման կերպը փոխեց. յանկարծ ու աստիկ յարձակմամբ քաղքին տիրելու տեղ՝ ուղղեց որ կամաց կամաց ու աստիճանաբար ամէն մէկ թաղն տիրէ։ Գաշնակիցները մէկ կողմանէ թմբերը կը նորոգէին. եւ ամէն անգամ որ Սպանիացիք թաղ մը կը տիրէին, շուտ մը անոնք կը փլցընէին ու գետնի հաւասար կ'ընէին։ Ասանկով Մեքսիկացւոց ձեռքն եղած տեղը քանի գնաց պզտիկցաւ, եւ ան աստի-

ճանի հասաւ՝ որ ալ չէին կրնար պատերազմական գործողութիւններ ընել։ Գորդէզ իր զօրաց նոր սեռակ զէնք մ'ալ տուած էր, այս ինքն՝ Չինանդլանի երկայն նիզակներով զինեալ զօրած էր, որով խիտ առ խիտ կեցած աւեներին ալ՝ կրնային պատերազմիլ, եւ առանց կարգի վրանին նետուող թշնամւոյն կրնային դիւրաւ ու անվտանգ դէմ դնել։ Ամէն օր արիւնալեց ու կատաղի պատերազմներ երկու կողմանէ ալ կը նորոգուէին, որոնց մէջ Մեքսիկացւոց բաւական զրեթէ անթիւ անհամար էր. քաղաքը բոլորովին ապականած անշքացած էր ու սաստիկ սովէն ալ կը տանջուէր։ Սպանիացւոց նաւակները բոլոր լճէը բռնած ըլլալով՝ քաղքին մէջ պաշար ու ջուր խոթելը կ'արգիլէին։ Կուաւհմօճինին յաւաջաւեսութեամբը հոգացուած ամբարանոցները պարպուեցան. վերջապէս փոխադրական հիւանդութիւնն ալ քաղքին տիրելով՝ բնակիչքը վերջին աստիճանի նեղութեան ու թշուառութեան հասան։

Յարձակման մ'առնէն՝ Ալվարատոյին գունդն իր քաջ զօրապետովը մինչեւ մեծ հրապարակը յաւաջ գնաց։ Անմիջապէս տաճարին բարձր ճեմելիքէն՝ որն որ քարերն ու աղնուականները բռնած էին, վրան նին անձրեւի պէս նետ սկսաւ թափիլ։ Բայց անոնք կիւղ ու քաջասիրտ Ալվարատոն իր բնական արագաշարժութեամբը տաճարին վրայ յարձակելով՝ վերջապէս նուաճեց. կուռքերուն կրակ տուաւ եւ պարպուցին վրայ Կաստիլիայի դրօշը կանդնելով՝ հայրենակիցներուն ճամբայ բացաւ ու իրեն հետեւելու յորդորեց։ Գորդէզ ասոր օրինակին ուելի եւս քաջալերուելով՝ ամէն ճիգն ի գործ դրաւ, որով Յունիսի 28ին բոլոր բանակը մեծ հրապարակն հասաւ ու հոն բանակեցաւ։ Ասով պաշարման գլխաւոր գործողութիւնները յաղթուեցան. Մեքսիկացւոց ձեռքը հաղիւ թէ քաղքին քառորդը մնացած էր, եւ նոյն

ամիսներուած դրրից մէջ չէին կրնար ալ իրենք զիրենք պաշտպանել։

Երբեմն երբեմն թշնամեաց կողմանէ քանի մը զինուորներ կ'երեւային, որոնք մօտ կու գային եւ Սպանիացիները կը դրդռէին։ Օր մը անոնց մէջէն քաջասիրտներէն մէկը բանակատեղը մօտիկցաւ. իր զարդերէն կ'երեւար որ աստիճանաւոր մարդ մըն է. կախած աւերն ու վահանը կը ցուցնէին թէ իր ձեռքովն սպանուած Սպանիացւոյ մը զէնքերն են։ Ասիկակ արտաքոյ կարգի գոռոզութեամբ շատ անգամ Սպանիացիները մենամարտութեան կը դրդռէր. այնպէս որ Գորդէզ՝ անոր պոռալէն ու շարժուածներէն ձանձրանալով՝ վահանակիրը ցուցուց եւ ըսել տուաւ որ եթէ կ'ուզես նէ՝ տասը զինուոր ալ հետդ բեր, որոնց ամենուն դէմ միայն սա Սպանիացի մանուկը կրնայ ելլել, ըսաւ, որն որ Հազիւ 17 տարեան պատանի մըն էր։ Մեքսիկացին սա արհամարհանաց խօսքը չհակընալու զարնելով՝ աւելի եւս գոռոզութեամբ դիմացինները կը դրդռէր։ Սպարապետին վահանակիրը՝ Ամերիկացւոյն յանդգնութեան վրայ նեղանալով՝ շուտ մը ճարպկութեամբ, առանց մէկու մ'իմացընելու՝ առջեւն եղած խրամատն անցաւ ու Մեքսիկացւոյն վրայ յարձակեցաւ, որն որ յարմար դրքի մը մէջ իրեն կը սպասէր։ Պատանին վահանովը թրշնամւոյն առջի հարուածին դէմ ինք զինքը պաշտպանեց, եւ անմիջապէս ամպարելով անանկ զօրութեամբ մը վրան յարձակեցաւ ու զարկաւ, որ անիկա ոտքին տակը փոռեցաւ մեռաւ։ Յաղթականն ոստխին սուրն ու վահանը բերաւ իր տիրոջն ընծայեց։ Գորդէզ՝ այսպիսի մատաղ հասակի մէջ անոր ցուցցած աս աստիճանի քաջասրտութեան ու զօրութեան վրայ հաճելով՝ շատ անգամ զինքն օղջադուբեց եւ առած սուրն իր ձեռքովն անոր մէջքը կախելով՝ ասպետութեան աստիճան տուաւ։

Սպարապետը բանակատեղը մեծ հրապարակին վրայ հաստատելէն ետեւ՝ նաւատորմիղին հրամանատարութիւնը Սանասովալին ձեռքը յանձնեց, որ ըճին կողմանէ քաղքին դէմ թշնամւոյն ձեռքէն եղող մասին վրայ յարձակի. մէկ կողմանէ ալ ինք վերջին յարձակումմ մ՚ընել կ՚ուզէր: Աղնուականներն ասոնց պատրաստութիւններէն վախնալով եւ գոնէ իրենց թագաւորին կեանքն ազատել ուզելով՝ անոր խորհուրդ տուին որ մայրաքաղաքը թողու փախչի, որովհետեւ ալ պաշտպանելն անկարելի էր: Մտքերնին ան էր որ հեռու դաւառները քաշուին, որոնց ժողովուրդը ոտք հանելով՝ կը յուսային թէ աւելի յաջողութեամբ կրնան պատերազմիլ: Ա՛ս որոշումը դիւրութեամբ ի գործ դնելու համար՝ չանային որ խաղաղութեան դաշինք դնելու առաջարկութիւններով զԳորդէվ զբաղեցնեն, որպէս զի Կուադիմծին նայն միջոցներուն կարող ըլլայ փախչիլ: Բայց Գորդէվ արդէն իր սուր մտօքն անոնց դիտաւորութիւնը ճակաբերելով՝ Սանասովալին հրաման տուած էր որ աւելի զգուշութիւն ընէ: Նոյն արթուն հրամանատարն ալ իր պաշտօնն աղէկ կատարելու փութով՝ ամենայն զգուշութեամբ կը հսկէր: Իրօք ալ քիչ մը եռքը տեսնելով որ Մէքսիկացիներով լեցուած շատ մը ծառափուրներ արտաքոյ կարգի արագութեամբ լիճը պատռելու եւ դիմացի ցամաք երկիրը հասնելու կը ճգնին, շուտ մը եռեւնէն իյնալու հրաման տուաւ: Կարչիա Հոլկուին՝ որն որ ամենէն թեթեւ նաւակին կը հրամայէր, շուտ մը վրանին հասաւ. եւ արդէն ամենէն աւելի յառաջացած ծառափրին վրայ թնդանօթը պարպելու վրայ էր, մէյ մ՚ալ բոլոր մէջինները թիակնին վեր վերցընելով՝ սկսան անճառապար ըլլալու նշաններ տալ եւ արցունքով ու աղաղակաւ աղաչել որ վրանին դէնք չպարպեն, որովհետեւ կայսրը մէջերնին էր: Հոլ-

կուին քանի մը մարդիկներով ծառակրին մէջ նետուեցաւ, Կուադիմածին ալ անոր առջեւն երթալով՝ Ես, ըսաւ, ձեր գերին եմ, եւ ուր որ կ'ուզէք կ'երթամ. միայն կ'աղաչեմ որ կայսրուհւոյն անձին անարգանք մը չհասնի: Ան ըսաւ եւ Սպանիայոյց նաւն ելլելով՝ ձեռքը կայսրուհւոյն տուաւ ու նաւակն ելլելու օգնեց: Շուտ մը աս երեւելի դէպքին լուրը Գորդէղին իմացուցին. ան ալ երկու գումարտակ խրկեց որ կալանաւորներն զգուշութեամբ բռնեն իրեն բերեն: Գորդէղին բնակարանը հասած առենին՝ նախ Կուադիմածին ներս մտաւ, եաեւէն ալ կայսրուհին: Սպարապետը գերեզիք շատ քաղաքավարութեամբ եւ յարգութեամբ ընդունեցաւ: Կայսրը մեծ հաստատութեամբ ու վեհութեամբ մը կեցաւ եւ ըսաւ. Ես իմ թագաւորական պարտքս կատարեցի. իմ ժողովուրդս մինչեւ վերջին ճիգս պաշտպանեցի. ալ ինծի մեռնելէն ուրիշ բան չմնաց: Ան սա սուրը ու կուրծքս խոթէ, որ վերջանայ իմ կեանքս, որն որ ալ չկրնար օգտակար ըլլալ: Ան խօսքերուն վրայ սիրան ելլելով՝ հեծեծելէն ձայնը մարեցաւ. կայսրուհին ալ մկկի քաշուած առատ արցունք կը թափէը: Ան խեղճ տեսարանին վրայ Գորդէղին սիրտը կտոր կտոր եղաւ ու հաղիւ ինք զինքը կրցաւ բռնել. քիչ մը ժամանակ լուռ կեցաւ ու թողուց որ թշուառ գերիներուն ցաւոց առջի ազատութիւնն անցնի. եաքէն զերեզիք մխիթարելու սկսաւ, ապահովցնելով որ իրենց հետ մեծ յարգութեամբ կը վարուի եւ եթէ, ըսաւ, Սպանիայի թագաւորին վերին իշխանութիւնը կը ճանչնաք, կրնաք իշխանութիւնին պահել:

Կուադիմածին 23 տարեան մօտ առոյգ երիտասարդ մըն էր. հասակը բարձր եւ պինդակազմ, կերպարանքն ալ ազնիւ ու վեհ: Կայսրուհին ալ գրեթէ նոյն տարիքը կ'երեւար եւ շարժմունքներովն ու կե-

ցուցքովն իր ազնուութիւնը կը յայտնէր։ Երբ որ Գորդէզ իմացաւ որ մեծին Մոնդեզումայի դուստրն է, ալ անկէ ետեւ իրեն առանձին յարգութիւն մը սկսաւ ցուցընել։

Մեքսիկացիք իրենց թագաւորին բռնութիւն իմանալով՝ թշնամութեան գործողութիւնները բոլորովին դադրեցուցին. եւ Գորդէզ 1521ին Օգոստոսի 13ին քաղքին մնացած մասին ալ տիրեց։ Այսպէսով լմընցաւ աս հռչակաւոր պաշարումը՝ որն որ Նոր Աշխարհքին արշաւանաց մէջ ամենէն երեւելի դէպքը կրնայ համարուիլ. պաշարումը 70 կամ քսան Սոլէսի 90 օր տեւած էր։ Նոյնչափ ժամանակուան մէջ գրեթէ օր մը չէր անցներ առանց մեծ քաջութիւն ու նշանաւոր դէպք մը պատահելու՝ թէ յարձակողաց ու թէ Մեքսիկացւոց կողմանէ։

Վաղքին գտնուած ողորմելի վիճակէն՝ Մեքսիկացւոց ինչ աստիճանի յամառութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանած ըլլալը կրնայ իմացուիլ. աս հոյակապ քաղքին երեք մասն արդէն բոլորովին կործանած էր. ճամբաներն ու հրապարակները մեռելներու կոյտերով ծածկուած էին։ Դիակները տաքէն ու անձրեւներէն շուտ մը փտելով՝ քաղքին օդն ապականած ու սոսկալի հիւանդութիւն մը պատճառած էին, որն որ վերջին օրերը քաղքին դէմատուր հարուածն եղած էր. սովն ալ ամենայն սաստկութեամբ վրանին բռնացած էր։

Իսպ. Սպանիացւոց վիճակն ալ եղբի աստիճանը ասկից շատ տարբեր մը չէր. իրենց բազմաթիւ դաշնակից զօրքերուն ապրուստ ճարելու հոգը՝ շատ անգամ զիրենք մեծ նեղութեան մէջ կը ձգէր. քանի քանի անգամ կերակուրնին պակասած էր։ Ամենէն զէնքերնին չէին կրնար թողուլ եւ ոչ ալ քիչ մը հանգչելու ժամանակ ունէին. ամէնն ալ վէրքերով լեցուն էին եւ պաղ ջրէն ուրիշ դարման մը

չէին կրնար մատակարարել։ Բայց ասոնք չարիքներն աչքերնուն այնչափ չէր երեւար, եւ սիրով ալ կը տանէին, երբ որ ողջ ողջ ան վայրենի թշնամեաց ձեռքն իյնալու մտածմունքը մտքերնին կու գար։

Վաղքին սոսկալի վիճակին ու ապականած օդը զգորգէզ ստիպեց որ քիչ մը ժամանակ անկից հեռանայ, մինչեւ որ աղէկ մը մտքրուի։ Խոլոր բնակիչքն ալ դուրս հանել տուաւ. արք եւ կանայք ու տղաք երեք օր երեք գիշեր թմբերուն վրայէն դուրս ելան։ Իրենց խեղճ վիճակին ու զարհուրելի վատութիւնն իրենց քաշած նեղութեանց վկայ էին եւ յաղթողներուն գութը կը շարժէին։

Սպանիացիք քաղքին առնուելուն վրայ առջի բերան շատ ուրախացան. բայց երբ որ իրենց երեւակայած յոյսերը պարապ ելան, անմիջապէս տրտնջելու սկսան։ Մոնդեզումային անբաւ գանձերուն ու տաճարաց ոսկիներուն տեղ՝ հազիւ 600,000 ֆրանգի արժողութեամբ բան կրցան ժողվել, որն որ հազիւ թէ արշաւանաց ծախքերուն կը բաւէր։ Արդ զարմանալու բան չէր՝ որ զօրքն իր ժգոհութիւնը յայտնէր. առնելու վարձքերնին՝ իրենց քաշած անհամար աշխատութեանց ամենեւին համեմատ չէր։ Հայր Օլմեդոն գրգռած ոգիները խաղաղցնելու համար՝ զգորգէզ համոզեց որ բոլոր աւարը միայն հաւասարակ զօրաց բաժնուի. բայց տրտունջներն ասով ալ չդադրեցան. որովհետեւ շատերը կ'ըսէին թէ Սպանիոլներն ու մեծերը գանձերուն մեծ մասը գաղտուկ առած պահած պիտ'որ ըլլան։ Բայց ետքէն երբ որ իմացուեցաւ թէ Կուադիմոճին իր չարաչար վախճանը տեսնելով՝ բոլոր իր նախորդաց ժողված գանձերն ու մեծագին զարդերը լճին մէջ նետել տուած է, զօրքերը զգորգէզ սկսան ստիպել որ դերի բռնուած թագաւորը տանջանքով բռնագատէ պահած գանձերուն տեղն յայտնելու։

Գորդեղին ոչ աղաչանքը, ոչ խոստումները եւ ոչ բերած պանդան պատճառները կրցան զինուոր բաց դրդուելիւնը զսպել: Պէտք է ըսել որ ասոնք մէն փորձերն անօգուտ ըլլալէն ետքը՝ զինուորաց ժժգոհութիւնն աւելի չզայրացնելու վախը զինքը ստիպած ըլլայ անանկ գործքի մը ձեռք զարնելու, որն որ իր փառքն ու պատիւը շատ նուաստցուց եւ իր պատմութեանը մէջ մեծ բիծ մ'եղաւ: Կուադիմածինին ասոնցմէ չնայելով, ան խելօք թագաւորին ցուցրած քաջութիւնները մոռնալով եւ իրեն բերնովը տուած խոստման ուղղակի դէմ գործելով՝ Սպարապետը հրաման տուաւ որ տանջանքի մատուցուի, Դադուպայի ցեղապետին հետ միասին, որն որ կայսեր շատ սիրելին էր: Կուադիմածին զինուորականն քաջասրտութեամբ ու արիութեամբ իր անագորոյն դահիճներուն ամէն հնարած տանջանքներուն դէմ անվհատ դիմացաւ կեցաւ: Բայց իր տանջանաց ընկերը չկրնալով ցաւոց սաստկութեան դիմանալ՝ հրաման խնդրեց իր տիրոջմէն որ իր գիտցած գանձերուն տեղերն յայտնէ: Սակայն քաջասիրտ թագաւորը խիստ ու ժժգոհ նայուածքով մը անոր տկարութիւնը զօրացուց, ըսելով՝ Խակ ես արդեօք ծաղկէ անկողնո՞յ վրայ պառկեր եմ: Ա՛ս յանդիմանութենէն ցեղապետն ամչնալով՝ լռութեամբ համբերեց եւ տանջանաց մէջ մեռաւ: Գորդէզ վերջապէս ասոնք ըրածին վրայ ամչնալով՝ զոհն իր գահիճներուն ձեռքէն քաշեց միկրի առաւ: Կ'երեւայ թէ Սոլիս՝ որ ամէն բանի մէջ Գորդէղին նեբողջէն է, իր պատմութիւնն անոր համար Սպանիացւոց Մեքսիկոյ առնելուն կը դադրեցընէ, որպէս զի Սպարապետին ասոնք անգութ ու ամօթալի գործքը պատմելու չստիպուի:

Պաշարման ժամանակ Սպանիացիք հարիւրէն աւելի մարդ կորսընցուցին. իսկ դաշնակիցներէն հա-

զարաւար Հոգի ինկաւ. բայց Մէքսիկացւոց կորուստն ասոնց հետ չհկրնար համեմատուիլ։ Գորդէզ կը կարծէ որ Տարիւր Տազարէն աւելի մարդ սպաննուած, յիսուն Տազարէն աւելի ալ սովով կամ հիւանդութեամբ մեռած ըլլայ։

Մէքսիկոյ առնուելէն ետքը՝ բոլոր տէրութիւնն ալ նուաճած ու առնուած ըսել էր. որովհետեւ բոլոր երկրին գլխաւոր զօրութիւնը մայրաքաղաքը պաշտպանելու ժողված էին։ Ասկից զատ Մէքսիկացիք ալ գլուխ չունէին եւ մայրաքաղքին օրինակը՝ ղերենք կը սարսափեցընէր ու անձնասուր ըլլալ կը յորդորէր. որչափ քաջ ու պատերազմող ցեղեր ալ գտնուէին, Սպանիացւոց յաղթական զէնքերուն չէին կրնար դէմ դնել։ Իրօք ալ Մէքսիկոյի առնուելովը՝ բոլոր տէրութիւնը նուաճեցաւ։ Սոյգ է Սպանիացւոց ասպարտեան ժամանակ ցուցած քաջութիւնն ու յարատեւութիւնը մեծամեծ գովեստներու արժանի է. բայց բոլոր իրենց քաջասրտութեամբն ու արիութեամբը եւ իրենց վճռուն առաւելութեամբը՝ շատ տարակուսական է որ միայն իննհարիւր Հոգի կարող ըլլային ասոնց Հակայական գործքը գլուխ տանիլ, եթէ որ իրենց դաշնակից զօրքերէն օգնութիւն ու մեծ օգնութիւն գտած չըլլային։ Զանազան գաւառներուն՝ բուն Մէքսիկացւոց դէմ ունեցած տեղութիւնը, միջերնին եղած անմիաբանութիւնը, եւ Մոնդեզումային ծանր լծէն ազատելու յոյսը՝ Գորդէզին դիտաւորութեանց գլուխ ելլելուն մեծապէս օգնեցին. բայց ասոնց ալ կայ որ Սպարտեան անունց սիրոն ու վատահութիւնը կրցաւ վատրկիլ եւ իր միտքը դրածին Հասնելու գործածել։

ԻԳ.

Մեքսիկոյ առնուելէն ետքը պարտուած գեղեցիկը։

Մեքսիկոյ առնուելէն քիչ մը ետքը՝ Գորդեզ իր գլխաւոր պաշտօնակալները զանազան կողմեր խրկեց, որպէս զի ամէն գաւառ աչքէ անցընեն, նուաճեն, եւ յարմար տեղերը բնակութիւններ ու զաղթականներ հաստատեն։ Ասով թէ նոր երկիրներու տիրելը եւ թէ միանգամայն իր զօրացը նոր գլաստունք գտնելով՝ ժամդոհութիւնին կրցաւ զսպել։ Սանտովալ, Օլիա, Օղուզդոյ եւ ուրիշները՝ գաւառներ նուաճելով ու երեւելի գործքեր գործելով անուննին անմահացընելու եռանդով՝ զանազան կողմեր արշաւեցին. միանգամայն մայրաքաղքին մէջ չգտած հարստութիւնին՝ գաւառներուն մէջ գտնելու յոյսը թէ գերենք եւ թէ իրենց գինուորները կը քաջալերէր։ Բայց մէկ կողմանէ Գորդեզ եւ իր քաջ տեղակալները Սպանիայի թագաւորութեան նոր երկիրներ գտնելու եւ տէրութեան փառքը պայծառացընելու առեն՝ մէկալ կողմանէ Կաթոլոս Հինդերորդին քովի բանտարկուներն ու Սպարապետին թշնամիները նոյն հոչակաւոր թագաւորն ան առիթանի գրգռեցին որ գԳորդեզ իր իշխանութենէն ու հրամանատարութենէն վար ձգել ուզեց։ Քրիստովալ ոչ Դաբիայէն հրաման առուեցաւ որ երթայ գԳորդեզ իր իշխանութենէն վար առնէ, գինքը բռնէ, ինչքերը գրաւէ եւ մինչեւ նոյն առեն գործածներուն ճիշդ քննութիւն մ՚ընէ, որպէս զի եաքէն Ամերիկայի ժողովքին առջեւը վրան դատաստան ըլլայ։ Մեքսիկոյ առնուելէն քանի մը շաբաթ եաքը Դաբիա Վերա-Գրուզ հասաւ եւ իր ունեցած հրամաններն ու իշխանութիւնը յայտնեց։ Բայց Դաբիա՝ իրեն յանձնուած երեւելի գործքը գլուխ հանելու համար հարկաւոր եղած ձիրքերը չունէր։ Սպարապետն արտա-

քուստ թագաւորական հրամանին մեծ յարգութիւն ցուցընելով՝ ի ծածուկ անանկ ճամբաներ բռնեց, որ կարող եղաւ Պաբիայեն հրամաններուն դրծադրութիւնն անկարելի ընել: Ա.ինպէս մէջէ մէջ ու խաւնաշփոթ բանակցութիւններ սկսաւ ընել, խօսակցութիւններն այնչափ երկրնցուց, երբեմն պարգեւներով, երբեմն խոստումներով, երբեմն նաեւ սպառնալիքներով՝ այնպէս հնարագիտութիւններ բանեցուց, որ վերջապէս նոյն ակար մարդը համոզեց Թող տալու քաշուելու ան երկրէն՝ զոր որ ինք կառավարելու արժանի չէր:

Պապարապեան աս մեծ վտանգէն ալ յաջողութեամբ պրծելէն եաեւ՝ իր բոլոր մտադրութիւնն աւած երկիրները շէնցընելու դարձուց: Մեծ գործունէութեամբ աշխատեցաւ որ գլխաւորաբար Մեքսիկոյի աւերակները նորէն կանգնէ, քաղաքը նորոգէ, դեղեցկացընէ. եկեղեցիներ, վանքեր, պալատներ, հրապարակներ շինել տուաւ. վերջապէս ան ամէն բան ըրաւ, որն որ անանկ մեծ տերութեան մը մայրաքաղքին հարկաւոր կրնար ըլլալ կամ անոր գարդը կ՝աւելցընէր: Նարվահէզ իր բռնութեան օրէն մինչեւ նոյն ատեն վերա-Գրուզ կեցած էր. Գորդէզ՝ ալ իրմէ վախ չունենալով՝ հրաման տուաւ որ Մեքսիկոյ կրնայ դալ: Նարվահէզ իր դիմացն ելլելուն պէս՝ Պապարապեաը սիրով պագաւուեցաւ եւ բարեկամութիւնը խնդրեց. բայց անիկայ ամենեւին աս սիրոյ եւ բարեկամութեան նշաններէն չշարժեցաւ:

Թէպէտ Գորդէզին քաջութիւններն ու ըրած ծառայութիւններն երեւելի ու հռչակաւոր գործքեր էին, ի վերայ այսր ամենայնի սիրաը միշտ անհանգարտութեան մէջ էր: Արքունեաց մէջ գանուող իր հին թշնամիներուն դաղանի դաւակցութիւններն ու բանաարկութիւնները կրնային զինքն իր աշխատութեանցը պտղէն ու վարձքէն զրկել. մանաւանդ որ

ինքն ալ ներքուստ համոզուած էր թէ իր իշխանութիւնն օրինաւոր ճամբով ձեռք ձգած չէ։ Ա՛ս պատճառներէն սոսկալով՝ Ցուլիա եւ Գաբինոնէս Սպանիա խրկեց, որպէս զի իր արշաւանաց ու յաղթութեանց վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տան, կայսր մեծագին պարգեւներ տանին եւ խնդրեն որ աս ծառայութեանց փոխարէն՝ իր եւ ընկերներուն քաջութեամբն առած երկրին կառավարութիւնն իրեն տրուի։ Ա՛ս երթորդ անգամ խրկուողներն ալ յաջող վախճան մը չունեցան. որովհետեւ Գալինոնէս Դերբէյրայի մէջ մենամարտութեամբ մեռաւ, իսկ Ցուլիա՝ Գաղղիացի հէներէն գերի բռնուեցաւ։ Ի վերայ այսր ամենայնի աս վերջինն իր բանտին մէջէն Գորդեղին հօրը հետ թղթակցելու ճամբան գտաւ եւ ամէն բան անոր ազէկ մը խմացուց։

Ա՛ս կերպով Գորդեղին պաշտպաններն ու իր անհաշտ թշնամիները սկսան քանալ կայսր որոշումն իրենց կողմը դարձընելու։ Թշնամիներն իրենց սասակ առելութեամբը զՍպարապետն իբրեւ յափշտակիչ եւ մատնիչ ցուցընելու կը ջանային։ Նաբվաէզ ու Գաբիա ալ աս միջոցներուն Սպանիա հասան եւ սկսան Գորդեղին դէմ ամբաստանութիւններ ընել։ Մէկալ կողմանէ Տօն Մարգին Գորդեզ՝ Մէքսիկոյի աշխարհակալին հայրը, Փրանկիսկոս տէ Մոնդեյոյ եւ Տիեկոյ տէ Օրտազ, որոնք յառաջագոյն Գորդեղէն խրկուած էին, անոր դասը կը պաշտպանեին։ Ա՛ս վերջիններուն թեւ թիկունք էին շատ համբաւաւոր մարդիկ, մանաւանդ Պեյարի դուքսը. իսկ առջիններուն կողմն էր գլխաւորաբար Ամերիկայի ժողովոյն դահլեյը՝ որն որ Նաբվաէզին բարեկամն էր։ Ազնուասիրտ ու բանէ հասկրցող մարդիկ՝ Գորդեղին դէմ եղած նենդութիւններուն ու տէրութեան սասանիլ մեծ ծառայութիւն ընող զօրապետի մը դէմ սասանիլ ճամբայ բռնուելուն վրայ սաստիկ կը ցաւէին։ Իրեն վրայ

դրուած յանցանքներն ամէնն ալ կրնային ջատագովիլ։ Ի հարկէ՝ այնպիսի մեծ արշաւանք մը յաջողութեամբ դլուխ հանելու համար՝ պէտք էր որ սասանիկ խառնութիւն բանեցրներ. արշաւանաց դլխաւոր իշխանութիւնն անկարդ եղանակաւ ձեռք ձգելն ալ՝ ըրած մեծագործութեամբը դրեթէ բոլորովին կը մոռցուէր։ Սպարապետին բարեկամներուն աս պատճառներուն հետ հասարակաց հաւանութիւնն ալ միացաւ. անոր զարմանալի պատերազմներուն պատմութիւնն ամէն կողմ տարածուելով՝ բոլոր ժողովուրդն իրեն դովեստ խօսելէն չէին դադրեր։ Շատ պատուաւոր մարդիկ հասարակաց համարումը կայսեր առանձին հասցուցին, որն որ վերջապէս իրենց աղաչանացը դիմանալով՝ զԴորդեզ նոր Սպանիայի ընդհանուր զօրապետ անուանեց, մտածելով որ թագաւորական իշխանութիւնն ու կարգ կանոնը հաստատուն պահելու ամէնէն աւելի յարմար անձն ինքն է, ուրովհետեւ Սպանիացիք արդէն սիրով անոր հպատակած էին, տեղացիք ալ անոր զօրութենէն կը վախնային ու դինքը կը յարգէին։

Ան կերպով իշխանութեան մէջ հաստատուելով՝ սկսաւ աւելի եռանդով իր աշխարհակալութիւնները ու քաղաքակրթութիւնն ամէն կողմ տարածել։ Ինք մայրաքաղքին մէջ իր աշխատութեանցը պարապելու առեն՝ իր պաշտօնակալները դաւառներուն մէջ կ'արշաւէին, ոսկւոյ հանքեր դտնելու եւ դաղթականներ հաստատելու համար։ Ամէնքն ալ վրան մեծ սէր եւ համարում ունենալով՝ եթէ ստուդիւ փառասիրութիւնն իր ձիրքերուն հաւասար բլլար, անշուշտ քիչ տեղեր ան մէջ անկախ իշխանութեան մը կրնար հասնիլ։ Բայց իր թագաւորին՝ մեծ հաւատարմութիւն ու հայրենեաց սաստիկ սէր ունենալով՝ կայսեր իրեն տուած իշխանութիւնը բաւական համարեցաւ։

Գրեթէ նոյն ժամանակները Փրանկիսկոս Կարոյ՝ ճամբորդ կղզւոյն կառավարը՝ զօրաւոր բանակով արշաւանք մ՚ըրաւ Բանուդոյի դաւառին տիրելու մտքով։ Բայց իմանալով որ արդէն Գորդէզ նոյն դաւառն իր իշխանութեան տակն առած է, անոր դեսպան խրկեց եւ խնդրեց որ Բանուդոյ՝ ճամբորդի կառավարութեան հետ միանայ. եւ ինք առանց պատասխանի սպասելու՝ ճամբայ ելաւ։

Կարոյ Բանուդոյ հասած ատեն՝ տեսաւ որ գլխաւոր քաղաքն անպատրաստ դարձած էր. զինուորները ցրուեցան, ոմանք նոյն կողմերն ասպատակելու եւ թալլելու դացին, ոմանք ալ Գորդէզին դիմաց տակ մնան։ Կարոյ գրեթէ առանձին մնալով՝ միտքը դրած արշաւանքէն ետ կենալու առիթ չուներ։ Բայց ժամանակ վատնելու համար սկսաւ իր դաւալիք զինուորները պահանջել։ Շատ խօսակցութիւններէ եաքը վերջապէս Հայր Օլմեան մէջ մտնելով՝ խաղաղութեամբ բանը լմընցուց. եւ Գորդէզին աղջիկը Կարոյի անդրանիկ որդւոյն հետ պսակուելով՝ ասոր երկու ախոյեաններն իրարու հետ բոլորովին հաշտուեցան։

Բայց Կարոյին արշաւանքը շատ դժբախտ հետեւութիւններ ունեցաւ։ Իր զինուորները Գորդէզին հին զինուորներուն կարգաւորութեան ու խիստ հրահանգներուն վարժած չըլլալով՝ պղտիկ խմբեր կազմեցին, ականն ասդին անդին տեղացիները կողոպտել ու ամէն տեսակ անկարգութիւններ գործել։ Բանուդոյցիները սաստիկ կատղելով՝ մէջերնին դաշինք դրին ու երդում ըրին որ ասպատակիչները բոլորովին ջնջեն. եւ աս խորհուրդնին այնչափ գաղտուկ պահեցին որ Տիարզին խօսքին նայելով՝ քանի մ՚օրուան մէջ Կարոյին զինուորներէն հինգհարիւր հոգւոյ չափ մարդ մեռցուցին ու կերան։ Բայց միայն աս յանցաւորները ջնջելով գոհ չեղան. ուզեցին որ բո-

լոր մէկալ Սպանիացիներն ալ ջնջէն. անոր համար Սուրբ Էդուեանի գաղթականաց վրայ քալեցին, թէ պէտ եւ մինչեւ նոյն ատեն անոնց հետ բարեկամ ձեացած էին: Վալլեյոյ ու Գորդեղէն հոն գանուող հին զինուորներէն ոմանք առջի կռուոյն մէջ մեռան. նոյնպէս դիշեր մը յանկարծակի յիսուն հոգի ալ ապտնուեցան: Ա՛ս սաստիկ ապատամբութիւնն իմանալուն պէս՝ Սանտովալ բաւական զօրութեամբ ապստամբները զսպելու խրկուեցաւ. հապա ատենը՝ Սուրբ Էդուեանի գաղթականութեան ձեացողը գրեթէ բոլորովին յաղթուելու եւ ջնջուելու ատիճան հասած էր: Սանտովալ շուտ մը ապստամբները ցրուեց եւ անոնց ցեղապետն ու գլխաւորները գերի բռնեց: Ակից եաքը անմիջապէս Տիեկոյ տէ Օգամբոյ դատաւոր խրկուեցաւ, որ քննութիւն ընէ ու յանցաւորները պատժէ: Բայց ա՛ս դատաւորը փոխանակ քննելու թէ արդեօք Բանուգոյիներուն ապստամբութեան պատճառն ինչ էր, եւ փոխանակ քաղցրութեամբ ոգիները հանդարտեցընելու, սկսաւ զարհուրելի անգթութիւն բանեցընել. վաթսուն ցեղապետ ու չորս հարիւր ազնուական մէկ անգամուն ողջ ողջ պրել տուաւ. եւ ա՛ս խեղճ տեսարանին աւելի եւս սոսկալի երեւոյթ մը տալու համար՝ դատապարտուողներուն բոլոր ազգականներն ու աղաքը հոն ժողվել տուաւ, որ անոնց թշուառութեան ականատես ըլլան: Ցեղայիներէն մէկն ամբաստանութիւն ընելով թէ ա՛ս ապստամբութիւնը Կուադիմծինին գլխին տակէն է, Գորդեզ առանց ուրիշ վկայութեան ու առանց դատաստան ընելու, նոյն դժբախտ թագաւորը կախելու դատապարտեց:

Երբ որ խաղաղութիւնը կատարեալ հաստատուեցաւ, Գորդեզ իր գործունեայ բնութեամբը նոր աշխատութիւններ, նոր վտանգներ եւ մանաւանդ նոր հարստութիւններ փնտռելու սկսաւ: Լսած էր որ

Հիկուերասի ու Հոնտուրասի դաւառները սասփիկ ա-
ռատ ոսկւոյ հանքեր ունին. մինչեւ կ'ըսուէր թէ
նոյն կողմերու ձկնորսներն իրենց ուռկանները ծով
նետած ատեննին՝ ոսկւով լեցուն վեր կը քաշէին:
Դարձեալ կ'ըսուէր որ նոյն գաւառին մօտ խաղա-
ղական ովկիանոս մտնելու անցք մը կայ: Ա՛ս վերջին
տեղեկութիւնը շատ ծանրակշիռ բան էր. Գորդէզ
միշտ ասանկ անցք մը գտնելու խորհուրդն ունէր.
անոր համար միտքը դրաւ որ դէպ ի ան կողմն ար-
շաւանք մ'ընել տայ. չէր գիտեր որ արդէն Մաճել-
լան իր հետեւնուն նեղուցէն անցնելով՝ խաղաղական
ովկիանոսը մտած էր:

Վրիստովալ տէ Օլիւ՝ վեց նաւով ու երեքհա-
րիւր հօթանասուն զինուորով ճամբայ ելաւ. Գոր-
դէզ իրեն պատուիրած էր որ Հաւանա հանդիպի եւ
հարկաւոր եղած պաշարները վերա-գրաւէն հոգայ:
Իսկ ինք Հաւանա երթալու տեղ՝ գաւպա կղզին
գնաց. բայց հոն երթալն իրեն դժբախտութեան
պատճառ եղաւ, որովհետեւ վելասկուէզին թելադ-
րութիւններէն ու խոստմունքներէն խաբուելով՝
Գորդէզին հաւատարիմ չմնաց, եւ ասոր բանս իրեն
մահը պատճառեց, ինչպէս որ քիչ մը ետքը կը
տեսնենք:

Գորդէզ ամենայն զօրութեամբ ու իր բոլոր յա-
ջողակութեամբը կարծես կայսեր իշխանութիւնը Նոր
Սպանիայի մէջ հաստատելու եւ տարածելու Յանա-
ցած ատեն՝ չորս կողմը լրտեսներն առած էին, ո-
րոնք իր ամէն գործքերը չարաչար կը մեկնէին եւ
Սպանիա խրկած տեղեկութիւններնուն մէջ միշտ
Սպարապետին գործքերուն դէշ մեկնութիւն կու
տային: Կայսրը զինքը Նոր Սպանիայի կառավար
դրած ատեն՝ ելեւմուտքը հոգալու եւ կարգի դնելու
համար շատ քաղաքական պաշտօնատէրներ խրկած
էր, որոնք Գորդէզին իշխանութենէն անկախ էին:

Ա՛ս մարդիկները մեծագործութեանց եւ խորունկ մտածմունքներու անյարմար ըլլալով ու Սպարապետին վրայ նախանձելով՝ անոր ըրածներուն մէյ մէկ քննիչ եղած էին. ինչ որ քիչ մը սովորականէն դուքս կ'երեւար կամ իրենց աղէկ չէր գար, Գորդեղին յանցանքներուն կարգը կ'անցնէր: Նոյնպէս ա՛նոր՝ Սպանիացւոց ու տեղացւոց վրայ բանեցուցած իշխանութիւնն ու անոնցմէ ընդունած մեծարանքն ու յարգութիւնը չէին կրնար տանիլ:

Իր հակառակորդաց մէջ Ռոտրիկուէզ տէ Ալպուռնէզ անունով մէկն ալ կար, որն որ Գեղեւդոյի ցեղապետին աղջկանը հետ կարգուիլ ուզած եւ Գորդեղէն հրաման չընդունելով՝ հետը սաստիկ թշնամացած էր: Ասիկա վրէժ առնուլ ուզելով՝ Սպանիա դանագան ամբաստանութիւններ սկսաւ գրել: Ձափաղանց հարկ ու տուրք կը ժողվէ եւ իրեն կը սեպհականէ, կ'ըսէր. իր ապահովութեանը համար շատ քաղաքներ կ'ամրացնէ եւ ամէն հարկաւոր պատրաստութիւնները կը տեսնէ, որպէս զի կարող ըլլայ անկախ ըլլալ ու Նոր Սպանիայի թագն իր գլուխը դնել: Թէպէտ ա՛ս ամբաստանութիւններն ամենեւին հիմ չունէին, բայց Գորդեղին թշնամիներուն աղէկ առիթ մ'եղան իրենց հին ատելութիւնն անոր վրայ թափելու: Ամերիկայի ժողովոյն գահերեցն ու նաւավարէպ դպրոցին տեսչէն գրգռեցին եւ զԳորդեղ անոր աչքին կասկածելի ցուցընելու ջանացին. իսկ Պէյալի դուքսն ա՛ոնց դէմ Սպարապետին սաստիկ պաշտպան կեցաւ: Կայսրն երկու կողմն ալ վէտռացընել չուզելով՝ հրաման տուաւ որ Գորդեղին բոլոր գործքերուն վրայ նորէն քննութիւն մ'ըլլայ: Բանս տէ Լէոն 1525ին լիակատար իշխանութիւն ընդունեցաւ որ երթայ նոյն քննութիւնն ընէ, եւ եթէ հարկաւոր տեսնէր ըլլայ, զԳորդեղ բռնէ Սպանիա խրկէ:

ԻԶ.

Հանդուրժանք արշաւանէ: — Գորդեկ Սպանիա կու գայ:

Գորդեղեն թշնամիները Սպանիայի արքունեաց մէջ իրեն չարիք նկատելու եւ Սպարապետն իրեն յանձնուած երկիրները կարգաւորելու եւ շէնցընելու զբաղած ատեն՝ ուրիշ երեւելի դէպք մը պատահեցաւ, որն որ շատ դէշ հետեւութիւն կրնար ունենալ: Քրիստովալ ամէ Օլիա Գուպա կղզիէն ելլելէն ետքը՝ Հանուսրասի եղերքը Յաղթանակ ճշմարիտ խաչէ անուամբ գաղթականութիւն մը հաստատած եւ ինք զինքն անկախ հրատարակած էր: Գորդեզ ասոր բանս իմանալուն պէս՝ միտքը դրաւ որ անոր արժանաւոր պատիժը տայ, որովհետեւ կը վախնար որ չըլլայ թէ անիկայ անպատիժ մնալով ուրիշ պաշտօնակալներուն չար օրինակ ըլլայ: Փրանկիսկոս ամէ Լաս-Գազասին յանձնեց որ զՕլիա հնազանդեցընէ. բայց բանը դիւրաւ չյաջողեցաւ: Իր նաւերը Հանուսրասի ծովեղերքը խորտակեցան, եւ վտանգէն ազատող զինուորները գերի բռնուեցան: Բայց Լաս-Գազաս ատոր թոզ արուելով զօրաց սիրտը շահեցաւ եւ համոզեց որ իրենց օրինաւոր դլխոյն հնազանդին, նոյնպէս հաւանեցուց որ զՕլիա բռնեն իր ձեռքը տան: Օլիային դատաստանը կարուեցաւ եւ իր գլխատարտուքեան պատիժը Նադոյի մէջ կատարուեցաւ:

Գորդեզ Լաս-Գազասէն լուր չառնելով սկսաւ կասկածի երթալ եւ որոշեց որ ինք դէպ ի ան կողմերն արշաւանք մ՚ընէ: Ան արշաւանքը այնպիսի շքով եղաւ, որ Նոր Աշխարհքին մէջ նմանը տեսնուած չէր. Սպարապետն հետը շատ ծառաներ եւ դերիներ կը տանէր, հետը կ՚երթային նաեւ իր հին զինուորներէն շատերն ու երեք հազար Մէքսիկացի զօրք՝ Սանտովալէն հրամանատարութեան տակ: Սպանիոլացոց մինչեւ կատազութեան բրած ընթացքն

աւելի յաղթանակի հանդիսի մը կը նմանէր, քան թէ պատերազմական արշաւանքի: Ա՛ս քաղաքիս մէջ մեծ յարգութեամբ եւ սիրով ընդունուեցան. գոնէ դէղ ուժի օր հոն կենալէն եաքը ճամբան յառաջ տարաւ: Քիչ մը եաքը անանկ մեծ ու անտանելի դժուարութիւններու եւ վտանգներու պատահեցան, որ ամենեւին մտքերնէն չէր անցներ: Հաղիւ թէ իրենց բնական եղած սաստիկ քաջասրտութեամբն ու արիութեամբը՝ պատահած վտանգներուն դէմ կրնային դիմանալ. գտնուած դաւառնին անհամար վտակներ ու առուներ կային եւ բոլոր ճախճախուտ երկիրը խիտ թփերով ու անտառներով գոցուած էր: Օր մը անանկ տեղ մը հասան՝ ուր որ երեք գետ միացած՝ ծովու մը խորշ կը մտնէին. տաժանելի աշխատութիւններով աս արգելքին յաղթելէն եաքը՝ առջինէն աւելի դժուարաւ անցնելու տեղեր պատահեցան. առջեւնին ընդարձակ անտառ մ՝ելեւ, ան նանկ խիտ ու մացառուտ՝ որ հաղիւ կացիններով կրնային ճամբայ բանալ անցնիլ. անոր համար ալ շատ կամաց յառաջ կ՝երթային: Արդէն առաջնորդներէն երկուքը թող տուած փախած էին. մնացածներն ամենեւին նոյն տեղերը չէին ճանչնար: Աւելի դէշն ան էր որ պաշարնին լմընցած էր եւ ան ալ հագին անտառներուն մէջ կերակուր գտնելու յոյս չկար: Ա՛ս դժբախտ վիճակին մէջ դիշերը վրայ հասաւ. մէկ կողմանէ աշխատութենէ ու անօթութենէ տկարացած էին, մէկալ կողմանէ պիծակներու խածնելէն կը չարչարուէին ու գազաններու վախէն կը սարսափէին, որոնց մռնչելուն ձայները կը լսէին: Ա՛ս քաջասիրտ մարդիկներն ալ չկրցան դիմանալ, յուսահատութեան մէջ ինկան. աւելի անոր կը կատղէին որ այնչափ պատերազմներէն ազատելէն եաեւ՝ իրենց կեանքն ասանկ խեղճ կերպով պիտի կորսուէր:

Գոդդէդ իր կեանքը մէջ երբեք ասանկ ասպիճանի

դառն ու խիստ փորձանքի մը պատահած չէր. իր կեանքն այնչափ աչքին չէր երեւար, որչափ իր հաւատարիմ ընկերներուն վիճակը, որոնցմէ շատերը Գուպա կրցին ելլել եւ ամենեւին իրմէ բաժնուած չէին. բայց իր վախն ուրիշներուն չցոյց տալու սիրտ ըրած էր: Առտու ըլլալուն պէս՝ կոշմնացոյցն առաւ եւ յայտնեց որ ինք անձամբ կ'ուզէ բանակին առաջնորդ ըլլալ՝ Հուի-Ապալա քաղաքը գտնելու, որուն շատ մօտ կ'երեւային: Գորդէզին ձայնն ամէնքը քաջալերեց, վրան ունեցած վատահութիւնն ալ թերնցաւ, ուստի եւս քաջութեամբ սաստիկ աշխատութեանց դիմանալէն եառքը վերջապէս պզտիկ քաղաք մը հասան, ուր որ պաշար գտան: Բայց որովհետեւ մէջի բնակիչները թող տուած փախած էին, առաջնորդ չկրցան գտնել, որով առջի վտանգները նորէն դիմացնին եկան, նորէն մի եւ նոյն թշուառութեանց մէջ ընկղմեցան. Սպանիացիներէն ոմանք ու դաշնակիցներէն շատերն անօթութենէ մեռան: Գորդէզ իր իշխանութեան զօրութեամբն ու յորդորանքներովը զերենք կը քաջալերէր, խոստանալով որ քիչ մը եառքը ամէն դժուարութիւններէն կ'ազատին. իրօք ալ այնպէս եղաւ: Քանի մը Ամերիկացիք բռնելով՝ անոնցմէ իմացան որ Հուի-Ապալա քաղաքէն միայն երեք օրուան ճամբայ հեռու էին: Բայց ի՞նչ օգուտ, երեք օր քալել պէտք էր. եւ ասոնց բանս ակարացած բանակին համար գրեթէ անկարելի էր: Գորդէզ դեռ բոլորովին չակարացած զինուորները Տիաղին առաջնորդութեան յանձնելով՝ պաշար գտնելու խրկեց. իսկ բանակին չուն դադրեցուց, որ գացողներուն եառ դառնալուն սպասեն: Նոյն միջոցին իրենք խոտերէ ու արմատներէ ուրիշ կերակուր չունէին: Անօթի զինուորները Տիաղին գալուստն իմանալուն պէս՝ պաշարներուն վրան ինկան, ամենայն ինչ կողոպտեցին, այնպէս որ Գորդէզին բան չմնաց.

Սպարապետը կշտացած գինուորի մը աւելցուկ կե-
բակրովը գոհ եղաւ։

Ա՛ս դժբախտ արշաւանքը՝ որուն վրայ ատ վերի դէպքէն ուրիշ՝ պատմելու նշանաւոր բան մը չկայ, երկուք ու կէս տարի տեւեց։ Խոլըր Նոր Սպանիայի աշխարհակալութեան առեն՝ Սպանիացիք երբեք ատ ատիճանի աշխատութիւն ու սով կրած չէին, Գոր-դէզ ալ երբեք այսչափ քաջասրտութեան ու համ-բերութեան ցոյց տուած չէր։ Ա՛ս արշաւանքը բոլո-րովին անօգուտ ալ եղաւ, որովհետեւ՝ ինչպէս ա՛ն-առնք՝ Լաս-Գազաս Օլիմին ապստամբութիւնն ար-դէն զսպած էր։

Սպարապետը Մէքսիկոյ դարձաւ նէ՝ Բանս ա՛է Լէոնին հասնիլն եւ ունեցած հրամանները լսեց, զո-րոնք չէր կրցեր ի գործ դնել, որովհետեւ նաւէն ելլելէն քանի մ՚օր եառքը մահը վրան հասած էր։ Թէպէտ Գորդէզին սիրտը կայսեր ատ ապերախտու-թենէն ատատիկ խոցեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի իր սիրոջը վստահութիւնը նորէն վաստրկելու աշ-խատեցաւ։ Բայց իր հեռաւորութեան առեն՝ անոր թշնամիները սուտ ու շինծու պատմութիւններով կայսեր ու պաշտօնէից կասկածն աւելցընելու չա-նացած էին, այնպէս որ նորէն ուրիշ մարդ մը խըր-կեցին՝ առջի եկողէն աւելի իշխանութեամբ. ամէն բան ալ անանկ կարգի դնելու չանացին որ Գորդէզ կարող չըլլայ դէմ դնել։ Սպարապետն ատ ամէն բան իմանալով եւ իր վրայ փրթելու փորթորիկին նշան-ները նշմարելով՝ արտաքոյ կարգի խռովեցաւ ու նեղացաւ որ փոխանակ իրեն երախտադիտութիւն ցուցընելու՝ հետն ատանկ անարժան եղանակաւ կը վարուէին։ Բայց թէպէտ իր բարեկամներէն ոմանք իրեն խրատ կու տային որ իր դատին արդարութիւնն անանկ ապերախտ կայսեր դէմ պաշտպանէ, եւ ի-րեն գրաւէ ան վերին իշխանութիւնը՝ զորն որ թշնա-

միքն՝ ինք յափշտակելու միտք ունի կ'ըսէին. սակայն Գորդէզ աս գրգռիչ խօսքերուն դէմ դրաւ եւ իր հաւատարմութիւնն ամենեւին չխախտեցաւ։ Իր յաղթութեանց ու փառքերուն վկայ եղած երկրի մը մէջ գատուելով՝ իր արժանապատուութիւնը վտանգի մէջ չդնելու համար՝ միակ կարելի միջոցին ձեռք զարկաւ. զինքը գատելու համար եկող գատաւորներուն հանդիպելուն չսպասեց, շուտ մը նաւ մտաւ դէպ ի Սպանիա ճամբայ ելաւ, որպէս զի հոն իր գատն ու իր անձը կայսեր արդարութեան յանձնէ։

Գորդէզ՝ երեւելի թագաւորութիւն մը ձեռք բերող աշխարհակալէ մը վայլած շքով իր հայրենիքն երեւցաւ. իր ամենէն քաջ պաշտօնակալներն ու շատ Մեքսիկացի ազնուականներ հետն առած էր։ Բերած գանձուց ճոխութիւնը՝ մինչեւ նոյն ատեն տեսնուած բան չէր. Հերրերային խօսքին նայելով՝ հետն ունէր 1500 մարդ զարծուած արծաթեղէն, 210,000 ֆէլլօս զուտ ոսկի, մեծագին ադամանդներ՝ որոնցմէ մինակ մէկ հատը 200,000 ֆրանգ կ'արժէր։ Արդէն Գորդէզ իր աղջկան կարայի որդւոյն հետ կարգած ատեն՝ 500,000 ֆրանգի օժիտ տուած էր։ Եթէ որ ատոնք Մոնդեզումային գանձերը բաժնուելու ժամանակ իրեն հնկած բաժնին հետ համեմատելու բլլանք, կ'ըսէ վերոյիշեալ հեղինակը, կրնանք համոզուիլ որ թշնամիներն իրաւունք ունէին ըսելու թէ Մեքսիկոյի մեծագին գանձերուն մեծ մասն իրեն առած է։ Բայց աս ալ գիտնալու է որ Մեքսիկոյ առնուելէն մինչեւ Գորդէզին Սպանիա դառնալը (1528ին), շատ տարի անցած բլլալով, ուրիշ կողմանէ ալ հարստութիւն կրնար ժողվել։

Գորդէզին ճամբորդութիւնը յաջող եղած էր, բայց Սպանիա հասնելուն պէս՝ Սանտովալին անոնկալ մեռնիլն իրեն արտաքոյ կարգի մեծ ցաւ պատճառեց։ Սանտովալ իր ամենէն հոչակաւոր ու քաջ

պաշտօնակալներէն մէկն էր. միանգամայն իր նեղբին բարեկամն եւ ամէն գաղտնի խորհուրդներուն խորհրդակից ու տեղեակ: Իր բոլոր հաչակաւոր յաղթութեանց ընթացքն ամենեւին անիրաւութեան կամ անգթութեան կամ ագահութեան բծով մը արատած չէր, որոնք Գորդէղին ուրիշ պաշտօնակալներուն դէմառոր մոլութիւններն եղան: Սանտովալ 29 տարեան մեռաւ: Կ'երեւայ որ իր սատիկ աշխատութիւններն ու առած բաղմաթիւ վէրքերն իր մահը փութացուցին. որովհետեւ դժուար գործ մը պատահելուն պէս՝ Գորդէզ զանիկա կ'ընտրէր:

Այսօր Գորդէղին մեծ սիրով ընդունելութիւն ըրաւ. երբ որ տեսաւ թէ ան երեւելի աշխարհականն իրեն արդարութեան դիմած ու անոր միայն ապաւինած էր, բոլոր ունեցած կասկածներն ու վախերը փարատեցան, եւ միտքը դրաւ որ գոնէ ներկայ առատաձեռնութեամբ՝ մինչեւ նոյն տարին եղած սիրոյ եւ երախտագիտութեան պակսութեան տեղը լեցնէ: Գորդէզ Ս. Յակովբայ կարգն ընդունեցաւ, մարդիզ պատուանունն առաւ ու Նոր Սպանիայի մէջ մեծ կալուածներու տէր եղաւ. վերջապէս արքունի ներքին պալատականներու կարգն անցաւ:

Բայց բոլոր այս պատիւներն ու պատուանունները զԳորդէզ չկրցան խաբել. ինք իր բնական արամտութեամբն իմացաւ որ արքունեաց միտքն անոնց մով զինքն որսալ ու Սպանիայի մէջ պահել էր: Շատ չանաց որ կայսեր միտքը փոխէ ու դարձեալ Նոր Սպանիայի ընդհանուր զօրապետութեան պաշտօնն ընդունի. բայց կարծես միտքը դրած ըլլալով որ եթէ նորէն կառավարութեան գլուխն անցնի, անկախութեան եռեւէ կ'իյնայ, իր մտայը վրայ հաստատուն կեցաւ: Երկու տարիի մօտ աշխատեցաւ եւ տեւ՝ վերջապէս այսչափս ընդունեցաւ որ զօրայ դլխաւորութիւնն ու նոր երկիրներ գտնելու իրաւունք

ունենայ. իսկ քաղաքական կառավարութիւնը մասնաւոր ժողովրդի մը տրուելոյս, որն որ նոր Սպանիայի ժողովուրդ կը կոչուէր:

Ալեքսեսով Գորդէզ 1530ին իր յոյսերուն փճացնալուն վրայ կտրած սրտով նորէն Մեքսիկոյ դարձաւ: Յայտնի կը տեսնէր որ իշխանութեան բաժանումն՝ անվախճան հակառակութիւններու եւ անմիաբանութեանց պատճառ պիտ'որ ըլլայ. եւ քաղաքական տեսուչներուն ու աշխարհակալութեան հին զինուորներուն մէջ երբեք մի եւ նոյն նպատակի ուղղութիւնը պիտի չպահուի: Իրօք ալ ժողովրդին անդամներն իրենց ցած նախանձովն ու հպարտութեամբը Գորդէզին ամէն մէկ քայլին ու գործքին գաղտնի լրտեսներն եղան. եւ վախնալով որ Սպանիական իրեն տրուած իշխանութեան սահմանէն դուրս չելլէ, անանկ գործքերու մէջ ալ կը խառնէին, որոնք իրօք միայն Գորդէզին իշխանութեան կը վերաբերէին: Ասով անոր ամէն նպատակներուն ու օգտակար առաջարկութիւններուն դէմ անյաղթելի թաւմբ մը կը կազմէին:

Ի.Օ.

Գորդէզ նոր արշաւանքէր իւնէ ու Գալիֆոռնիան կը գտնէ: — Նորէն Սպանիա կը դառնայ: — Իր մահը:

Գորդէզ տեսնելով որ իր յաղթութեանց ընթացքն արգելուեցաւ, միտքը դրաւ իր ունեցած իշխանութեան զօրութեամբն ուրիշ արշաւանքի մը ձեռք զարնել, որով իր զինուց նորէն փառաւոր ընթացք մը սկսի, յուսալով միանգամայն որ հեռու ըլլալով՝ իր թշնամեաց նախանձէն ազատ կ'ըլլայ: Ինք միշտ անանկ կը կարծէր որ Փլորիտայի ծովածոցին մէջ յառաջ երթալով՝ Արեւմտեան ովկիանոս մտնելու անցք մը եւ նոյն կողմերն երկու ովկիանոսին ի-

բարու Հաղորդուելու տեղ մը կրնայ դանուիլ: Բայց իր յոյսն ու աշխատութիւնը պարապ ելաւ. վասն զի Թէպէտ խրճած մարդիկները յաջողակ ու քաջ էին, բայց առանց նշանաւոր գործք մը գործելու ետ դարձան: Երբ որ աս փորձը չյաջողեցաւ, ուզեց որ գոնէ Նոր Սպանիային արեւմտեան կողմանէ՝ Հարաւային ծով անցնելու նաւահանգիստներ գտնելու համար արշաւանքներ ընել տայ. անոր համար զանազան պզտիկ գումարտակներ կազմեց ու այլեւայլ ուղղութեամբ ճամբայ հանեց: Բայց աս գումարտակներէն ոմանք կորսուեցան, ոմանք ալ առանց նշանաւոր գիւտ մ'ընելու ձեռնունայն ետ դարձան: Գործէզ՝ որ ամէն ձեռք զարկած գործքին յաջողելուն վարժած էր, աս վերջին արշաւանացը պարապ ելլելէն իր մարդիկներուն անյաջողակութեան տալով՝ ինք նոքէն գումարտակ մը կազմեց եւ անոր գլուխն անցնելով՝ 1536ին նաւ մտաւ ու ճամբայ ելաւ:

Թէպէտ վեց տարի հանդիսաւ ու խաղաղ կեանք անցուցած էր, բայց սակայն իր քաջասրտութիւնն ու գործունէութիւնը կորսընցուցած չէր: Անհամար վտանգներ ու աշխատութիւններ կրելէն ետեւ՝ Գալիֆոռնիայի մեծ ցամաքակղզին գտաւ եւ զանիկա Նոր Սպանիային բաժնող խորշին մեծ մասը պտըտեցաւ, որն որ մինչեւ հիմայ Գորդէզի ծով կը կոչուի: Ան Նոր գտաւածին դիւտը՝ Սպանիայի երկիրները շատ ընդարձակեց, եւ եթէ ուրիշ մէկը գտած ըլլար, անուանն անմահացընելու բաւական էր. բայց Մէքսիկոյի պէս տէրութեան մը աշխարհակալին փառքը շատ չէր կրնար աւելցընել: Ասով Գորդէզ տհաճելով՝ մէկալ կողմանէ ալ Մէքսիկոյի կառավարնէրուն շարունակ իրեն դէմ դնելէն սիրտը վիրաւորելով՝ միտքը գրաւ որ ետ քաշուի: Աւելի անոր կը ցաւէր որ իր տիրած երկրին մէջ, որն որ այնչափ հեղ իր արիւնովն ոռոգած էր, իրեն պատշաճ պատիւ ու

յարգութիւն մը չէին ցուցըներ։ Թշնամեացը չարու-
թիւնն եւ իր տհաճութիւնն օրէ օր աւելնալով՝ աս
վիճակն ակաւ իրեն անտանելի ըլլալ, մանաւանդ որ
ձիրքերն զբաղեցընելու նշանաւոր գործքեր չգտնելով՝
Թշնամեացը ցածութիւնն աւելի եւս կը զգար։ Վեր-
ջապէս աս նուաստութեան չկրնալով համբերել՝
1540ին Սպանիա դարձաւ։

Ան հեղ առջի անգամնուան պէս փառաւորու-
թեամբ ու շքով չերեւցաւ եւ ոչ ալ իրեն պար-
ծանաց ընկերները հետն ունէր. հապա բախտէն հա-
լածուած մարդու մը պէս իր հայրենիքը մտաւ։ Թէ-
պէտ թագաւորէն մեծ պատուով ու փառքով ընդ-
ունելութիւն գտնելու յոյս չունէր, բայց չէր ալ կար-
ծեր որ իր ծառայութիւնները բոլորովին մոռցուած
ըլլան։ Ուստի եւ արքունեաց մէջ գտած ցուրտ ըն-
դունելութենէն սիրտը սաստիկ վիրաւորեցաւ։ Բայց
թագաւորին ցուցուցած պաղութենէն աւելի՝ պաշ-
տօնեաներուն ընթացքը զինքը կը վշտացընէր։ Ա-
նոնք իրեն հետ չէ թէ միայն անտարբերութեամբ
հապա արհամարհանօք ու դուդուղութեամբ կը վա-
րուէին։ Ան անձնասէր մարդիկ կը մտածէին որ
Գորդէզ արդէն տարիքն առած ըլլալով՝ ալ տէ-
րութեան օգտակար չկրնար ըլլալ. գարձեալ նոյն
առենները Բիզարրոյ ու Ալմակրոյ Բերուի ոսկերը
երկիրները գտած ըլլալով Սեբաստիայի դիւան աչքե-
նուն ալ մեծ բան մը չէր երեւար։ Իսկ ուրիշ նոր
գիւտեր ընելու համար երիտասարդ անձինք հար-
կաւոր էին։ Այսպիսի մտածմունքներով զԳորդէզ
երեսէ ձգեցին, որով անոր թշնամիները յաղթա-
նակելով՝ զինքը պաշտօնէն վար առնել տուին։

Գորդէզ իր կենաց վերջին ժամանակները պաշ-
տօնէից ու Ամերիկայի խորհրդեան երկայն ու անօ-
գուտ աղերսագիրներ ու բողոքներ ընելով անցուց.
բայց իր գանգատները մարկ ընող չեղաւ ու իր ան-

ցեալ Ծառայութեանց վստահելով բոլոր բողքները չուն ոչ ոք ականջ դրաւ։ Ամերիկայի գործոց վայ եղող երեւելի պաշտօնատեարք իր արդար խնդիրները միշտ մերժեցին, ուստի եւ չկրցաւ իր ուզած կառավարութիւնը ձեռք բերել եւ տեսաւ որ իր աշխատութեանց պտուղները ուրիշները յափշտակեցին։ Արդէն տարիքն առած ու երիտասարդութեան բոցը մարած էր. շարունակ արտասուելից մնածութիւնները ալ զինքը հիւծելով՝ կեանքը կարճեցուցին։ Կը պատմուի որ օր մը Գորդէզ ժողովուրդը ճեղքելով՝ կայսեր կառքին մօտիկնալ ուզեց, եւ լսեց որ կայսրը զինքը չճանչնալ ձեւացընելով՝ բարձր ձայնով մը քովինին հարցուց թէ Ան մարդն ո՞վ է։ Ըսե կայսեր, պատասխանեց Գորդէզ, որ ան մարդն է, որն որ Հայրերդ ժառանգած քաղաքներէդ ուզելի՝ քեզի տէրութիւններ տուաւ։ Ասիկայ ստոյգ է շատ յարմար պատասխան էր, բայց կայսեր շնորհայ մէջ մտնելու չէր ծառայեր։

Յօթը տարի ասանկ ողբալի կեանք մ՚անցընելէն ետեւ՝ ապերախտութիւնն աս աշխուհական սիրտը չախչախեց. Գորդէզ 1547ին Դեկտեմբերի 2ին, 62 տարեան ժուռաւ։ Նախանձը մահուան հետ դադրեցաւ. իրեն մեծ փառաւորութեամբ թաղում ըրին. իսկ մարմինը Մէքսիկոյ տարուելցաւ եւ իր շինել տուած Ցիսուսի հիւանդանոցին մատուռը թաղեցաւ։

Գորդէզ երկու անգամ կարգուեցաւ, առջի անգամ Գուպա կղզին. բայց Մէքսիկոյի առնուելէն քիչ մը վերջը ամուսինը մեռնելով՝ պէյարի դքսին քոյրն առաւ, որմէ որդի մ՚ունեցաւ. սակայն քանի մը սերունդ եղբը արուս չաւակ չձգելով՝ Գորդէզ անունը մարեցաւ։

Գորդէզէն յառաջ իր սիրելի ու ներքին բարեկամներուն դրեթէ ամէնքն ալ մեռած էին. Վելասկուէզ տէ Լէոն, Մորլա եւ Էսքալենտէ՝ Մէքսիկոյ

առնուելէն յառաջ մեռան. Սանտովալին կանխահաս մահը քիչ մը յառաջ պատմեցինք. նոյնպէս Օլիմին իր ապստամբութեան գլխ ըլլալն ալ վերը յիշուեցաւ. քանի Ալվարատոյ ալ խեղճ վախճան մ'ունեցաւ, ձին զինքը ահագին վիհ մը դահավիժեց, ուսկից կոր կոր եղած մարմինը կրցան հանել:

Գոդոյէղին վարուց պատմութիւնն ան աստիճանի արտաքոյ կարգի եւ նշանաւոր դէպքերով լեցուն է, որ մարդ կը կարծէ թէ բանաստեղծի մը վառվռուն երեւակայութեան ծնունդն ըլլայ: Վերա-Գրուզի առջեւ իր նաւատորմիղն այրելը, յանդգնութեամբ Մեքսիկոյ մտնելը, Մոնդեզուման իր մայրաքաղքին մէջ դերի բռնելը, Նարվաէզին յաղթելն, Օգումպայի պատերազմը եւ Մեքսիկոյի պաշարումը՝ զարմանալի ու տարօրինակ դէպքերու շարք մըն են: Շատ քիչ մարդ կը գտնուի՝ որ անոր պէս կարող ըլլայ միացընել իր վրան գժուարին պարագաներու մէջ խմաստուն խորհուրդներ յղանալը, միտքը դրած բանին հասնելու՝ ճարպկութեամբ միջոցներ բանեցընելը եւ յամառողութեամբ կատարելը: Բանակցութեանց ու դաշնադրութեանց մէջ արտաքոյ կարգի մեծ ճարպկութիւն մ'ունէր եւ դիմացինին ակռայ կողմն ազդէ դիտելով՝ միշտ իր օգտին եւ իր գործոյը յաջողելուն կը բանեցընէր: Նոր Աշխարհ.քին բոլոր աշխարհակալներուն մէջ ամենէն աւելի միտքը կրթուած եւ ուսեալ մարդն էր. եւ իր Սպանիա խրկած թղթերուն ոճէն կ'իմացուի որ պզտիկուց ճարտասանութեան արուեստն ազէկ սորված էր եւ համալսարանին մէջ կեցած երկու տարին պարապ անցուցած չէր:

Զանազնական վարմանցը մէջն ալ շատ նշանաւոր էր. բարեկամութիւնը հաստատուն ու անկեղծ, սիրտն ալ ազնուական ու վեհ: Ոմանք զինքն իբրեւ անգութ կը մեղադրեն: Սայդ է երբեմն ատատիկ խըստութիւն կը բանեցընէր, բայց իր գտնուած պարա-

դաներդը մտածողը կրնայ խմանալ թէ շատ հեղ պյլ-
ապդ չէր կրնար ուշ իր զինուորաց հրահանգն ապէկ
պահել եւ ուշ ալ զինքը պաշարող կատաղի ու պա-
տերազմասէր ապդերը զսպել ու վախցընել: Կուադի-
մածինը տանջանքի տակն ատուգիս մեզադրելի գործք
մըն էր եւ ամենեւին չատագովուելու տեղ մը չունի:
Բայց ո՞ր երեւելի դիւցազն իր կենացը մէջ բծեր ու
պակասութիւններ չունի: Նոյնպէս իր առանձնական
կենաց մէջ ալ շատ դէպքեր կան՝ որոնք քրիստո-
նէական վայել չեն, ինչպէս է առանձինն՝ Մարինային
հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

Փեռնանդ Գորդէզի անունն Ամերիկայի աշխար-
հակալներուն մէջ միշտ իբրեւ ջահ մը պիտի փայլէ:
Իր բոած արուեստը կարդի ծառայութիւններն՝ իր
դէմուն փառաւոր յաղթանակի պատճառ են: Եւ սակայն
այսպիսի մեծ գործոց ու ծառայութեանց համար
ինչ հատուցում եղաւ իրեն: Ապերախտութիւն ու
արհամարհութիւն: Կարծես թ. անանկ վարուեցաւ
Գորդէզին հետ, ինչպէս որ Փերդինանդ Թագաւորը
Կոլոմբոսի հետ վարուած էր: Երկուքն ալ մերժուե-
ցան իրենց ժամանակուան Թագաւորներէն՝ որոնք
փուճ կասկածներով անունց գուած երկիրներուն կա-
ռավարութիւնն ասանկ երեւելի մարդիկներու ձեռքը
տալու չհամարձակեցան, թէպէտ ասոնց դիւցազունք
ձիրքերնին միայն իրենց հայրենեաց փառաց ու իրենց
Թագաւորին պատուոյն համար գործածած էին:

Գորդէզ իր հայրենակիցներէն արհամարհուե-
ցաւ. բայց Հաղիւ թէ դերեզման մտած էր, իրեն
յարգը ճանչցուեցաւ եւ Սպանիայի պարծանք եղող
երեւելի մարդկանց մէջ առջի կարգն անցաւ ու միշտ
ալ իր բարձրութեան մէջ պիտի մնայ:

Ց Ա Ն Կ

Ա. Փեռնանդ Գորդէզին ծնանիլը, կրթուիլն ու երիտասարդութիւնը 1

Բ. Գուպա կղզւոյն առնուիլը. — Գորդէզ՝ նոր երկիրներ գտնելու արշաւանաց հրամանատար կ՚ընտրուի . . 6

Գ. Նոր Սպանիայի արշաւանաց ճամբայ ելլելը . . . 13

Դ. Գողումէլ կղզին կը կենան. — Դապասգոյ կը հասնին 21

Ե. Գորդէզ Մէքսիկոյի կայսեր դեսպաններուն հետ կը տեսնուի 28

Զ. Գորդէզին դէմ արանձնաց հոգին կը զօրանայ. բայց անոր հնարքովը կողմնակցութիւնները կը միանան. — Նոր Սպանիայի մէջ առաջին անգամ գաղթականութիւն կը հաստատուի 37

Է. Զեմբոալայիներն եւ ուրիշ քանի մը ցեղեր Սպանիացւոց կը հպատակին ու անոնց հետ դաշինք կը գնեն 48

Ը. Բանակին մէջ ապստամբութիւն մը կը ծագի. — Գորդէզ իր նաւատորմիղը կ՚այրէ եւ ճամբայ կ՚ելլէ . . 57

Թ. Դլաազալացւոց դէմ կը պատերազմին 64

Ժ. Գողուլայի բնակչաց դաւաճանութիւնն ու պատիժը 73

ԺԱ. Գորդէզ իր արշաւանքը յառաջ կը տանի. — Մէքսիկոյ քաղաքը կը մտնէ 82

ԺԲ. Մէքսիկոյ քաղքին աւտարագրութիւնը 89

ԺԳ. Գորդէզ Մոնդեզուման կը բռնէ իր բնակարանը կը տանի եւ հոն կը պահէ 96

ԺԴ. Գուալբոբոգային մահուան պատիժը. — Մոնդեզումա յեղին նուաստութեան կը հասնի 103

ԺԵ. Խամքիլոյ Նարվաեզին արշաւանքը 113

ԺԶ. Մէքսիկացւոց ոտք ելլելը 129

ԺԷ. Մոնդեզումային մահը։ — Ցաճարին ՀՀ սոսկալի պատերազմ։ 139
ԺԸ. Ապանիացիք շատ կորստով քաղքէն ետ կը քաշուին։ — Օգուստպոյի պատերազմը։ 145
ԺԹ. Գորդէզին Դլատալա եղած ժամանակը պատահած դէպքերը։ 156
Ի. Դեղեւագոյ քաղաքը կը մանեն։ — Գորդէզ զանազան փոքր արշաւանքներ կ'ընէ։ 163
ԻԱ. Գորդէզին դէմ դաւաճանութիւն մը։ — Նաւերուն ջուր ձգուիլը։ — Պաշարումը կը սկսի։ 174
ԻԲ. Մէքսիկոյի պաշարման պատմութիւնը։ — Սպանիացիք յարձակում մը կ'ընեն ու կը յաղթուին։ . . 179
ԻԳ. Կուաթիմոճին գերի կը բռնուի։ — Մէքսիկոյի առնուիլը։ 188
ԻԴ. Մէքսիկոյ առնուելէն ետքը պատահած դէպքերը։ 197
ԻԵ. Հոնտուրասի արշաւանքը։ — Գորդէզ Սպանիա կու գայ։ 205
ԻԶ. Գորդէզ նոր արշաւանքներ կ'ընէ ու Գալիֆոռնիան կը գտնէ։ — Նարէն Սպանիա կը դառնայ։ — Իր մահը։ 211

